Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. ६३१ - ख

Title अलंकारकौस्तुभः

Author विश्वेश्वरः

Extent १४८ Age

Subject अलंकारशास्त्रम्, सम्पूर्णम्

नं० ६३१-घ

न

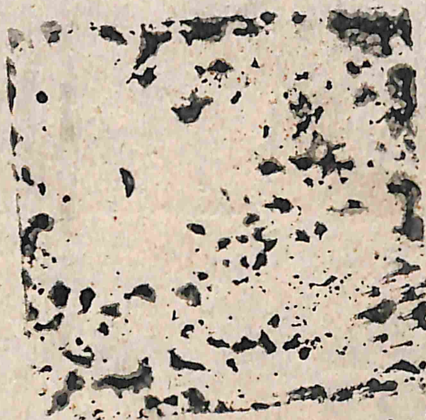
अलंकारकौस्तुभः (संपूर्णः)

पत्राणि १४८

नं० ६३१ - घ

(अलंकार शास्त्रम)

अ॰ कौ॰ ओं श्रीगणेशाय नमः दन्तस्तम्भस्तं करोत्विभमभवावक्रान्तरेखादशेर्विस्तेपनिषिद्धकुंभविचरन्मत्तद्विरेफोत्करं शुंडायाः
१ पयतोः पयोधरयुगं तिर्यग्मिथः पश्यतोर्बालस्कंदविजृंभितं विजयते द्वैमातुरः स्कंदयोः १ लोकस्वांतघनांधकारपट
लध्वंसप्रदीपांकुरा विद्यावल्लवनाप्रनानजननेबीजं निजासंगिनां मध्येमौलिममास्ततां कविमलामालापमानाश्रि
तं श्रीलक्ष्मीधरयोर्विदध्दंघ्रिनलिनोदीनाः पराग्रागावः २ अर्थालंकाराणां भूमिग्रंथस्थितं सारं संगृह्णाति च खेलनस्तैर्विषयविषयोः
तेषां ३ धिषावेयेयानां भवति विषयोः सांप्रविषयोर्बुधानां स्वाधानं नवकुवकरसेनानुशाक्रुतेः तथापीदं परिकल्पयति यनोमे
सम्यकृतां निबंधानां मेकीभवितुमभिसंधानतिवहः ४ अथ तेषामुद्देशः उपमानन्वयउक्तास्याद्रुपमेयोपमेत्यसौ संदेह
रूपकापह्नुतयः श्लेषः समासोक्तिः सोक्तानिदर्शना प्रस्तुतप्रशंसाः समासोक्तिः मतिवस्तूपमयास्तदृष्टांतो दीपकतुल्ययो
गिते व्यतिरेकस्त्वाक्षेपो विभावना यथा विशेषोक्तिः तदनु यथासंख्यार्थान्तरविन्यासौ विरोधभावोक्तिः व्याजस्तुतिः सहोक्ति
विनोक्तिपरिवृत्तयभाविकाव्यपि च अथ काव्यलिंगपर्यायोक्तोदात्ताः समुच्चयस्तदनु पर्यायोऽनुमानं परिकरकिनवोक्तिप
विसंख्या कारणमालान्योन्ययोत्तरस्तु दीपसारइत्यसंगत्या समसमाधी सम विषमावधिकाख्यंप्रतिनीकमीलितवत् एकाव
लिस्मृतिभ्रमप्रतीपसामान्यवान् विशेषश्च तदतद्गुणावप्याख्याता तः स्फुटसंकरौ चेति कथ्यंते यक्षष्टिर्विदग्धवरैरलं
काराः ७ तत्र प्रथमं यत्किंचित्काव्यबंधेषु सादृश्येनोपमीयते उपमानाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रयेति भरतः तत्प्रकृ

निभृतलैत्वेन सर्वालंकारेषु भ्यर्हितत्वादुपमानिरूपणमिति तल्लक्षणमाह तत्रैकवाक्यवाच्यं सादृश्यं भिन्नयोरुपमा
तत्रालंकारेषु मध्ये निरूपणीयेष्वित्यर्थः उपमेयोपमावारणाय एकेति व्यंग्योपमावारणाय वाच्येति अनन्वयवार
णाय भिन्नेति फलितार्थमाह यत्सादृश्यप्रतियोगितायामुपमेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वाश्रयमात्रवृत्तित्वस्वानवच्छेदकध
र्मसामानाधिकरण्येनोभयाभावः सा उपमा यच्छद्वृत्तौ थायां सादृश्यप्रतियोगितायामित्यर्थः चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रनि
ष्ठसादृश्यप्रतियोगितायामुभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः स्फुटश्च अनन्वयेतिव्याप्तिवारणाय उपमेयतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वाभाव उक्तः तत्र तदुपमेयतावच्छेदकचन्द्रत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः व्यतिरेकातिव्याप्तिवारणाय स्वाश्रयेत्या
दि उभयत्र स्वपदं प्रतियोगितापरं तत्र तदुपमेयापेक्षयोपमानेपकर्षवर्णनेन नियमात्प्रतियोगिताश्रयस्योपमानत्वम् तन्मा
त्रवृत्तिः प्रतियोगितानवच्छेदकस्य धर्मोपकर्षप्रयोजकतत्सामानाधिकरण्येनैव सादृश्यप्रतियोगितायामिति न व्यभि
चारः नन्वेवमप्युत्तमतापकर्षहेतुधर्मकव्यतिरेके व्यभिचारः अलंकारसामान्यविभाजकोपाध्यवच्छेदेन तयात्वस्य
विवक्षितत्वात् उक्तधर्मस्य तद्वाक्योपस्थाप्यो ग्राह्यो ऽन्यथासंभवापत्तेः चन्द्र इव मुखमित्यत्रापि चन्द्रमात्रवृत्ति चन्द्रत्वसमा
नाधिकरण्येन सादृश्यप्रतियोगितायामसत्त्वेऽसंभववारणाय स्वानवच्छेदकेति चन्द्रत्वस्य तत्सादृश्यप्रतियोगितावच्छेद
कत्वमेवेति न दोषः तत्रैव तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकाह्लादकत्वादिधर्मसामानाधिकरण्यं प्रतियोगितायामस्त्येवासं

मु॰ कौ॰ भवतादवस्थमेवेत्यतउक्तं स्वाश्रयमात्रवृत्तीति तत्रापि मात्रपदानुपादाने आह्लादकत्वादेरपि चंद्रवृत्तितयाऽदोषाय एवेति मा
२ त्रेति तस्योपमेयवृत्तित्वस्यापि सत्त्वान्नप्रतियोगिताश्रयमात्रवृत्तित्वं ननु चंद्र इव चंद्रो मुखं रमणीयमित्यत्रातिव्याप्तिः
२ चंद्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगितायामुपमेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् अत एकैव चंद्रनिष्ठसादृश्यप्रतियो
गिता मुखनिष्ठोपमेयतानिरूपिता चंद्रनिष्ठोपमेयतानिरूपिता च न वात्रोपमैवेति वाच्यं अनन्वयोपमासमुदायलब्ध
रूपत्वेनातथात्वात् न वोपमांशे लक्षणमस्त्येव अनन्वयांशे तदुपमेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसत्त्वादेव न व्यभिचार इ
ति वाच्यं प्रतियोगिताया एकत्वस्योक्तत्वेन चंद्रनिष्ठोपमेयतानिरूपितसादृश्यप्रतियोगितायां मुखनिष्ठोपमेयतानिरू
पिता चंद्रनिष्ठोपमा सादृश्यप्रतियोगितारूपतया चंद्रनिष्ठोपमेयतानिरूपितसादृश्यप्रतियोगितायामपि उपमेयता
वच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वादतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् अन्यथा उपमांशेऽपि लक्षणगमनासंभवाच्च न च तत्र चंद्रनिष्ठोप
मेयतानिरूपिता मुखनिष्ठोपमेयतानिरूपिता यत्सादृश्यप्रतियोगिताभिन्नेति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकभेदादेव प्र
तियोगिताभेदात् भूतलनिष्ठात्यंतान्योन्याभावनिरूपिताया घटप्रतिष्ठप्रतियोगिताया भेदाभावात् न त्वेवं चंद्रवृत्ति
सादृश्यप्रतियोगितायामुपमेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावो नास्तीति असंभवायैवेति चेन्न मैवं तदुपमा[illegible]क
परान्यपि चंद्रपदबोध्याया एव प्रतियोगिताया विवक्षितत्वात् उक्तस्थलेऽप्येवं विवक्षायामपि तिव्याप्तेस्तदवस्थैवेति चेत्

२

उच्यते उभयविवक्षितत्सादृश्यप्रतियोगितायाश्चाभेदाभ्युपगमेन दोषाभावः नच तदसंभवात्प्रतिविंबप्रतियोगितापदे
नपपत्त्यभावात् अत एव चंद्रेण चंद्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीतिवाधेप्यस्तेपि चंद्र इव चंद्रो मुखं वरमणीयमिति वाक्यात्क
त्वं चंद्रप्रतियोगिकसादृश्यवदिति बोधोदयोनुभवसिद्ध इति उपमानोपमेयत्वं वा अनंतत्वेन लोकप्रसिद्धत्वं अतो नप्रतीय
व्यभिचारः एवमुपमेयोपमायामपि नातिव्याप्तिः उपमानोपमेययोर्लोकप्रसिद्धयोरेवोपादानमित्यस्याभिमतत्वेन
तत्र मुखमेव चंद्र इत्यंशे उपमेयतावच्छेदकेभ्यः तन्मुखत्वावच्छिन्नत्वात्सादृश्यप्रतियोगितायाइतिदिक् ॥ ॥
यत्रैवं चंद्रविंबादिव विषं चंद्रनादिव चानलः पतुषावा गितो वक्रादित्यसंभावितोपमा इत्युक्तोपमायामव्याप्तिः चंद्रप्रभ
व विषादेरप्रसिद्धत्वादिति चेत् न तत्र चंद्रप्रभवविशेषादेर्वा उपमायाश्च विवक्षितत्वात् किं तु यथा चंद्रविंबाद्विषस्य असं
भावितं तथा त्वन्मुखात्परुषावागित्युपमा स्वीकर्तव्या दिति न्यायचंचानकादयः एवं वा संभावितोपमेत्यस्य असंभावितोप
मानमत्त्वं नार्थः किंत्वसंभावितत्व उपमायां साधारणधर्मस्यैव तथा च विषयत्वघववत्तयोनुपमायां चंद्रचंदनादे
र्मुखस्य च विंवप्रतिविंबभावः तेन चंद्रादिनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताभावप्रकारकत्वान विशेषणविषत्वाद
शीत्वं मुखनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताभावप्रकारकत्वानविशेष्यभूतायतनुषोक्तिरितिपर्यवसितार्थः यत्र तु
पमानतावच्छेदकविशिष्ट उपमानमप्रसिद्धं तत्रोत्प्रेक्षैव नउक्तं चक्रवर्तिना यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धस्य

अ॰ कौ ख्याति तदोपमैव येनेव ग्राह्यः साधर्म्यस्य सूचकः यदा पुनरयं लोकादसिद्धो वा कविकल्पितः तदोत्प्रेक्षैव येनेव ग्राह्यः संभाव
२ नापर इति एतेन स्वतः सिद्धेनाभिन्नेन संमतेन च धर्मेण सामान्येन वर्ण्यस्य वाच्यत्वैकदेशमेति विद्यानाथीयोपमालक्ष
3 णमनूद्य स्वतः सिद्धत्वेन तन्नोत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिवारणं न तु नियमस्मिन्पविष्णोनित्यन्तानभःस्तोणितलावतीति ॥
आनंदयन्निन्दुरिव स्वधाम्ना विभाति लोके नवकाकतीन्द्र इति तत्र तन्मेलोदाहरणे उपमानस्येन्दोः स्वतः सिद्धत्वात् इन्दुः
शोणानलावतीमिन्दाकारेणाकविकल्पित इति चेत् तर्हि चंद्रबिंबादिव विषमित्याद्युपमायामव्याप्तिरिति चित्रमीमांसा
यां दीक्षितोक्तदूषणमपास्तं तत्र भूतलावतीर्णत्वविशिष्टचंद्रस्य स्वतः सिद्धत्वाभावात् चंद्रबिंबजन्यविषत्वेनोपमानता
वच्छेदकमेपि मिथस्याविवक्षितत्वाच्च यदपि तेनोक्तं उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेतां तेनो
पमीयेत तमालनीलमामुक्तभुक्तालतमास्य वक्षः इत्यत्रोपमायां विशेषस्यापि कविकल्पितत्वादव्याप्तिरिति तदप्यस
त् तत्रातिशयोक्तेरेवांगीकारात् प्रवाहस्य स्वसिद्धत्वेन पृथक्त्वेन पातस्यैव कल्पिततया विशेषणस्यापि कल्पितत्वादित
रेऽसंगतत्वाच्च यत्तु तत्रैव भिन्नेत्यनन्वयव्यावृत्तावपि अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि यातं एको हि
दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांक इत्युपमादकोपमायामव्याप्तिः तत्रोपमेयभूतानां अंककिरणानामुप
मानभूतदोषगुणाभिन्नत्वात् दोषगुणानां सामान्यत्वात् अंककिरणानां च तद्विशेषत्वात् न चोपमेयतावच्छेदकभिन्न २

त्वमुपमानतावच्छेदके विवक्षितं अत्र च दोषांकत्वादीनां भेदोऽस्त्येवेति वाच्यं अनवरतकनकवितरणाक्षतजललवक
रतंकृतार्थं ततो भणितिरियमिति मितिरिव वेष्टानेषेव कीर्त्तिरति विमलेति रयानोपमायामव्याप्तेः मतित्वाद्युपमान
तावच्छेदकानां उपमेयतावच्छेदकभिन्नत्वाभावात् उपमेयोपमायामुपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपितद्भिन्नत्वाभावा
दु कविशेषणेनैव तदभिधायकत्वारणोष्ठकृदेतस्यैव वैयर्थ्यापत्तेश्च न च स्वोपमेयतावच्छेदकभिन्नध
र्मावच्छिन्नत्वमुपमानस्य विवक्षितं भणितिरिव मतिरित्यत्र चोपमानाभिन्नत्वादुपमेयतावच्छेद
कमपीति त्वाद्यप्रयुक्तं भणित्वादीनामिति न दोषः इति वाच्यं उपाददे न समसहस्रवशिमस्त्वष्टा नवं निर्मितमानप
त्रं ॥ सततकुलादविहरमौलिवभोपतत्हंगाइवोत्तमांगेश्यत्राव्याप्तेः अत्रापि वक्ष्ये वोपमानोपमेयताव
च्छे दकत्वात् न चात्रापि तत्कुलविशिष्टपरमेश्वरत्वमुपमेयतावच्छेदकं गंगाविशिष्टंत्तदुपमानतावच्छेद
कमिति भेद एवेति वाच्यं हारं वामसटन्निभत्त्वः शितस्तेषतयावते अटत्वाभावादृष्टोमाभूदत्वात्तंतादृष्टोभ
वे स्यत्राव्याप्तेः न चापमतत्वयुपवेति वाच्यं तस्यहि द्वितीयस्तदृष्टावच्छेदः फलं सचात्रबाधानेति ते
उक्तं तदप्यसत् उपमानतावच्छेदकापर्याप्त्यधिकरणस्य उपमेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिक
रणत्वस्य विवक्षितत्वात् तंतादृष्टोभवेस्यत्र कालादिकृत विवक्षयानदन्यायात् अन्यथाद्युपमान

ग्रं॰ कौ॰
४
५

त्वस्यैवानुपपत्तेः तथा च पतत्कालोऽनन्तरकाल इति स्वं पतत्कालीनत्वात्स इत्यशोभतेत्यर्थः अन्यथापतस्मिन्नेव काले तत्सादृ
श्यविधाने सिद्धसाधनापत्तेः यदपि श्लेषव्यावृत्त्यर्थं च मतत्स्यक्तम् तदप्ययुक्तम् सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधां
शुबिंबमिवेत्यादिश्लेषेऽपि धर्मसाम्यसत्वात् नचैकत्र कलामात्रकलं अन्यत्र कोलाहलवत्तमिमनुगतधर्मालाभ इति वाच्यं
तयोरभेदाध्यवसायेन धर्मैक्यसंपत्तेः पांड्योऽयमंसार्पितलंबहारः क्लृप्तांगरागो हरिचंदनेन आभाति बालातपरक्तसानुः स
निर्झरोद्गार इवाद्रिराज इत्यादौ हारनिर्झरादीनां भेदेऽपि बिंबप्रतिबिंबभावेन साधारण्यस्वीकारात् न च धर्मसाम्ये सकलकल
मित्यादावुपमेयस्यादिति वाच्यं शाब्दसाम्येऽप्युपमात्वस्य सर्वैरुक्तत्वात् यथा प्रह्लादनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनो यथा तथैव सोऽभूद
न्वर्थो राजा प्रकृतिरंजनादित्यादावनुगतार्थशाब्दसाम्येऽप्युपमादर्शनादिति तदप्यसत् धर्मपदस्य प्रसिद्धगुणादिस
म्पवोपमा तत्वन्यत्रापि यथा चंद्रवत्कलंकि मुखमित्येतदर्थकत्वात् समंतपदेन वोपमानस्यैवासंमतस्य व्यावर्तनात्
धर्मपदस्य शाब्देतरपरतायाविवक्षितत्वं शक्यत्वाच्च यदप्युक्तं अन्येन वर्ण्यस्येति प्रतीयमानव्यावृत्त्यर्थं विशेषणं तत्र वर्ण्येन प्र
कृतेनान्यस्मादित्यस्य वर्णानान्नदोषः तत्र चान्यपदस्य वर्ण्यात् प्रकृतादन्येनाऽप्रकृतेनेति यद्यर्थः तदा इतराण्यपि रक्तांसि
पतत्वीनरकोटिषु रक्तांसि समरोत्थानि नक्षोणितनदीष्विवेति समग्रद्वितोपमायामव्याप्तिः तत्र समरांगत्वेन रजसां शो
णितेषु पततस्यापि वर्ण्यत्वाद्रजसामप्रकृतत्वाभावात् यदि तु स्वयं वर्ण्येनावर्ण्येन वाकुतश्चिद्वार्ण्णादन्येनेत्यर्थः

स

तदाप्युत्कृष्टगुणत्वादुपमानभावमप्यसहमानस्य उपमानत्वकल्पनात्मके प्रतीपेऽतिव्याप्तिः यथा अहमेव गुरुः
सुदारुणानामिति हालाहल मास्म तात दृप्यः ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानां अत्र वर्णि-
नां दुर्जनवचसां अप्रकृतेन हालाहलेन साम्यवर्णनात् इति तदप्यसत् सादृश्यप्रयोजकतत्प्रतियोगित्वानुयो-
गित्वतदवच्छेदकैतदन्यधर्मप्रकारकधीविशेष्यत्वेन विवक्षितत्वस्यैवान्यपदार्थत्वात् उक्तप्रतीपे तद्दर्पाभाव-
प्रकारकधीविशेष्यतयापि हालाहलस्य विवक्षितत्वात् विवक्षोपादानात् तदन्यधर्माणां तत्र सत्त्वेपि न क्षतिः नाप्यु-
क्तोपमायामव्याप्तिः वस्तुतो रजसां वर्ण्यत्वेपि उक्तविधान्यत्वस्य तत्रानपायात् यत्रोक्तं वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यमि-
त्यस्य कोर्थः किमन्यप्रतियोगिकत्वेन वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यं किं वा यथा कथंचिद्वर्ण्यावर्ण्योभयवृत्तित्वं उत वर्ण्या-
नुयोगिकत्वेनेति नाद्यः सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमथं वितता इत्युभयविश्रांतसादृश्यो-
पमायामव्याप्तेः न द्वितीयः प्रतीपेऽतिव्याप्तेः न तृतीयः वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यमित्यत एव विवक्षितार्थलाभादन्येनेत्य-
स्य वैयर्थ्यादिति तदप्यसत् उक्तविधान्यप्रतियोगिकसादृश्याधिकरणोपमेयकत्वस्यैव तदर्थत्वात् कस्यापि दोषस्या-
ऽभावात् सरसिजमित्यत्र हि मुखप्रतियोगिकपद्मानुयोगिकस्य पद्मप्रतियोगिकमुखानुयोगिकस्य च साम्यस्य
प्रतीतिः तत्र निरुक्तमन्यत्वं पद्मस्यैव तत्प्रतियोगिकसादृश्याधिकरणं च मुखमिति प्रतीपे तु तादृशसाम्यं ना।

अ॰ कौ॰
५
5

स्तीत्युक्तमेव अन्यादिपदकदंबेनैवपत्ताद्दशार्थलाभादवैयर्थ्यमिति यदप्युक्तं एकदेशत्तुपमेयोपमावारणार्थं उपमेयत्वा
भिमतमतियोगिकसादृश्यवर्णनकालावच्छिन्नत्वं सामान्यमित्यर्थकतया निवेशितं तेन इदमिव जलं जलमिव खं इति
पर्यायप्रवृत्ता उपमेयोपमायामतिव्याप्तिवारणोपि तद्वन्ना युगपदुन्मिषतेन तावत्स्वयः परस्परतुल्यामथिमथिते
द्वन्नोहे प्रस्परमानपत्नुषेनरतारमंतः वदत्रनव प्रचलितमत्र मरंचपमामिति युगपत्प्रवृत्तायां तस्यामतिव्याप्तिनिरा
सादिति तदप्यसत् सरसिजमिदमित्यस्य तद्दृत्युत्पादे ष्ठेकषीलतया अग्रिम्यामेस्तत्तोति व्यनिरासात्तदसंगत्याप
तेः यदपिज्योत्स्नेव नयना नंदः सुरेवमदकारणं प्रभुत्वमिव समाकृष्टसर्वलोकानितंविनीभिन्नसाधारणधर्ममालोप
मायामव्याप्तिः उपमा द्वितीये उपमेयोपमेति विभागो बीजाभावात् तदस्यापि लक्षत्वात् अत एव सादृश्यदर्पणादौ
उपमेयोपमावारणाय एकवाक्यवाच्यत्वमेव निवेशितं अन्यथा त्वदुक्तोदाहरणेऽतिव्याप्तेस्तत्तोयनिरासात्तदसंग
त्यापत्तेः यदपिज्योत्स्नेव नयना नंदः सुरेवमदकारणं प्रभुत्वमिव समाकृष्टसर्वलोकनितंविनीभिन्नसाधारणधर्ममा
लोपमायामव्याप्तिः तत्रानेकदासाम्यप्रतिपादनादिति तदप्यसत् उक्तस्यैकदापदार्थस्यात्रापि सत्त्वात् तस्मात्तो
कमेव विस्तरत्य दूषणमेतदिति न किंचित् यत्त्वंजोभिसंदनोद्भूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः भुवस्थलमिव व्योमकुर्वन्
व्योमेव भूतलमिति परस्परोपमायामव्याप्तिरिति तदप्यसत् प्रत्येकं लक्षणसत्त्वात् उपमाद्वयस्यैव ततः प्रतीतेः

पद्यत्वं गोपमावारणाय वाच्यमित्युक्तं नयमंमस्त्वमेवेदं न भंगो चद्रेघरमे ॥ इति विस्पष्टसादृश्यानन्तराख्यातो
पमैव सैत्यत्राख्यामेरत्रसाम्यस्यावाच्यत्वादिति तदप्यसत् भ्रांत्यापह्नुतावेवैतदंतर्भावात् दंडिनातुसादृश्यस्यप्रतीयमा
नत्वमात्राभिप्रायेणोपमात्वव्यवहारात् अन्यथा चंद्रारविंदयोः कः साम्यमतिक्रम्यमुखेन च ॥ आत्मनैवाभवत्तुल्यमित्यसाधा
रणोपमेत्यादेरपिलक्षणे नन्वयादिविलोपापत्तेः एवं च त्वदाननमरीरासमाविदर्शनदीधिति भ्रमद्भृंगमिवालक्तके
सरं भाति पंकजमिति विशिष्टोपमातिमविशेषणोपमायामव्याप्तिः पाञ्चीपणामेति वाचकलुप्तायां चंद्रस्यत्वन्मुखमि
तिसाम्यलक्षकपदवदुपमायां वाव्याप्तिरितियदुक्तं तदपि न सत् भंगनेत्रादीनां बिंबप्रतिबिंबभावापन्नतयाप्यभेद
स्यैव विवक्षिततयातदुपमायाश्च विवक्षितत्वात् वाच्यपदस्य व्यंजनाभिन्नवृत्तिविषयत्वस्य विवक्षिततयादोषद्वय
स्याभावाच्च यदपि साम्यं विधेयतया वाच्यमुच्यते ऽनुवाद्यतया वा आद्ये सकलचिन्महत्तीं मेतां पूर्वसागरगामिनीं ॥
वभौ हरजटाभ्रष्टां गंगामिव भगीरथ इत्यादावेव लक्षणं स्यात् सपयौ प्रथमं प्राचीं तुल्याः प्राचीनबर्हिषा अहिताग
तिलोद्भूतैस्तर्जयमिव केतुभिरित्यादौ न स्यात् अंते व्यतिरेकालंकारस्याव्याप्तेः न निःकलंके तन्न समस्तत्ववचंद्रमा इत्यादौ
निषेधानुवादादतिव्याप्तेः न च निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति वाच्यं अस्मिन्मात्रसद्भावोपि प्रसज्यतामिति पराभवे नैवान्यत
श्चंजनवत्सा वीर्यं महात्मा पुष्पतिरिति व्यतिरेके तथाप्यतिव्याप्तेः न च निषेधकोचनत्वमविषष्टत्वेन निषेध्यमिति वाच्यं ॥

अ॰ कौ॰ वृथा वसति किं भृंग तत्र तत्र वनांतरे मालत्यां सदृशीं कापि भ्रमन्नापि न लप्स्यसे इत्युपमानलुप्तायामव्याप्तेः तत्र सदृशीलाभनि-
९ षेधे सादृश्यस्यापि प्रतियोगिकोटिनिविष्टत्वादिति तदप्यसत् स्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टत्वविशेषणात्
6 स्वपदं सादृश्यपदं सदृशीलाभनिषेधस्य च तत्सादृश्याभावप्रयोजकत्वमिति नाव्याप्तिः सगर्वत्वनिषेधस्य च तत्र तत्कसादृश्या-
भावप्रयोजकत्वमेवेति न व्यभिचारः एतेन दीप्तितापायनोरुपमंगंगाथयोरपि निरस्ताः इत्यलं विवादांतरेण सम्बन्धिनीकं
ढाभरणोत्त प्रसिद्धेरविरोधेनयः परस्परमर्थयोः भूयोवयवसामान्ययोगः सहोपमामतेति तत्रापि दीप्तितात्पर्याद्भुः समसंबन्धसत्त्व
स्वान्नामेलानामस्तवतिस्तवः तत्स्वर्गंपिशुमतेभकटेषु फलरेणावइत्यादिगुणक्रियादीनां परस्परवर्णनात्मिकायां उद्धर्भेदृष्टा
रमणीयमणोपमर्दभूस्तोत्सनस्तननिवेशादिमं दिमांघोः विवंकटोरविस्रकांस्कशरगौरेविंस्रोः एवं प्रथमसमग्रकैर्षनात्किः
सघोमंडितमतन्तुणाविवुकमस्यर्द्धिनांगकमित्यादौ प्रसिद्धिरहिततोपमायांकविकल्पितोपमायांवाव्याप्तिरिति तदप्यापा-
ततः सामान्यपदस्यधर्ममात्रपरत्वात् गुणादीनामित्याद्यदोषाभावात् प्रसिद्धेरविरोधेनेत्यस्य च षड्उपमायां यस्य प्रतियोगि
त्वानुयोगित्वादिकं प्रसिद्धं तदनतिक्रमेणेत्यर्थः अतो न प्रतीपादौ व्यभिचारः उद्धर्भेत्यादौ च कुणारमणीस्तनादिकमप्रसि-
द्धं किं तु तदुपमानत्वमात्रं तत्कल्पनेपि प्रसिद्धानतिक्रमस्य सत्त्वान्न दोषः नहि तेषामुपमानत्वाभावेपि प्रसिद्धायेन तद्वि-
रोधः स्यात् यदपि तैः सपलत्वाद्यात्मकं व्यापारद्वयमानात्वं भवेयदिविवक्षितः क्रियासिः एतिपर्यंतं उपमालंकृतिस्तस्

ति उपमितिक्रियानिःपादको व्यापार उपमितिक्रियानिःपत्तिपर्यंतं विवक्षितश्चेदुपमालंकारः व्यतिरेके तु सादृश्य
रंपरया वा सादृश्यपर्यवसानाया अनिःपत्तेर्न व्यभिचारः अनन्वयेऽपि स्वेतरोपमाननिषेधवस्तुतोऽनुपमत्वमेव तात्प
र्यात्तदनिःपत्तेः न च ककुंभामहेम यत्र तेनैव तस्यास्त्युपमानोपमेयता असादृश्यविवक्षातो वदंति तमनन्व
यं प्रतीपेऽपि आ आकर्णायतसरोजाक्षि वनीयमिदं भुवि शशांकलव वक्रेणापामैवेनुपमीयते इत्यादौ यत्र त
दनिःपत्तिर्न तत्र व्यभिचारः यत्र तु गर्वमसंभाव्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे संति सदृशानि दिशि
दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानीत्यादौ तदनिःपत्तिस्तत्रोपमैवेति न तदतिव्याप्तिः उपमेयोपमायामपि लक्ष
णात्तथैव न च सादृश्यपर्यालोचनादेव विशेषात्कथमनन्वयप्रतीपादि वैषम्यमिति वाच्यं प्रतीपादावुपमितिक्रिया
निःपत्तेः अनन्वयेऽपि तदनिःपत्तेः उपमापदप्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वासत्त्वयोरेव वैषम्यप्रयोजकत्वात् अत एव का
व्यप्रकाशादावनन्वयव्यावर्तकमेव विशेषणं दत्तं न तु प्रतीपादिव्यावर्तकमपीति अत्र न्यायपंचाननादयः
उपमितिक्रियानामसाधर्म्यनिःपत्तिः सा चानन्वयेऽप्यस्त्येव भेदगर्भत्वप्रतीतिश्चेत् भेदनिवेशेन तद्वारणमेव
किंमूलकं भेदगर्भतज्ज्ञानादेव विजातीयोपमितिक्रियानिःपत्तिरिति चेत् गोसदृशो गवयः कुमुदमिव मुख
मित्यादावपि स्यात् विलक्षणसाधर्म्यज्ञानादिति चेदनन्वयेऽप्यस्तु न च तत्रानिउपमत्वप्रतीतेर्नैवमिति वाच्यं ।

श्रं·कौ· स्वेतरसाधर्म्यविरहरूपस्य विनोपमतस्य साधर्म्यस्य च युगपत्प्रतीतौ विरोधात् किंच उपमितिक्रियावैजात्ये
७ मानाभावः तद्वैजात्यप्रयोजकादृशवैजात्यस्यैवोचितत्वात् न हि रूपकोत्प्रेक्षादौ क्रियावैजात्यमलंकारत्वप्रयोज
7 कमितिमाहुः ॥ रसगंगाधरकृतस्तु वर्णनस्य विलक्षणशाब्दात्मकस्य विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा यस्य हृद्वाच्यता
विरहेणार्थालंकारतावाधः वर्णनस्य सर्वथैवाऽरम्यत्वात् स्वनिषेधापर्यवसायिप्रकृष्टरम्यसादृश्यवर्णनं उप
मेति तदुक्तफलितलक्षणेऽरम्यत्वविशेषणमपि व्यर्थं यदि तु वर्णनविषयीभूतं तादृशसाधर्म्यमुपमेत्युच्यते तद
पि योगिवियोगवपुरित्यादौ कालोपसर्जने च तुल्यमिति पाणिनिसूत्रोक्तया दृशपादौ चातिव्याप्तिः नापि च यत्कारि विषय
ककविव्यापारस्यैव वर्णनपदार्थत्वात् प्रकृतेऽपि च चमत्काराभावान्न दोष इति वाच्यं चमत्कारित्वस्य निवेशे उपमि
तिक्रियानिःपत्तिविशेषणवैयर्थ्यात् अनिःपन्नेनापाततः अप्रतीयमानेन सादृश्येन चमत्काराऽनुपपत्तेः किंच
स्तनाभोगे पतन् भाति कपोलात्कुटिलोऽलकः शशांकबिंबतो मेरौ लंबमान इवोरगः इत्यादौ मुख्यवाक्यार्थभूतत्वे
नानलंकारभूतायामुपमायामतिव्याप्तिः उपमितिक्रियानिःपत्त्यादिसत्त्वात् न चायं लक्ष्य एवेति वाच्यं धन्यमानो
पमावैवाग्रणप्रयासवैयर्थ्यात् न ह्यत्रोपमानोपमेयसादृश्यादुपमां स्वरूपादस्ति कश्चिदतिरिक्तो वाक्यार्थो येनोपमा
तमलंकुर्यात् किंच सादृश्योपादन˙ नयकं उपमितिक्रियानिःपत्तिमद्वर्णनमित्यनपवेष्टमिति दूषितं वित्याहुः तत्रेदं

७

विंशं स्तनाभोगाद्द्युत्मेदेव उक्तविधोदरास्याऽप्रसिद्धेः एतत्कविकल्पितोपमाया निर्विषयत्वापत्तिरिति तन्न उपमानता
वच्छेदकविशिष्टोपमानत्वाभिमतस्याप्रसिद्धौ तदुपमानतावच्छेदकस्यैव तद्विषयत्वात् अत एव सर्वत्र उद्भटभट्टेणाप्रमाणिकत्वा
दिकमेव कल्पितोपमोदाहरणो लिखितं अन्यथानतिप्रसक्तिम्परिहृणिनेत्यादीनामसङ्गत्येदत्वभंगापत्तेः अप्युपेत्यापि
ब्रूमः अलंकार्यवाक्यार्थस्याभावात् ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ मित्यप्युक्तं न हि वाक्यार्थ एवालंकार्य इति नियमे प्रमाणमस्ति प्रा
दृष्टेनाप्युत्कर्षेवोत्कर्षात् तस्य विभावनतया तदुत्कर्षेणैव रसोत्कर्षात् अत एव यत्रान्यसादृश्याप्रयुक्तोपमेयोत्कर्षविवक्षा
तत्रोपमेतिन्यायं पंचाननादयः किंचैवं खमेषु सरमरेषु त्वं विजयश्रीर्नेमं चनि प्रभावप्रभवं कांतं स्वाधीनपतिकायथे
ति प्रकाशकारोक्तमप्युदाहरणमसंगतं स्यात् एवं हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गगामवगाहते इत्याद्यपि किंबहुना ८
विभाति वदनं तस्या नासाग्रस्थितिमौक्तिकं अलक्षितवृथाङ्गुष्ठं राकेंदोरिव मंडलं इति त्वदीयोपमोदाहरणमप्युप
पन्नं मा दिति क्रमेणासकलमाकुलं स्यात् तदाहुः बालस्य दीपकलिकाकीरपवनगादसाहृ इति अथ प्राचीनानां वं
ग्योपमाख्यावर्तकविशेषणानुपादानात्प्रधानभूतोपमाया अपि लंकारत्वमनुचितमिति तन्नोपपद्यते दीक्षितानां तु वं
ग्योपमाया अलंकारत्वमसंमत्यमानानां वाच्यार्थभूतोपमाया अपि नालंकारत्वं स्वीकर्तुमर्हं उभयोः प्राधान्याविशेष
णावैषम्ये प्रमाणाभावादिति चेत् न अप्रसिद्धेरप्यस्यानलंकारत्वे पि वधर्मिग्राहकमानेन प्रसिद्धेः वाक्यार्थस्य वरस्य

श्रे·कौ· यंगतया सर्वाभ्युपगतत्वादिति बीजसत्वादित्यादिस्वयमूह्यमिति दिक् ॥ एतां रूपमं द्विधा विभजते ॥ वा
८ चकधर्मसमत्वमतियोगिनुयोगिनां ग्रहणं यथा चंद्र इव मुखं रमणीयमित्यत्र इवादि इवपदं उपमावाचकं रमणी
४ यत्वं साधारणधर्मः चंद्रः सादृश्यप्रतियोगी मुखं तदनुयोगीति चतुर्णामप्युपादानं अतएव पूर्णा तत्र साधारणधर्मस्य क्व
चिदनुगामित्वप्रयोगः यथा उकवञ्चन्द्रमेवसेलंहिमदयकलमाञ्चंदवलक्षिविमुक्तं पीयमरवंववसञ्चंवहूलपउंसं
वमुहूर्च्चंदविरहिश्च उत्वात्तद्रुमत्वादिकमत्रसमुद्दशोलभयानुगतत्वं स्यादेतत् अत्रैकरूपेण ॥ स्योभयान्वयाभावात्
कथमनुगामित्वं ॥ एवं वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरामित्यत्रापि अत्र हि
वागर्थयोर्वाच्यवाचकभावरूपः संबंधः पार्वतीपरमेश्वरयोश्च संयोगरूपमिति संबंधतावच्छेदकभेदात् न च संबं
धत्वेन तदिति वाच्यं येन रूपेणोपमानगामित्वं तेनैव रूपेणोपमेयगामित्वमिति नुगामित्वलक्षण
मवश्यं वाच्यं अन्यथा उपवादस्य विधांतत्वोक्तव यपतेः पंकजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पुरंजनाइत्यत्र
विकचत्वं पुष्पधर्मईक्षणोपचरितः न च तत्संभवति मुख्यलक्ष्योभयसाधारणविकचस्योभयत्रापि सत्वात् न दृष्टे
चक्षुष्षु विकचत्वं विजातीययत्रविभागवत्वं नेत्रेषु च वनिमेषराहित्यं वाच्यमतएकेन रूपेण विकचत्वमुभयत्रनास्ती
तिनद्वेदोवाच्यः एवं संपृक्तावित्यत्रापि येन रूपेण संबंधस्य वागर्थयोर्वीयोतद्रूपेण पार्वतीपरमेश्वरयोरपीति कथमनु

गामित्वं संभवः अथ संबंधत्वं संबधाविति धीसाक्षिकः संयोगादिसाधारणोधर्मविशेषः तथाच पर्यवसित धर्मो यो यत्रैक
धर्मावच्छिन्नत्वं सएवानुगामित्वपदार्थः अस्तियवाच्यवाचकभावसंयोगसंबंधयोरपि संबंधत्वावच्छिन्नत्वमिति
चेत् तर्हि विकवैविम्पत्रापि मिथासंयोगजनकक्रियावाद्वित्वमुभयत्राप्यस्तीति तद्दोषतादवस्थ्य तत्रसंयोग
स्य यत्र यद्वादिच्छिन्नताया भेद इति चेत् संबंधस्यापि विभागादि निरूप्यतयातदविशेषात् किंच अनुगामिधर्मस्या
कीदृशेन उभयसाधारणधर्मेणावच्छिन्नत्वं विवक्षितं नतावदेनकेन विदेवप्रमेयित्वादिना सर्वधर्माणां साजात्या
त्मकाशांतराणां विलयापत्तेः नापिद्रव्यत्वादिना तत उभेम्या विंबप्रतिविंबभावस्थले द्रव्यत्वस्य द्वारनिर्फलोभयवृत्ति
त्वाभावात्प्राप्यनुगामित्वापत्तेः नापिस्वजन्यशाब्दबोधप्रकारीभूतधर्मेण वस्तुप्रतिवस्तुभावस्थलेप्यनुगामित्वापत्तेः
यांम्यामुहृद्वलितकंधरमाननं तत उद्धृत हंतशतपत्रनिभं वदनं तत्रापि वलतोदर्तनयोरभेदे नस्वजन्यशाब्दबो
धप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वं वागर्थाविवात्यादौ तु वाच्यवाचकभावसंयोगयोर्भेदस्त उभयत्र
वसंबंधत्वमितिवाच्यं संयोगादेरपिसंबंधतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरस्परप्रतियोगिकभेदविरहात् नचपरस्पर
वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वे सति तादृशपदजन्यबोधप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नत्वमेव तत्वेति वाच्यं
तथापि रमणीयत्वादपसंगद्रवप्रसंगात् अथ साधारणधर्मवाचकपदजन्यबोधप्रकारीभूतधर्मस्यसाधारणधर्मत्व

ग्र·कौ· येऽसत्त्वेऽनुगामित्वमिति विवेकः संहत्काविसन्त्रवता दृशप्रकारस्य संबंधत्वस्योभयत्र वृत्तेः हारत्वादौ तु हारत्वादे
५ र्निर्जरादाववृत्तेर्नातिव्याप्तिः द्वयत्वं चाविवक्षितं अतो यत्रैकरूपेणोभयसाधारणधर्मपर्यवसानं तत्रापि नाव्याप्तिः य
१ थाउक्तवत्र ऊर्मिवृसेक्कमित्यादौ तूदाहृते तेनैवं श्लेषोऽप्यनुगामिधर्मः स्यात् नरसिंहमहीपालसर्वीय्यविगणास्तव
पारावारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः अत्र स्वपदच्युतपदजन्यबोधप्रकारीभूतधर्मस्य अच्युतत्वस्य भ्रष्टत्वस्य च प्र-
त्येकमुभयत्र सत्वात् इति वाच्यं प्रतीतेरेकपदजन्यत्वस्यावाच्यत्वात् स्वपदच्युतोपत्रप्रतीतेर्भिन्नाभिन्नपदजन्यत्वात्
नचैवमपि गानेतवभ्रान्तदिवसस्यंचनांविरायनस्त्रांद्रमसंकुलं महत् अदृष्टसंतानतया न शोभते वनं द्रुवेः
प्राङ्मथनादिवोदधेः इत्यत्र संतानजन्यपदबोधप्रकारीभूतधर्मयोरपि तथात्वेन तत्रत्यश्लेषेऽनुगामित्वप्रसंगा-
स्पुवीरत्वमिति वाच्यं तत्र पुत्रादिजातयोः साधारणपर्यवसानात् पादिजातत्वपुत्रत्वयोश्च सामानाधिकरण्याभा
वादिति नच द्वयत्वस्याविवक्षितत्वोक्तेः कथमेवमिति वाच्यं यत्र द्वयोः साधारणपर्यवसानं तत्र द्वयत्वस्यापि विव-
क्षितत्वात् अतो न दोष इति चेत् मैव पीतघट इव गुणवान् रक्तघट इत्यत्रानुगामित्वाभावप्रसंगात् गुणत्वजाति
मनंगीकुर्वतां गुणपदाद्रूपत्वरसत्वादिप्रकारेणैव बोधात् रसे रूपत्वस्य रूपे च रसत्वस्याभावात् वस्तुप्रतिवस्तुभा
वस्थलेऽप्यनुगामित्वप्रसंगाच्च तन्न पर्यवसितसाधारणधर्मयोर्द्वयोरपि यत्रोपमाने उपमेये च संभवः यथा रूप

५

रसयोः तत्रासाधारणधर्मावच्छेदकीभूतयोरूपत्वरसत्वयोर्मिथः सामानाधिकरण्याभावेपि नुगामित्वमेव यत्तत्पर्यव
सितसाधारणधर्मयोर्नोपमानोपमेयोभयवृत्तित्वं यथासंतानेत्यत्रपारिजाततस्यचंद्रवंशोऽपत्यस्यचनंदनेत्रसत्वात्
तत्रानानुगामित्वं किंतुश्लेषएवेतिचेन्न नतद्धं तथाहि द्वयोःसाधारणधर्मयोरुपमानोपमेयोभयवृत्तित्वं किंपर्यव
सितसाधारणधर्मनिष्ठधर्मेणवदसि उतसाधारणधर्मवाचकपदजन्यबोधप्रकारीभूतेन नप्रथमः वागर्थाविव
संपृक्ताविस्यत्रापिपर्यवसितसाधारण्ययोर्वाच्यवाचकभावसंयोगयोः साधारणधर्मनिष्ठसंयोगत्वादिधर्मेणोभया
वृत्तित्वात् अतएवनद्वितीयः संबंधत्वेनापिसंयोगादेर्वागर्थादाववृत्तेः किंचद्वयत्वंविवक्षितंनवा नाद्यः चंद्र
वरमणीयमित्यादावननुगामित्वानुपपत्तेः नांत्यः वस्तुप्रतिवस्तुभावस्थलेपितदापत्तेः अथसाधारणधर्मवाचकपद
जन्यबोधप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाधारणधर्मयोस्तत्रप्रत्येकोभयवृत्तित्वंतत्रतावतैवानुगामित्वमिति संता
नपदजन्यबोधप्रकारीभूतपुत्रत्वपारिजाततयोश्चोभयावच्छेदकत्वमितिचेन्न ।
अथसाधारणधर्मवाचकपदजन्यबोधप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नसाधारणधर्मस्य
लएवोक्तविभागः संतानेत्यत्रतुसंतानत्वेनवाच्यतावच्छेदकं अपितुपुत्रत्वाद्येवसंबंधपदस्यतुसंबंधत्वंवाच्यता
वच्छेदकं एवंचसाधारणधर्मविशेषवाचकपदजन्यबोधप्रकारीभूतधर्मासाधारणधर्मसामान्यवाचकपदज

वं

अ.कौ. न्यबोधप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नत्वं तत्रैवोक्तविभागाइति विशेषः संतानेत्यत्र हि साधारणधर्मविशेषवाचकपुत्रादिपदजन्यबोधप्र
१० कारीभूतं पुत्रत्वादिकं तत्सामान्यवाचकसंतानपदजन्यबोधेऽपि प्रकारः संघट्टकवित्यत्र तु संयोगादिपदजन्यबोधे संयोगत्वं संपृ
१० क्तादिपदजन्ये च संपृक्तत्वमिति विशेषात् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन धर्मैक्यनियमेन सामान्यविशेषवाचकपदभेदाभावान्न दो
षइतिचेत् मैवं यत्र तत्रस्वं वह्निरूढोभयपरतया विवक्षितं यथा भूतलामिव पर्वतस्त दहानिति तत्र च दववह्निपदजन्यबो
धप्रकारीभूतं च दववह्नित्वादिकमेव तत्पदजन्यबोधप्रकारः सर्वत्रान्त्योद्दिष्टस्य तद्रूपेणात तत्तेनैव प्रकारेणाकेः
एवं चंद्र इव मुखं तदित्यादौ रमणीयत्वाल्हादकत्वोभयपरेऽपि किंच रमणीयत्वादावनुगामित्वाभावापत्तिरपि दुर्वा
रैवेति तस्माद्वागर्थाविव संपृक्तावित्यादावनुगामित्वनिर्वचनं दुःकरमिति पर्यवसितं उच्यते धर्मद्वित्वसामान्योपा
स्थापकपदैक्य एवानुगामित्वं इति व्यवस्थापर्मितं च तत्र हि मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं अतएव कोऽनेको वेत्यत्रनादरः
तदिति तत्पदनिर्वाहोऽर्थः अतो वक्त्रं नामिन्द्रमणस्यलेनानुपपत्तिः बिंबप्रतिबिंबवारणाय एकेति सामान्यविशेषणं देयं
तत एव श्लेषस्यापि वारणं धर्मस्य पर्यवसितः चंद्रबिंबदृष्टमित्यत्र पर्यवसितस्यैवोपादानं संघटकवित्यत्र तु तदेव पर्यव
सानमिति तु विशेषः एकेति वस्तुप्रतिवस्तुभावनिरासः तत्र धर्मैक्येऽपि पदभेदात् अतएव सामान्येऽप्येकपदं श्लेषवारणा
येव देषमित्यलमिति पल्लवेन ॥ क्वचिद्बिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मोक्तिः सच वस्तुनोभिन्नयोरपि सादृश्यादेकत्वाध्यवसानं ॥

१०

यथा उत्पणोज्ज्वलनिघंटानिशिणोयमस्मिरेदह्वलाघ्ना गीष्मलमरघ्रभाघ्रणापरिदिग्धांसस्मनिधा ॥ अत्रहिंचंदनवि
सिनीपत्रमरकतभाजनयोरेकत्वेनाध्यवसाने क्वचिदर्थगम्योपि प्रतिबिंबभाव इति तत्त्वाः यथा मलयरव भातिपांडु
र्वल्मीकश्वापिथरगीक्षतराष्ट्रः अत्रहिचंदनपांडरवानां सर्पंडुर्योधनादीनां च बिंबप्रतिबिंबभावो गम्यते अयंचात्र विशे
षः उभयमध्ये प्रतिबिंबस्योपादाने उपमाने धर्मद्वानिर्दोषः तत्र तत्स्थानीयधर्मानुक्तेः बिंबधर्मात्रोपादाने तु उपमाने
धर्माधिक्यं दोषः उपमेये तत्स्थानीयधर्मानुक्ते रिति अग्रे स्फुटीभविष्यति तस्माद्बिंबप्रतिबिंबभावायत्तयोर्द्वयोरेवधर्मा
ह्लंवद्दयोरेव वा आर्थालंकार्ये न त्वेकस्य शाहृत्वमन्यस्यार्थत्वमिति तत्त्वं ॥ क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पथप्रतियोगिभेदेन
एकस्यैवधर्मस्य द्विरुपादानं स च शुद्धेनैव संभवत्येव किंतु बिंबप्रतिबिंबभावे विशेषणतया विशेष्यतया वा इति द्वैवि
ताः तत्र विशेषणतया यथा शार्वपर्व पर्वतमाचंद्रिकस्फुरद्दमाश्व ॥ अलंचक्रे सपर्यंकमंकसंक्रमितप्रियः अत्रभैमी
चंद्रिकयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः आश्लिष्टांकसंक्रमितपदाभ्यामेकएवधर्मो विशेषणतयोक्तः विशेष्यतया यथा संध्या
रागरुष्यरंगे दीप्तरागाग्राणाक्षिपदिवग्रांभदो ॥ रक्तं तु जलं तत्र विरोचनाद्रणीग्राद्रोणावक्ष्य ॥ अत्र संध्यारागरक्तं तु कृत्ल
योर्बिंबप्रतिबिंबभावः उत्पाणितांतरितपदाभ्यामेकएवधर्मो विशेष्यतयोक्तः संध्यारागरक्तकुडुकूलयोः स्फारितांतरि
पदविशेषणीभूतत्वात् यथा च अजाराणीनीलकंभश्रभवितुत्वरिश्रपिहाश्यणावह ॥ जलभरितमजलहवंतरदत्र

अं कौ॰ गौरांगं चेद्बिंबत्वं ॥ इन्द्रनीलकम्बुकनलयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः उद्वर्तितोन्नतपद्माभ्यामेकपद्वधर्मो विशेष्यतया निर्दिष्टः
११ अत्रैव तु विमलं वदनं तस्या निःकलंकमृगांकतीत्यत्र स्फुटोऽपि वस्तुप्रतिवस्तुभावः संभवति न त्वयं बिंबप्रतिबिंबभावः
वैमल्यनिःकलंकत्वयोर्भेदाभावात् नवसौंदर्यादिनेवात्रोपमासिद्धानन्तस्य धर्मेति निवाच्यं यांत्यामुद्धरित्यादावपि
तदाभावपत्तेरित्याहुः क्वचिद्बिंबप्रतिबिंबभूतयोरन्यतरविशेषणस्य शाब्दत्वेः सस्यार्थिगम्यत्वमपि यथा शरत्कांड्यां
दुर्गंडस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा माधवपरिणतपत्राकनिपयकुंदलता अत्रमालविकाल तयोरुपमायां गं
डपत्रयोरलंकारकुसुमयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावः तत्र गंडयोः पांडुत्वं शाब्दोपात्तं विशेषणीभूतं पत्रांशे तु परिण
तत्वगम्यं पांडुत्वं एवं समानलक्ष्मीयमकैर्ममाद्यैर्नलं विनाशीक्षतदिव्यरलैः भामांगणामा गुणिके च तत्रभिर्देवद्रुमै
दैरिव पारिजाते अत्र स्वर्गसमयोरुपमायां पमादिकल्पद्रुमादीनां नलपारिजातयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावः
तत्र च नलप्रतियोगिकाभाववत्त्वा समासोक्तिः पारिजातस्य विशेषणं दत्तं भामांगणाहृतित्वं च ततश्च समाहृत्य भा
वप्रतियोगित्वं नलस्य स्वर्गहृतिभावप्रतियोगित्वं च पारिजातस्यार्थलभ्यं एवं च स्वाधिकरणाहृतिविजातीयशो
भाविरहप्रयोजकस्याभावकत्वं उभयविशेषणतया पर्यवस्यतीति प्रथमस्य पदस्याभावपरत्वमिति संक्षेपः ॥
कुत्रचित्स्वतेषणतया उत्कंटकाविलसज्जलपत्रराजिरामोदभाजनमपरागतरति गौरी नुदरूपसलदरिका
११

मधिपानलेखावासाथितामध्रुतकांचनकेतकीव अत्रोत्कंटकानि विशेषणानि दमयंतीकेतक्योः श्लिष्टानि ।
पथावामम पतविशेषणाकरयासंपन्नपयोधरेदयया अणिमिमाध्यतसमयश्रियेव चेतः समुल्लसिति क्वचि
दुपचारेण यथा अक्षीरनाथरस्संदेशविद्दमोदितम्मिदेवस्मि अंगंकलंवकुसुमयमटलिअंकद्दणटक्किस्सं ॥
रद्दमकुलितत्वपुष्पधर्मः अंगेउपचरितं क्वापिसमासभेदेनयथा विअसिअतमालणीलंपुलोपुलावलतं
गकरपरिमंठं फुल्लेलावणासवहिंउद्दरगरदसदाणालेदंवेदिअं ॥ अत्रविकसिततमालनीलत्वंफुल्लेला
वनस्तरभिन्नत्ववत्तीयासमासेनवेलायांउपमानानि सामान्यवचनैरितिसमासेनदानलेखायां क्वचित्तेषांद्व
योर्मिश्रणेन तत्रानुगामित्वप्रतिविंवभावयोर्मिश्रणं यथा अदृगामिअणिसामसमयअंगंभीरत्तणदद्वहिअम्मि
समुद्दे रासोराद्दववअणंउप्पाओचंदमंडलंचविलग्गो अत्रविलग्नत्वमनुगतं राघववदनचंद्रमंडलयोर्विंवप्र
तिविंवभावः अनुगामित्ववस्तुप्रतिवस्तुभावयोर्यथा वैवस्वतोमनुर्नाममाननीयोमनीषिणां आसीन्महीक्षि
तामाद्यः प्रणवश्छंदसामिव अत्रमनुप्रणवयोरुपमायांछंदोमहीक्षितांविंवप्रतिविंवभावापन्नाआद्यत्ववि
शेषतयोक्तं मनीषिमान्यत्वमनुगतं अनुगामित्वश्लेषयोर्यथा नाह्लतापि[illegible]रः पदंरचयति माघीयकेंद[illegible]नतस्ठान
प्रतिवक्तिकंपमयतेस्तंवसमालंवते वैवर्ण्यस्वरभंगमंचनितवलात्संरागिनित्तमंदाननाकष्टंभोः प्रतिभावतो

अ॰ कौ॰
१२
12

प्रथिमभं वाणीनवोदायते ॥ एषा सादावनुगामित्वं पदमित्यादौ श्लेषः अनुगामित्वोपचारयोर्यथा मम अतिसुकु
मारः सौरभं विशेषभरितो नितरां मणिपः चुंबति कपोलबिंबं प्रवेव कर्णावतंसोऽस्याः ॥ अत्र सुकुमारेत्याद्यनुगामि ।
चुंबतीत्यवतंसे उपचारः अनुगामित्वसमासभेदयोर्यथा संक्षोभितपकमलसरोसंजाताऽत्रंवथातकदमित्रमदो ॥
दाणापिकिडिडो पुगाडोरतिं भमिऊणपडिणीअत्तोयअसो अत्र संख्यातपतिसमासभेदः संक्षोभितेत्यादिनुगामि बिं
बप्रतिबिंबप्रतिभावस्य प्रतिवस्तुभावयोर्यथा इअणिअमिअसुगीवोरामंतेणाचलिओपि अमदत्तणओ परिपद
मेनुसिहरोसुराहिमुद्दोपुपलअक्षप्पीडो अत्र रामसत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नयोरेकधर्मान्तराभिमुखशब्दा
भ्यामिदं सुग्रीवमेवप्रणिख्ययोर्बिंबप्रतिबिंबभावस्य श्लेषबिंबप्रतिबिंबभावयोर्यथा मम संप्रकाशितवला ह
कहंदोयंजयनत्तणिकभावमनेहा हेतुभावमुपलंबिन सत्वोवोपि सत्वइवसत्वरमेति ॥ अत्र वर्षोपदे त्व
णिकभावियुत् नसाअवोदीप्तिः पदेत्तणिकभावः परार्थानांप्रतित्तणविनाशित्वमिति श्लेषः मेघसत्वयोर्बिं
बप्रतिबिंबभावः उभयोर्यथाक्रमं वियुतत्तणिकत्वसाधकत्वात् उपचारबिंबप्रतिबिंबभावयोर्यथा मम
नितांतपारिप्लवत्नावत्नारकेरसेनसानतेपतिस्खलोचने समासभेदश्लेषयोर्यथा खुडिउप्पडिअमुणालंदहूणपि
अंवसिढिलवलअणालिणिं महुअरिमऊलावंमऊमअअंवंमुद्दवणेपयकमलं अत्र मधुकरीमधुरोज्ञोपमि

१२

त्रि समासभेदः मधुमरानाम्नमिति श्लेषः समासभेदे विंबप्रतिविंबभावयोर्यथा वाणदवमसिमहं लंगोरेहविंबेनोयणोद्विपव
लेहिं लीरोदमंथायास्कलिग्रुह मिनोखुमद्गु महरणो अत्र वनदेवेत्यत्र समासभेदः पवलचनद्वयपयोर्विंबप्रतिविंबभा
वः वस्तुप्रतिवस्तुभावश्लेषयोर्यथा मम स्तमनतादक्षितम्वलोविभातिवरवर्णिनीनितरां उन्मीलितारविंदासरसीव
विनिर्मितोत्कलिका ॥ अत्र विंबप्रतिविंबापन्नयोर्मुखारविंदयोरेकपदवधमौद्रस्मितोन्मीलितपदाभ्यां विशेषणेनयानिर्दि
ष्टः मध्यमांसविशेषणाद्वयेवश्लेषः समासभेदोपचारयोर्यथा मम मालतीमुकुलकोमलदंतांदंतामतवर्हिकुलकेश
कलापः जीवयत्समसायकमेषाकामिनीवन्नलदागमलक्ष्मीः ॥ अत्र मालतीत्यादेमासभेदः जीवयतीत्युपचारः
समासभेदवस्तुप्रतिवस्तुभावयोर्यथा मम घनमसवसंकुलासगीतश्यावरीवल्लभाविराजतिवलाहकागमन
कालिकीयोरियं परंविदतगोचरीभवनपुंडरीकाल्लदानमालदलमेककावयवसंनिवेशेवभूः ॥ अत्र घनप्रसवेत्या
दौनमालेत्यादौ च समासभेदः चंद्रपुंडरीकयोर्विंबप्रतिविंबभावापन्नयोः स्पगित्वविहतगोचरीभवनत्वेवकपदधर्म
उक्तः श्लेषपोपचारयोर्यथा प्रस्थानगामिनिरलंकरणोनुपेताभूयःपदसवलननिकृतिरमन्तना गणिवकापिकुक्र
वेभिभुपानमतगेहान्निपातवडलेवविनिर्गमाम निर्गमनसवाणपामुपचारः अमत्रश्लेष कोविलेषांमिश्रणेन तत्र
समासभेदानगामिवोपचाराणांयथा मृदुलचारणविष्णइसंजलणिवद्दभरियमसप्रलणाद्दमद्दोविचरं ॥ णाइमुहा

अ॰कौ॰ पङ्क्त्यंतं श्रयाणाविशिणाग्रजसंवपिद्मतं ॥ अत्रमुखस्येत्यत्र समासभेदः प्रतनमसोमहीविवरत्वं अनुगामि विनिर्गतमित्यस्य
६ पश्चात्यंच समुपचारः अनुगामित्वोपश्लेषाणां यथा उद्दामोत्कलिकां विपांडुररुचं प्रारब्धजृंभां क्षणादायासं श्वसितोद्गमैरविरलै
13 रातन्वतीमात्मनः अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं पश्यन्कोपविपांडुरद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहं अत्रोत्कलि
केतिश्लेषः विपांडुरेत्यत्र आयासेत्यत्र चानुगामित्वं प्रारब्धजृंभामितिलतायामुपचारः उपचारसमासभेदश्लेषाणां यथा समय
सरसिपद्धिआजलाइंकेदोइस्सरद्धिणंधाइं धवलच्छाइसत्रच्छापिअंतिर इआणावमुदाइं ॥ अत्रपिवंतीतिमुखपदेउपचारः
नीलोत्पलस्यभीतिसमासभेदः धवलान्ताणि धवलान्तानीत्यर्थकत्वमाधवलच्छाइस्सत्रश्लेषः अनुगामित्वविंवप्रतिविंव
भावसमासभेदानां यथा मम स्फुटनयनपंकजा सा सरुखमुखोमेमनः प्रसादयति कुमुदाकरं शारदिवाभिमवोन्नेदितशीत
करविंवा ॥ अत्रप्रसादयतीत्यनुगामि मुखचंद्रयोर्विंवप्रतिविंवभावः स्फुटनयनेतिसमासभेदः अतः परं मम तद्विषये
श्लोकाः अनुगामित्वसमासभेदश्लेषाणां यथा तारामुक्ताहारा समुदंचितचंद्रनुचिचर्चा विकसितकैरवहासा ज्योत्स्नेव
वसुध्वरं विधुनेति अत्रध्वरं विधुनोतीत्यनुगामी तारेत्यादौ विकसितेत्यादौ च समासभेदः चंद्रेतिश्लेषः उपचारविंवप्रति
विंवभावसमासभेदानां यथा विजृंभमाणोन्नतकोरकस्तनीं सरोजिनीं चुंबति वासरेश्वरः समुल्लसत्कुंकुमपंकलोहितो
मुखानवीनां वरवर्णिनीमिव ॥ अत्रजृंभमाणेत्यत्र समुल्लसदित्यत्र च समासभेदः सरोजिनीवरवर्णिन्योर्विंवप्रतिविंवभावः

चुंबतीति विपक्षेऽपचारः उपचारविंबप्रतिविंबभावश्लेषाणां यथा रसभरसार्द्रावयवः परिरंभते कीतकीं प्रवंतः क्वादि
नतरकंटकोत्करकंचुकितां कामिनीमिव सकामः ॥ अत्र पवनपक्षे परिरंभोपचारः केतकीकामिन्योर्विंबप्रतिविंब
भावः रसकंटकपदयोः श्लेषः अनुगामित्वप्रतिविंबभावोपचाराणां यथा मदनद्रहीतामलमालतीकः सीमंत[illegible]
तमालवल्लीं मागोप्सरोजीवितवल्लभायाः स्मृत्वाकृतिं स्त्रगिणिमिवालकानां अत्र ग्रहीतेत्यादिरनुगामी तु[illegible]
नां विंबप्रतिविंबभावः मदनतिसीमंतिकस्टित्वोपचारः अनुगामित्वविंबप्रतिविंबभावसमासभेदानां यथा तरल
पतिमानसं मे कुमुदमनोज्ञा स्मितश्रीरस्ते नायं दीपवतीनां ज्योत्स्नेव मनोजदीपभ्रु ॥ अत्र तरलपतीत्यनुगामी मान
समुद्रयोर्विंबप्रतिविंबभावः कुमुदमनोज्ञेति समासभेदः वस्तुप्रतिवस्तुभावसमासभेदोपचाराणां [illegible]
यथा कुटिलगतामरसे मृदुहस्तकुमारकरास्तु यां पुष्पवल्ली वक्रतरंगाकुलितासरिविवसाम्भं [illegible]
दगाह ॥ अत्र गततरंगयोर्विंबप्रतिविंबभावोपमयोः कुटिलवक्रत्वाभ्यामेकधर्मउक्तः [illegible]
सरसेन्दुहेति समासभेदः अवगाहनस्य कामिन्या उपचारः वस्तुप्रतिवस्तुभावसमासभेदश्लेषाणां यथा समीरणो
दंचितकिंचिदंचलं स्तनदयामास्मरणालवाहुका गुलकमभ्युल्लसितैकपल्लवां नासरोजिनीवाचितनोपिसोरभं ॥
अत्र विंबप्रतिविंबभावोपमयोः स्तनगुलकयोरुदंचिताकुसितेति एकधर्मनिर्देशः स्मरणालेति समासभेदः

ल० कौ०
१४
14

सोऽयमेतनिश्लेषः वस्तुप्रतिवस्तुभावसमासभेदाश्लेषानुगामित्वानां यथा दरस्फुरितकोमलाधरतमालामनागीतम्॥
अरुणोऽकविषयीभवद्विषादमनुमपदंतायमम्ः परिस्फुरितपल्लवा किमपि दृश्यमस्तकोरकालतेव हरति प्रिया किसलयाग्र
हस्तामतः अत्र विंबप्रतिविंबभावापन्नानां अपरपल्लवानां दंतकुड्मलानां च स्फुरितपल्लवत्वे इत्यण विषयीभवन्
दृश्यत्वेच दृश्यत्वपाते हरणमनुगामि किसलयेति समासभेदः वस्तुप्रतिवस्तुभावश्लेषानुगामित्वानां यथा व
नस्मारस्मारविशदांकटकितां सातनुं धत्ते पृष्यालीमिव कीनकवलीपलीसितां स्रष्टहि॥ अत्र विंबप्रतिविंबभा
वापन्नयोश्च नस्मारस्मलो विशादस्मितत्वहृपपृथकथर्मस्यणरुकः कंटकेनिश्लेषः स्रष्टहीति अनुगामी॥ वस्तुप्रति
वस्तुभावानुगामित्वोपचाराणां यथा मोहयति विदितनवदंतोपालापापृथकुंतलकलापः माद्युषयांतु वा दृक्
न विधुर्वीध वस्तुमस्तः अत्र विंबप्रतिविंबभावापन्नयोर्मुखचंद्रयोः पिहितकमत्कृपपृथकथर्म उक्तः मोहयसीति नु
गामे वांधवेस्तूपचारः एवमन्ये प्रकाराः स्वयमूह्याः सलभत्वाउपेक्षिताइति दिक्॥ अपंक्त्याववितिशेषः धर्मस्यानुगा
मित्वे पदार्थतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थितौ सत्यां तद्रूपेणोपमानोपमेययोस्तद्बोधः प्रसिद्ध एव विंबप्रतिविंबभा
वस्थले तु मरकतभाजनहूतिशंखशुक्तिप्रतियोगिकसादृश्यप्रयोवलाकाविसिनीपत्रहूतिरितिप्रकारकबोधः तत्र
पारतापन्नयोः शंखभाजनपत्रयोर्भेदेसतितद्धृतित्वेनधर्मैक्यात्तस्यादृश्याभावेन मरकतभाजनविसिनीपत्रयोरभे

ण्योपेक्षैव पर्यवसानेनानिमित्तसादृश्यप्रस्तावं मानसमेव न च स्वैतैनैवमानत्वात्सादृश्यनिर्वाह इति वाच्यं तन्मध्यांत्वस्य
कौमारकनभाजनवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः सादृश्याच्चैककालिकोपमानविशेषणोपादानस्यैव वैयर्थ्यात् प्रक
र्षमेवदितसादृश्यपि तथावरूपमेवदितस्पतनस्यैवमत्कारातिशयजनकत्वाच्च अतएव वयांसात्र बद्धवेलितकंप
रमानवंतवद्गुत्तहृतनपानपत्रनिभंवदंत्या इत्यत्र नेन च विशेषणावपत्नलादृशां गात्रं निलोत्पलतयैव हृदयेक
टालक्कतादावपि वस्तुप्रतिवस्तुभावस्थले निर्वाहः अन्यथा सौन्दर्यगौणधर्मेण साम्यतिः पत्नोकं पवाहुं तयोरैक्यारोप
णासाधारणधानुपयोगापत्तेः अयं च विशेषः उन्नतात्र उपमितवैयत्र लमिन्यत्र पेलवस्तु द्वयोर्धर्मान्तरस्य चमत्कार
कसादृश्यस्याप्रसिद्धावुत्तवात्तदूमत्वत्वसादृश्यप्रयोजकत्वात्संस्थानं विनानप्रतीतिपर्यवसानं यांत्यात्र बद्धले
सालसहभीतिरित्यादौ तत्कंथवाहुंतादीनां पेक्ष्यबोधाभावेपि सौन्दर्यादिना सादृश्यधीपर्यवसानं भवत्येव पर्वतके
पवाहुंतादीनामभेदसुहृदः सादृश्यतानेऽपकर्षकत्वमात्रमिति एवं बिंबप्रतिबिंबभावस्थलेपि यत्र बिंबप्रतिबिं
बभावापन्नधर्मव्यतिरेकेण सादृश्यमप्रसिद्धं तत्रापि बोध्यं यथा कोमलातपवालाभ्रसंध्याकालसहोदरः कुंकुमा
लेपनो भाति कषायवसनो यतिरित्यादौ नह्यत्र धर्मान्तरेण यतिसंध्याकालयोः सादृश्यं प्रसिद्धं अपि तु अभेदाध्य
वसायविषयीभूतकोमलातपकुंकुमादिधर्मेणैवेति एवं श्लेषेपि न हि सिंहमहीपालसर्वोपरिगणनात्व ॥ पारा

वारस्मान्नत्वं ददाति स्वपदच्युतमः । अत्रैव विसन्नद्धयोः स्वपदच्युतत्वधर्मनिमित्तकमेव सादृश्यं एवं उपचारोऽपि शातकोटिक
ठिनचित्तः सोऽदंतस्याः स्वेकमयमतैः येनाकाशिषिमित्रं सविकलाहृदयोविधिर्वोच्यः अत्रकादिनास्य पृथिवीगुणत्वेनचिते
न चित्ते उपचारः दयाविरुद्धत्वात् न तस्य दयाविरहेकाठिन्याभेदाध्यवसायेन कुलिशचित्तयोः सादृश्यसिद्धिः अन्यनि-
मित्तकसादृश्यस्याऽप्रसिद्धेः तस्मात्कश्चिद्धर्मः सादृश्यस्योपनिर्वाहकोऽन्यतस्तत्रतदुत्कर्षकरइति सिद्धं ॥ इदानीं उप
मायावुपेतैर्भेदास्तेषाः समासतः येषांबालस्वाणानोक्ताः संसाध्यन्ते विलोकतस्यति भरतवाक्यमभिसंधाय तां द्विधा विभ
ज्यते श्रौत्यार्थी सादि विधा वाक्योक्तौ च तद्धितेन तत्र वं इवश्लब्दावमित्यत्र यथाहृबोधेनावत्के विदाहुः यद्यपि यथा इवा
दिशब्दानां तुल्यादिपदानां च सादृश्यबोधकत्वाविशेषात् श्रौतार्थत्वविभागानुपपत्तिः न च इवादिभिरुभयत्र धर्मि
संबंधः श्रौतया प्रत्याय्यते तुल्यादिभिस्तु धर्ममात्रमिति विशेष इति वाच्यं इवादीनां उपमानविशेषणत्वनियमेन तेऽपि
उपमानपदस्यार्थानात् धर्मसंबंधोबोधयितुं शक्यते न तूपमेयेऽपि अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबंधबोधकत्वाभावात् तथा
पिपथ्या चैत्रस्य पत्नमित्यत्र चैत्रपदोत्तरषष्ठ्या चैत्रस्य स्वामित्वं पत्नस्य स्वत्वं बोध्यते शाब्दिकस्वाभाव्यात् तथात्रापि
इवपदेनोभयत्र तद्बोधनान्नानुपपत्तिः न चैवमपि कथं उपमानोपमेययोर्भेदान्वय इति वाच्यं प्रकारीभूतवि
भक्त्यर्थसंबंधस्यैव फलावशेषात् नामार्थयोर्भेदान्वयेप्रकारीभूतनिपातार्थसंबंधस्यापि दैत्तत्वकल्पनात्तदृशां चंद्री

यं प्रत्येवमिति पाठ्बोधः चैत्रस्येदं धनमित्यत्र स्वामित्वसम्बन्धेन धनमितिवत् अतएव श्रोतीतं साक्षात्सम्बन्धितयोपस्थितान्यस्यो-
पमानत्वस्य इवपदेन बोधनादिति अत्र केचिदाहुः मीमांसकमतमभिमतं प्रायो वात्र समाधानं तथाहि चैत्रः प्रतियो-
गिकसादृश्यपर्यवसायिपदार्थः घटो नेत्यत्र घटप्रतियोगिकाभावस्य न तथात्वं तावत् न च सादृश्यमेवात्र वाद्यर्थमिति वाच्यं
चैत्रस्य सादृश्यमित्यादिवत् चैत्रस्येव मत्वेविमित्यादेरप्यापत्तेः घटस्याभाव इतिवत् घटस्य नेत्यादेरप्यापत्तेः इवपदस्य सा-
दृश्यमात्रवाचकतया ततः षष्ठ्यर्थसंबन्धालाभेन तद्बोधार्थं षष्ठीप्रयोगस्यावश्यकत्वात् असन्दिग्धात्सादृश्यप्रति-
योगितायाः प्रकारतया इवादिपदवाच्यतया षष्ठ्यनपेक्षणात् न चाव्ययस्थले विलक्षणव्युत्पत्तिबलान्न षष्ठीति वाच्यं तथा-
सति तस्येव गौरवस्यापत्तेः अतोऽव्ययस्थलेऽन्विताभिधानं नतु तस्यादिपदानामपीति तन्न असमस्तनञोऽभाव-
मात्रपरत्वेन प्रतियोगितासम्बन्धस्य संसर्गमर्यादया भानसंभवात् न च घटस्य नेति प्रयोगापत्तिः नञ्पदजन्याभावोपस्थि-
तौ प्रतियोगितासम्बन्धस्य संसर्गतयैव भावेनं अभावपदजन्योपस्थितप्रकारतयैवेति नियमाभ्युपगमात् न चैवं गौरवं न
थापि घटो नेत्यत्र पदाभावभानवारणाय समभिव्याहृतपदार्थप्रतियोगिकत्वाभावो भासत इत्यस्याभ्युपगन्तव्यात्
यानदपेदस्य अभावमात्रं नञर्थः प्रतियोगित्वसंसर्गतयाभासत इत्यस्यैव युक्तत्वात् घटपदस्यैव घटप्रतियोगिकाभा-
वपरत्वेन नञ्पदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि सम्भवत्वाच्च अन्विताभावबोधस्यामपेक्ष्य अभावत्वप्रकारकस्यैव लाघवे

श्रं॰ कौ॰ १९ 16

ननञ्पदत्वानकार्यतावच्छेदकत्वात् एवं च प्रतियोगितांशस्य संसर्गतया भानसंभवेन न तत्र गतादेः शक्तिकल्पनम्
त्वात् न च घटोऽभाव इत्यत्रापि तयाभानसंभवे षष्ठ्यपेक्षा नस्यादिति वाच्यं सामान्यविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्यै
वाकांक्षितत्वेन तत्र घटस्य प्रतियोगित्वेनाभावान्वयासंभवात् अन्यथा अभावपदस्यापि घटप्रतियोगिकाभाववाचक
त्वसंभवेन तत्रापि न षष्ठीप्रयोगस्य दुःसमाधानत्वात् न च तिपा न स्यालपवान्विताभिधानमिति वाच्यं त्वयान्विताभि
धाननियामकत्वे एकस्य वक्तव्यत्वे तस्यैव प्रयोगनियामकतया वाच्यत्वात् तद्धेतोरिति न्यायात् तस्माच्चंद्र इवेत्या
दौ प्रतियोगितस्य संसर्गतया बोधान्न षष्ठी चंद्रस्य सादृश्यमित्यत्र तु संसर्गतया तद्भानासंभवात् षष्ठी मुखस्य स्यात्
या न चैवं प्रतियोगिकसादृश्ये इवादेर्न वा घटप्रतियोगिकाभावे नञादेः शक्तिरिति सिद्धं तस्मान्निपातातिरिक्तना
मार्थयोरभेदान्वयबोधएव प्रकारीभूतविभक्तिर्योपस्थितेस्तंत्रत्वमिति नैयायिकाः केचित्तु इवस्थले तथा बोध
संभवेपि यथा चंद्रस्तथा मुखमित्यादौ न तदुपपत्तिः तत्र यादृशधर्मवांश्चंद्रस्तादृशधर्मवन्मुखमिति उपमानोप
मेयोभयविशेषकबोधात् तेन चंद्र इव मुखमित्यत्राप्युभयविशेषकएव बोधः अत एव हंसीव धवलश्चंद्र इति दृष्टो
पमा तत्रापि यादृशधावल्यवती हंसी तादृशधावल्यवांश्चंद्र इति बोधे पुंलिंगधवलपदस्य हंस्यामन्वयासंभवात् अ
त एव श्रौतीत्वं द्वयोरेकविभक्तिकत्वे न तूभयत्र साधारणधर्मसंबंधस्य प्राप्तत्वात् चंद्रवन्मुखं मनोहरमित्यादौ १९

न्तु विभक्तिभेदान्न तथा । पंचम्यंतं च यन्नेत्र मित्यादौ तु विभक्तिसाम्येपि उपमानोपमेयभावस्य प्रसिद्धिवशादेव लाभः
स्याद्यर्थत्वं इत्याहुः । तन्न । चंद्र इव मुखं सुंदरमित्यादाविव मित्यत्रानुपमायास्तु दुष्टत्वप्रसंगात् । तत्राप्युपमानोपमेययोर्भिन्नलिंगत्व
यामनोन्तत्वस्यानुल्लेखितस्य दुष्टत्वं च । प्रासंभवात् । पतत्तत्र समणीयरमणीयस्त्रेति इदं हेमपुंसकमनपुंसके मेलके योषि
पकवत्प्रावेव च पुंल्लिंगरमणीपदस्य चेदं नपुंसकस्यानुल्लेखितया तद्दोष इति । मालके कुवलयमिव नयनामः कमलः धांत
मिव केशो नील इत्यादौ उपमेयोपमानत्वप्रसंगस्य तथापि दुर्वारत्वात् । न च तत्र दुष्टत्वमेवेति वाच्यं मानाभावात् । इष्टः पुंनपुं
सकयोः प्रायेणेति वामनोक्तेः उभयत्र साम्यात् । प्राणा इव प्रियोयं मे विद्याधनमिवार्जितं इत्यस्यापि दुष्टत्वापत्तेः । इति नोक्तदोषवांगीकृ
तस्य दुष्टत्वप्रसंगाच्च । अथैवं तत्त्वं तद्भिन्नत्वे सति तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं हि सादृश्यं । तत्र तद्भिन्नवृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वमात्रं इ
त्यर्थः । तद्वृत्तेः तत्र वृत्तित्वस्य धर्मवत्त्वमित्यत्रापि विषयकरणत्वस्य च निवेशापेक्षया उभयवृत्तित्वनिवेशनस्यैव युक्तत्वा
त् । तद्भिन्नत्ववृत्तित्वनिवेशस्तु उभयत्र सम्मानः । न च तद्भिन्नवृत्तित्वस्य तन्मते योगिकान्योन्याभावाधिकरणवृत्ति
त्वरूपस्य निवेशे तत्राप्यधिकरणत्वनिवेशः इति वाच्यं । तद्भिन्नत्वे सतीत्यस्य सतीति भेदनिरूपिताधिकरणत्वस्यापि निवेश
साम्यात् । न च तद्भिन्नवृत्तित्वे सतीत्यत्र तद्भेदयोरन्योन्याभावधर्मयोः सामानाधिकरण्यं संबंधः तच्च विशेषणतासमवाया
दिघटितं तेन भेदधर्मप्रकारः । न च तत्र संबंधघटितसामानाधिकरण्यस्यैव प्रकारत्वतया तन्नैव तन्निवेशः । पं

ग्रं॰कौ॰
२
17

वह्नित्वस्यस्वरूपात्मकसंबंधेन वह्नित्वेपि वैशिष्ट्यमिति मतद्वैगौरवमितिवाच्यं तथापि धर्मे तद्वह्नित्वविशेषणस्य स
त्वेन तत्र समवायादिनिवेशात् लाघवानवकाशात् न च समवेतत्वेन संसर्गीभूतसामानाधिकरण्यघटकत्वेन विशेषणता
विशेषसमवाययोः न वह्नित्वेतत्र च समवायादेः प्रवेशः न वा तत्प्रकारीभूतसामानाधिकरण्यघटकत्वेन विशेष
णताविशेषसमवाययोः वह्नित्वेन वह्नित्ववैशिष्ट्यघटकत्वेन च स्वरूपस्य निवेशः न मैतद्वैशिष्ट्यघटकत्वेनापि स्व
रूपस्य निवेशाद् इति गौरवमिति वाच्यं धर्मवत्त्वस्यापि समवायसंसर्गतायास्तत्र मते सत्त्वात् न च धर्मस्यापि मेय वैशि
ष्ट्यसमवायादिकं संबंधपदस्यापि वाच्यमेवेति वाच्यं इत्यर्थे पलाघवगौरवयोरविचार्यत्वात् किं च तद्भिन्नवह्नित्वस
त्तिन वह्नित्विधर्मे इव पदस्य शक्तिकल्पने चेद्वह्निष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितानिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपि
तभेदनिष्ठविशेष्यताव्यापकप्रकारतानिरूपितविशेषणताविशेषनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपिताधिकरणनि
ष्ठविशेष्यताव्यापकप्रकारतानिरूपितस्वरूपनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठविशेष्यताव्यापकप्रकारता
निरूपितस्वरूपनिष्ठसांसर्गिक विषयतानिरूपितधर्मनिष्ठविशेष्यताव्यापकप्रकारतानिरूपितायाविशेषणता
विशेषनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपिताधिकरणनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितसमवायनिष्ठसांसर्गि
कविषयतानिरूपितवह्नित्व [illegible] निष्ठसांसर्गिकविषयतानिरू

१२

तां चेद् इति निष्ठप्रकारतानिरूपितसमवायनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठविशेष्यताख्यप्रकारतानिरूपित
स्वरूपनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितधर्मनिष्ठविशेष्यताख्यप्रकारतानिरूपितसमवायनिष्ठसांसर्गिकवि
षयतानिरूपिताधिकरणनिष्ठविशेष्यताख्यप्रकारताशालित्वानन्तत्वात् कार्यतावच्छेदकं कल्पनीयं धर्मवत्त्वं इत्यत्र
धर्मवदित्याकारा वृत्तित्वादिधर्मवत्त्वेन धर्मवत्त्वे तां नञ्चलकवैशिष्ट्यादीनां शक्तितानविषयत्वं चाधिकं कल्पनी
यं मन्मते तु धर्मस्यैव विशेष्यतया तत्र धर्मत्वस्य स्वरूपेणैव प्रकारत्वमिति न तत्वटकानां ज्ञानविषयत्वकल्पनमिति
लाघवं किंच प्रथमपक्षे रमणीयत्वादिधर्मस्यैकत्वेन त्वाः भेदे न धर्मान्वयसंभवो नञ्ज्ञ्हितीयइति तस्माद्विशिष्ट
शक्तिपक्षे धर्मपदशक्तिकल्पनमुचितं इदं चात्रावधेयं तल्लं विभाव्यं चन्द्रादिपदवदिवशब्दस्य नानार्थत्वेन तत्तत्
समभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च तथा तथा बोधः येन संबंधेन धर्मस्योपमानोपमेयवृत्तित्वं तत्र तस्यैव संसर्गत्वं य
त्र च उपमाने अन्यसंबंधेन उपमेये च संबंधान्तरेण धर्मस्य वृत्तित्वं यथा वागर्थाविव संपृक्तौ वित्यत्र वा वागर्थयो
र्वाच्यवाचकभावस्य स्वरूपेण वृत्तित्वं पार्वतीपरमेश्वरयोश्च संयोगस्य समवायेन तत्र तत्तत्प्रकारतायां त
स्य तस्य संसर्गत्वं न चैवं चन्द्रादिपदवैयर्थ्यापत्तिः तात्पर्यग्राहकत्वेन तदुपयोगात् उपमानादीनां विशिष्टशक्ति
मत्वे घटादिपदवत् चंद्र इव चंद्र इत्यादौ भिन्नधर्मिकत्वाद्विलक्षणो बोध इति दिक् ॥ अथ भेदकत्वधर्मस्य द्वा

ग्र·कौ
१८
18

र्थः चंद्रत्वावच्छिन्नत्वप्रतियोगिता संबंधेन चंद्राद्भेदेन्वयः तस्य च विशेषणतानाविशेषसंबंधेन स्वत्वादौ धर्मस्य च सम
वायादिना मुख एव तथा च चंद्रभिन्नं मुखं चंद्रगतधर्मवदिति बोध इति चेन्न तथापि किमत्र विशिष्टवैशिष्ट्यमिति
शिष्ट्यबोधः उतैकतरद्वयमिति नाद्यः चंद्रभेदविशिष्टमुखे चंद्रगतधर्मवैशिष्ट्यभानस्य चंद्रभेदधर्मितावच्छेदकी
कृत्य चंद्रगतधर्मप्रकारकज्ञानरूपतया मुखत्वधर्मितावच्छेदकचंद्रभेदप्रकारकावांतरवाक्यार्थज्ञानस्य पूर्व
मभ्युपगम्यत्वात् मुखत्वावच्छिन्नविशेष्यताकचंद्रभेदप्रकारकज्ञानरूपविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्या
वांतरवाक्यार्थज्ञानपूर्वमपि योग्यताज्ञानविधयाऽपेक्षणीयत्वाच्च चंद्रभेदावच्छिन्नमुखनिष्ठविशेष्यताकचंद्र
गतधर्मप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य महावाक्यार्थहेतुतयापेक्षणीयत्वाच्च तत्पदार्थधर्मितावच्छेदकीकृत्यान्यप
दार्थविशेष्यकतत्पदार्थप्रकारकशाब्दज्ञानस्याप्रसिद्धत्वाच्च चंद्रभिन्नवृत्तित्वविशिष्टो यः चंद्रवृत्तिधर्मस्तद्वदि
त्यस्मन्मते बोधेन चंद्रभिन्नवृत्तित्वविशिष्टचंद्रवृत्तिधर्मस्य मुखे वैशिष्ट्यं विषयः तत्र चंद्रभिन्नवृत्तित्वविशिष्टचं
द्रवृत्तिधर्म इति विशेषणतानावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं अवांतरवाक्यार्थयोग्यताज्ञानविधयापेक्षितं अथवा मुखे चं
द्रवृत्तिधर्मस्य तत्र च चंद्रभिन्नवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यमिति विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणांतरमिति न्यायेनैव बोधः
तथा च चंद्र इव मुखमिति शाब्दबोधसामग्र्या मुखं न चंद्र इवेति बाधबोधादिकं प्रति प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये भवतां नु

त्वेन चंद्रभिन्नमित्यादिबाधाभावो निवेशनीयः स्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकचंद्रभेदाभावप्रकारकनि
र्णयस्य स्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकचंद्रभेदप्रकारकज्ञानप्रतिबंधकतया तदानीं स्वं चंद्रभिन्नमिति विशे
ष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेन शाब्दबोधानुदयात् मन्मतेनैतत्कबोधस्य चंद्रभेदांशे निर्धर्मितावच्छेदक
त्वेन स्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकचंद्रभेदाभावप्रकारकनिर्णयप्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रांत
तया तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावेन तदभावनिवेशने प्रयोजनाभावात् न च चंद्र इति पूर्वो
न चंद्रान्यवृत्तिरिति बाधाभावस्यापि सामग्रीप्रतिबंधकतायां निवेशनीय इति वाच्यं
तन्निवेशस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् तादृशज्ञानस्यैव स्वं चंद्रगतधर्मवदिति सामान्यस्य मुख्य
तेः चंद्रान्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वात् वस्तुतस्तु प्रतिबंधकं पदं नास्ति स्वस्य
त्वादेश्चंद्रतद्भिन्नोभयवृत्तित्वात् तन्मात्रगतधर्मवत्त्वाभावान्न वगाहित्वमेव न तथा नहि स्वत्वे चंद्रगतधर्मो
भिन्नधर्मो यत्तयोः किंतु न तत्सजातीय इति तादृशाभावावगाहित्वमेव तद्धि निवेशस्यावश्यक इति चेत् तथापि
त्वस्मिन्निदंतोत्तरत्वात् एवं स्वत्वेन चंद्रगतधर्मवदिति बाधाभावादयोग्यभाभ्यामेव निवेशनीयाविति नयमु
स्वं न चंद्रभिन्नमिति ज्ञानं संप्रति चंद्र इव स्वमिति शाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकताक[illegible]नेन [illegible]लाघवं

ग्रं॰ कौ॰ ११ 19

तत्काले द्विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविषयीभूतत्वं चंद्रभिन्नत्वमिति निर्णयस्यावश्यकतया तत्रैवमात्मसवार
णादिति वाच्यं चंद्रत्वसमवृत्तिधर्मो न चंद्रवृत्तिमानप्रतितादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकताकल्पनप्रसक्तेर्लाघवस्य समा
पि सत्वात् सामग्रीप्रतिबंधकतायां तादृशाभावनिवेशापेक्षया सामग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनेपि लाघवस्य संभवाच्च
नापि द्वितीयः चंद्रगतधर्मस्य विधेयत्वप्रतीतिनिर्वाहार्थं चंद्रभेदस्यापि प्रत्येकविधेयत्वेन प्रतीत्यापत्तेः नचेष्टापत्तिरत्रा
भेदविसंवादात् अत एव प्रत्येकं चंद्रगतधर्मवत्त्वेतिसंशयस्यैव इति निवृत्तिस्तत्र चंद्रभिन्नं न वेत्यस्येति ममतु वि
शेष्यविशेषणभावमिति न्यायेन प्रत्येकधर्मस्य तत्र चंद्रभिन्नवृत्तित्वस्य वाभावाभ्युपगमेपि प्रत्येकधर्मस्यैव विशेषणतया प्र
त्वोद्देश्यकधर्मविधेयकप्रतीतिनिर्वाहात् नानुपपत्तिलेशोपि तथा च भिन्ने वृत्तित्वधर्मे च द्वयपदस्य शक्तिः तथा
पि शक्तित्रयस्यैवावश्यकत्वात् न च ममाभेदे शक्तिः न च नवृत्तीति वाच्यं भेदवत्त्वपि एकस्यापवयवशक्तेः क
ल्पत्वात् न च ममाभेदत्वं द्विकयतावच्छेदकं तत्त्वतु भेद इति वाच्यं तस्यापि भेदघटितत्वात् न च प्रतियोगितासंबं
धेन तदेकदेशे भेदरूपमात्मस्य चंद्रादेरन्वयः भिन्नस्य वृत्तित्वे चंद्रस्यापि वृत्तित्वेऽन्वयाकांक्षाबलात् न च चंद्रभिन्नस्य
वृत्तिता स्वघोषपदे तत्याःऽधिक इति वाच्यं वृत्तित्वनिरूपविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधं प्रति चंद्रादि
पदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वस्य त्वयापि कल्पनीयतया तत्र चंद्रादिकमनिवेश्याभेदप्रतियोगित्वेपस्थितार्थकपदज

११

ऽर्थोपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनात् उपमानानां अनंततया तद्घटितकार्यकारणभावानामानंत्येन तदपेक्षया उक्त
रीतेर्लाघवेनादरणीयत्वात् नच वृत्तित्वसंबंधेन भिन्नविशिष्टो यो धर्मस्तद्वदिति वक्तुमव्याघातात् एतावा
मंशविशेषः नच विशेषणतासमवायाद्युभयघटितं सामानाधिकरण्यं संसर्गः ममत्र अभेदसमवायादिघटितं तदिति
विशेषणतापेक्षया तादात्म्यस्य लाघवमिति समवायिकस्मिन्नतया तादात्म्यस्य सामानाधिकरण्यघटितत्वे लाघवं प
रममातिरिच्यते अथ धर्मस्य चंद्रभिन्नाश्रयवृत्तित्वबोधेनैव स्वाश्रयस्य तद्वत्त्वधीसिद्धावेतद्वत्त्वस्य पौनरुक्त्यापत्ति
रिति चेत् सामानाधिकरण्यसंबंधेन धर्मे चंद्रवैशिष्ट्यबोधेऽपि तुल्यमेतत् सांसर्गिकविषयतायाः सत्वेऽपि तत्प्रकारक
बोधाभावान्न तथेति चेत् ममापि समानमेव समाधानं एवं सति धर्मे चंद्रगतत्वबोधानुपपत्तिस्तथा च तन्निरूपितसा
म्यबोधानुपपत्तिरिति त्वपि त्वावयोस्तुल्यत्वं चंद्रवृत्तित्वप्रकारकबोधः एतेन तत्र शक्तिरेव तत्पक्षे तुल्यमेव नच
चंद्रभिन्नवृत्तित्वबोधे स्वत्वेन वृत्तिताज्ञानं न स्यादनाकांक्षत्वादिति वाच्यं स्वत्वविशेषकतद्धर्मप्रकारकबोधस्य ततोऽभा
वेन पौनरुक्त्याभावात् अत एव घटत्वमित्यत्र भावप्रत्ययस्य समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकघटवृ
त्तेर्घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वार्थकतया घटवृत्तित्वस्य लाभेऽपि समवायसंबंधेन घटवृत्तित्वस्य घटत्व
मात्रभावेन प्रकृत्यर्थघटस्य घटत्वे समवायेनान्वयोंगीकृतः नहि चंद्रभिन्नवृत्तित्वेन धर्मस्य स्वत्ववृत्तित्वबोधे

अ॰ कौ॰ भवति वदनस्याह्लादकत्वापि तत्तद्धर्मसामान्यात् सर्वत्र हि सत्त्वा याश्चि· त्वाह्लादकत्वं तदर्थो वा

२१ दापि तिरयत्ताकिंचिदेवैतत् अयमेवं चान्यत्वयविलीया पत्तिः तन्मते भेद

स्योपमेयान्वयाभावेनतत्रापि चंद्रभिन्नाह्लादकत्वं चंद्रवृत्तिधर्मवाच्य चंद्र इति बोधसंभ

वात् इति चेत् चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रगतधर्मवानिति बोधस्यादि नतत्त्वापि कथं नैतद्बो

धः अवकाशः उभयभेदस्य चंद्रेपि सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिना अन्योन्याभाव

विशेषणादिति चेत् तादृशं विशेषणमेव किमर्थं देयमिति पर्यनुयोगात् तत्र विवक्षितबोधनिर्वाहार्थं भिन्न

वृत्तित्वस्वीकार इति त्वन्मतेपि तुल्यं नहि इवार्थभेदे तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणं देयमेवेति नियमः ।

भेदविवक्षायां तत्रोपमात्वस्यापि स्वीकारात् न चात्र मानाभावात् प्रामाणिकैर्वक्ष्यमाणाङ्गीकारात् प्रस्तुतधर्मे चंद्र

भिन्नवृत्तित्वबोधेन चंद्रस्याप्यनिष्टसादृश्यप्रतियोगित्वलाभेन चंद्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगितस्य च वैकैदर्थ्यं ।

जनानुगुणत्वात् अन्यथोपमानतत्वाह्लादितवत्तद्रूपमेयान्तरव्याहृतेरपि व्यंजनप्रसंगात् न च हृष्यति चंद्र

स्यानिष्टसादृश्यप्रतियोगित्वान्यप्रतियोगिकसादृश्यानाश्रयत्वोभयबोधे चमत्कारोत्कर्षस्यापह्नोतुमन ।

र्हत्वादित्यलं बहुना इदं चात्र विभाव्यं साधारणधर्मस्य शाब्दत्वे तद्रूपेणोपमेये इवार्थः अन्यथा तु धर्मत्वेनैव ।

२१

तेष्वाचंद्र इव मुखं रमणीयं इत्यत्र चंद्रप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणं यच्चंद्रवृत्तिरमणीयत्वं तदाश्रयो मुखमि
ति बोधः चंद्र इव मुखमित्यत्र तु तादृशचंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति अत एवात्रार्थी तीत्यमुपपद्यते साधारणधर्मस्योप
मानोपमेयोभयनिष्ठतायाः इवपदेन प्रतिपादनात् न च समानाधिकरणं तेन उपमेयवृत्तित्वं वृत्तं तेनोपमानवृत्ति
त्वमिति विवेकः न च चंद्रसादृश्यवृत्तित्वस्य ततो लाभेऽपि मुखवृत्तित्वस्य बोधात् कथमेतदिति वाच्यं उपमेयस्या
पि चैं ज्ञानतया समभिव्याहृतेन तद्वृत्तित्वलाभात् तावतैव प्रकृतव्यवस्थोपपत्तेः ननु साधारणधर्मप्रयोगस्थले
तस्यैव इवपदेन रमणीयादिपदेन च बोधने एकस्यानिरर्थकत्वान्नान्वयानुपपत्तिः न चोभाभ्यामेकमेवोपस्थाप्य
त इति वाच्यं तावतापि चंद्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादावनुपपत्यनुद्धारात् आह्लादकत्वस्य धात्वर्थतया ना
मार्थे मुखविशेष्यत्वादिभेदसंबंधेनान्वयायोगात् धात्वर्थनामार्थयोः साक्षाद्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् न च चैत्रे
ण भक्ष्यत इति भावार्थकप्रत्ययस्थले धात्वर्थस्य प्रतियोगितासंबंधेन नञर्थेन कलंजं भक्षयेदित्यादौ नञर्थ
स्य विशेष्यताविशेषसंबंधेन भक्षणे वान्वयदर्शनान्नैष दोष इति वाच्यं तावता धात्वर्थनिपातार्थयोरन्वयेऽपि
नामा तातिरिक्तनामार्थधात्वर्थयोरन्वयस्यादर्शनात् अपि च हंसीव धवलश्चंद्र इत्यादेः कथं ... उक्तभे
दलिंगभेदस्यापि प्रतिकूलत्वादिति चेत् न तादृशस्थले आह्लादकत्वादिकं इवार्थ एव धात्वर्थस्तात्पर्यग्राहक

मात्रमि तिवाच्यत्वात् अथैवं हंसीव धवलश्चन्द्र इत्यादेः कथं दुष्टत्वं उक्तभेदे लिंगभेदस्य प्रतिकूलत्वादिति चेत्
मैवं । न हि शाब्दबोधप्रतिकूलत्वेनैव दोषत्वं उभयविशेषकयोर्धर्मिणोरपि श्रतिमभंगस्याभिहितत्वात् हीन
त्वादि दोषाणां तत्प्रतिकूलतायाः संभावयितुमपि शक्यत्वाच्च किंतु लिंगविशेषस्य उपमायां विशेषानुपपादक
त्वेन तत्प्रयोगस्यानर्थकत्वादेव दोषत्वं अत एव यत्र पुंलिंगेनुपमेये नित्यस्त्रीलिंगस्योपमानस्य न पुंलिंगता
संभवः यत्रैकवचनान्तेनुपमेये नित्यबहुवचनान्तस्योपमानस्यैकवचनान्तत्वसंभवं तत्र न लिंगवचनभे
देपि न दोषः तदुक्तमाचार्यदंडिना न लिंगवचने भिन्ने न न्यूनाधिकतापि च उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धी
मतां स्त्रीव गच्छति षंडोयं वक्त्यैषा स्त्री पुमानिव प्राणा इव प्रियोयं मे विद्या धनमिवार्जितेति सहृदयोद्वेगबी
जं तु उक्तरीत्याप्रकृतानुपयुक्तलिंगवचनविशेषोपादानमेव न च तन्निपातलिंगवचनेष्विति न तत्रोद्वेगस्य
लेशः । एवमेव काव्यादर्शविवरणकृद्भिर्मल्लिनाथादिभिश्च व्याख्यातं नियतवचनत्वं च यस्य शब्दस्यार्थाभिधा
नानियतसंख्यकत्वमतत्वेनानुशासनं तात्पर्यविषयत्वमिति यावत् प्राणा दारा इत्यादेस्त्वेकस्मिन्नपि प्रयो
गात्प दृष्टत्वाभिधानानियमात् नेव प्राणशब्दस्य कोशादावेकवचनान्तत्वेनानुशासनेपि पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा
इति बहु बहुवचनान्तत्वेनाप्यनुशासनमस्त्येवेति न दोष इति भावः संभवः चेदागतं लम्यत्वमित्यत्र तद्गल्पदस्य

तो सादृश्यवानर्थः केवलसादृश्ये तदप्रयोगात् सादृश्याभिन्नं मुखमिति बोधापत्तेश्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याऽव्युत्प
त्तेः तदेकदेशस्य सादृश्यस्य च चंद्रप्रतियोगिकान्योन्याभावसामानाधिकरण्यं धर्मश्चार्थः आश्रयत्वं प्रत्ययांशार्थः
तृतीयार्थश्च इति चेत् न तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामिति सूत्रात् अत एव चंद्र इव मुखं विभाति चंद्र इव मुखं पश्या
मि चंद्रेणेव मुखेन कृतमित्यादावुपमानस्योपमेयसमानविभक्तिकत्वनियमेपि चंद्रेण तुल्यं मुखं विभाति चंद्रे
ण तुल्यं मुखं पश्यामीत्यादौ न मुखे इति विभक्तिनियमः अन्यथा च चंद्रधर्मयोर्नामार्थयोस्तयाश्रयत्वसंबंधेन ध
र्मे चंद्रान्वयो न स्यात् अत एव इति तस्यापि तुल्यपदार्थकल्पनया न निस्तारः नामार्थतासाम्यात् ततश्च चंद्रप्रतियो
गिकान्योन्याभावसमानाधिकरणतस्य चंद्र इति तस्य च धर्मेन्वयः तस्य चाश्रयेण तद्धर्मिते तथा च चंद्रान्योन्याभाव
समानाधिकरणं चंद्र इति धर्माश्रयाभिन्नं मुखमित्यन्वयः अत्रोपमेयमिति तं धर्मोपस्थापकपदस्य उपमानमिति तं च
च तृतीयायाश्चार्थः अत उभयं धर्मवाचकपदार्थो न भवतीत्यन्वयार्थोऽपमेत्युच्यते न च उभयपदोपस्थाप्यात्कथमयं
विभाग इति वाच्यं इवादेः सादृश्ये शक्तिः तुल्यादेर्लक्षणया अपि कथमेवमिति तुल्यत्वात् प्रत्युत भिन्नपदप्रतिपा
द्यत्वेनास्य तत्त्वमेव विशेषात् चंद्रमिव मुखं पश्यामीत्यादावुपमानेपदोत्तरविभक्तिश्च विशेष्यत्वसमानलिंगत्वा
स्यातत्संसर्गिकत्वयात्साधुत्वार्थो न च प्रथमोपस्थितत्वयास्य साधुत्वार्थं प्रथममेवस्यादिति वाच्यं विशेषणातिरिक्तस्य लेत

ग्रं०कौ० २२ २२ ष्यत्वात् नच चंद्रस मुखोन्वयाभावान्न तथा विशेषणविशेष्ययोरभेदान्वयार्थमेवैकविभक्त्युपयोगादिति वाच्यं विशेष
णविशेष्ययोः समानलिंगत्वमेव ह्यौत्सर्गिकं न प्रचवसान्ता दन्वयोः भेदेनेत्यत्रादेतत् नच परंपरया विशेषण[illegible]पि तल्लिंग
त्वेऽनुकूलत्वं रक्तं दंडता दंडेन विशिष्टं इत्यादेरनुकूलादेरपि तत्तौ याप्यतेः नामार्थान्तराविशेषणीभूतेति विशेषणविशेषणस्य
देयत्वात् नच चंद्रादेरपि प्रतियोगित्वेन इवार्थभेदत्वं घटत्वयान्वयं कथं व्याहृतिरिति वाच्यं निपातातिरिक्तनामार्थान्त
रेति वाच्यत्वात् एवं च चंद्रेण तुल्यं मुखं पश्यामीत्यादावपि नातिप्रसंग इति नन्वेवमपि अव्ययविशेषणतां न पुं
सकत्वं भवति सनत्वात्सनादिवार्थविशेषणस्य चंद्रादेः क्लीबत्वापत्तिरुर्वीरेति चेत् मैवं शस्त्रीश्यामा शस्त्रीश्यामा
मृगीव चपला मृगाचपला इत्यादिभाष्यकारादिप्रयोगसामर्थ्यादुपमानवृत्तिलिंगसिद्धेः अत एव पार्थिव एव धनुर्धरः
इत्यादावपि नानुपपत्तिः अयमियत लिंगविशेषणत्वादुक्तानुशासनस्य भाष्यादिसम्मतत्वात् चंद्रस्य तुलेत्यादौ तत्तु
ल्यशब्दस्वरूपवशाद्वत्ता दृश्यमात्रमर्थत्वेपि तदर्थभेदादौ प्रतियोगित्वादिसंबंधेन चंद्रादेरन्वयासंभवात् तत्र षष्ठी
प्रयोग इति विशेषः नत्रश्लोकार्थत्वविशेषास्तु यमलमावसदेवत्वत इति चंद्रो मुखं च तुल्यमित्यादौ तु तुल्यपदार्थस्य
वशाद्वाच्य तदेतन्नयोगबलेन चंद्रमुखयोर्युगपदन्वयावगमात् चंद्रप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणात्
वृत्तिधर्मवन्मुखं मुखोन्योन्याभावसमानाधिकरणात् वृत्तिधर्मवांश्चंद्र इति बोधः अत एव मुखं चंद्रसदृशं न वाच्यं

द्रोमुखं सदृशेन चन्द्रमिति संदेहः दृष्टान्तमिति ततो निवृत्तिः तुल्यपदसार्थैकदेशस्य सादृश्यस्य च शाब्दबले नोभयत्रान्वयेपि सा
दृश्यवाचकपदस्योभयत्रधर्मान्वयबोधकत्वविरहः स्पष्ट एव तस्माद्यत्र धर्मोपस्थापकपदस्योभयत्र संबंधबोधकत्वं
तत्रैवेति यत्र तात्पर्यार्थो निश्चितं उपमानादिविशिष्टत्वनियतशाब्दबोधविषयत्वमेवेति त्वं इवादौ तथानियमात् त्व
त्वादौ तु चंद्रेण तुल्यमित्यत्र तथात्वेपि चंद्रो मुखं च तुल्यमित्यत्र प्रकृते तत्वादिनैवोपमानोपमेयभावप्रतीतेर्विलं
बादिति प्रकाशसिद्धांतः दीधितावपि सादृश्यप्रयुक्तविशेषकत्वानजनकपदप्रयोगेवेति यत्र तात्पर्यार्थो स्यादः इवा
दिभिः सादृश्यमनुयोगित्वसंबंधेन बोध्यते तुल्यादिभिस्तु सादृश्याभेदेनेति विभागः इत्यन्ये तुल्यादिपदेष्वपि सामान्यम
विवेकेन सादृश्यायैवविधेयत्वान्नेदं सम्यगित्यपरे अथ धर्मोपस्थापकपदस्योभयसंबंधबोधकत्वेनैवेति ति
पदेन तुल्यार्थकवतिप्रत्ययप्रयोगेपि स्यादिति स्यात् तथाहि तुल्यादिपदोपादाने वृतित्वादीनां नामार्थेन तत्र चंद्रादे
रन्वयासंभवः अत्र तेषामेव शक्तिकल्पनात् तत्र वृतित्वधर्माभेदश्चवत्यर्थः एवं च देवदत्तवच्च
द्रोन्याभावसमानाधिकरणं चंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति च चंद्रवन्मुखमित्यत्र बोधः न चैवमपि
तिः तत्रार्थोपमेति सकलग्रंथविरोधापत्तेरिति चेत् उच्यते तेन तुल्यमिति तुल्यार्थवतिविधानं तथा च यावदेव
तुल्यपदेन बोधयितुं शक्यते तावदेव वतिनापि आनुशासनिकार्थातिरिक्तार्थबोधकत्वे सर्वत्र व्यवस्थापतेः एवं

अ·कौ·
२२
23

यत्तत्रापि चंद्रपदस्य तद्वृत्तित्वमेकत्र ... लक्षणा उक्तरीत्यानुशासनसंमतत्वात् अतो नानुपपत्तिलेशोपि अतएव
एवंवत्सत्व ... वंस्यादिवेति भाष्यं पंचम्यंता इति विधानाभावेनानुपपन्नमाशंक्य कैयटे-
नोक्तं न स्यार्थे वि ... दिनामस्तीयासर्वविभक्तिर्थानंतर्भावयतीति पंचम्यर्थस्यार्थग्रहणस्योपपन्नमेव यथा
वा ... स्तगावदूपयादधीते ब्राह्मणादिवद्वैश्यादधीत इत्यर्थः वैश्यापादानकमध्ययनमस्य ब्राह्म
णापादानकमध्ययनमुपमानमिति तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति तृतीयांता
इति चेवमिहापि स्यादेवं वदिति अथ वतिप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्योपमानत्वनियमाद्बृहतित्वमेवोपादानं स्यादिति चेन्न
प्रकृतिवाच्यस्यैव तथात्वात् अन्यथा चंद्रत्वादेरप्युपमानत्वापत्तेः न चैवं ब्राह्मणाध्ययनमुपमानमिति ग्रंथविरो
धोऽध्ययनस्य लक्षणत्वादिति वाच्यं भवानन्दबोधात् प्रत्ययोत्पत्तिदशायां यदर्थबोधकत्वं तस्योपमानत्वनियमात्
न चैवमपि द्वृत्तित्वस्य धर्मान्वयानुपपत्तिः प्रकृत्यर्थत्वाभावादिति वाच्यं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व
मिति नियमे शाखालक्षणाधारणाप्रकृत्यर्थोपादानात् अन्यथा गंगायां घोष इत्यादौ तीरादेः सप्तम्यर्थाधारत्वयोनस्या
त् तस्मात्तस्यार्थे वतिविधानानर्थक्यतन्मुक्तिरिति सिद्धं यत्तु ब्राह्मणवत् वृषलवत् ब्राह्मणा इव वृषला इवेति लि
ङ्गोक्तेः प्रथमे न तत्कल्पितार्थकथनमात्रं प्रथमा इति विधानाभावात् किं च तत्तुल्यादिपदानां सादृश्यमात्रार्थत्वेना

२२

नार्थत्वाभावादेतल्लक्ष्यार्थानुपपत्तिरूपबाधकाभावेन तन्मतेऽपि न तच्छ्रौतीत्वं स्यात् उपमानादिविशिष्टविषयत्वानि
यतत्वान्न बोधविषयत्वस्यापि वतिप्रतिपत्त्यावच्छेदेन व्यभिचाराभावेन सादृश्यमात्रविशेषकज्ञानकत्व वस्तुत्वात्
अत्र योगिनिसंबंधेन तद्बोधकत्वस्यापि वतिप्रत्ययस्य तुल्यार्थे विधानेन तद्योगी यथा आर्थी तथा वति वतिप्रत्ययप्रयो
गेऽपीति तत्र यापि कल्पनीयं तदानुशासनिकमेव तत्तुल्यपदसमानार्थकत्वं वतिप्रत्ययस्य तथाऽनुशासनीयमिति निर्द्
ष्टलक्षणोपयोगी विनान्यथा समालंबित इत्थं न व प्रमाणावष्टंभस्य प्रमोपदिचोद्याभासउद्भावत इति मद्दत्ताहृतं
मतुर्कं · सा ग्रामबोधकत्वमायेये बोधार्गितमोदकाः (सवीर्यविपाकादिवत्त्वं तेषां प्रसज्यत इति दिक् ॥ केचित्तु सा
दृश्यपदार्थांतरमभ्युपगम्यैवं बोधमाहुः अरविंदसुंदरमित्यत्रारविंदपदस्यारविंदनिरूपि
त सादृश्यप्रयोजके लक्षणा तस्य चाभेदसंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशे सौंदर्येऽन्वयः वैत्रस्य तदे
त्यात् वैकदेशान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् तथा चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यव
दभिन्नं मुखमिति धीः समुदायस्यैवैतादृशविशिष्टार्थपरत्वेऽप्येके अरविंदपदस्यैव लक्षणा
यास्वीकारः सुंदरपदं तात्पर्यग्राहकमिति मते श्रौतीत्वे पतत्त्रयेऽपि अरविंदसुंदरमित्यत्र समासगतवाचकलुप्तो
पमात्वं सिद्धांतसिद्धमसिद्धं स्यात् सादृश्यवाचकपदसत्त्वात् न च सादृश्ये तिलक्षणेति न तद्वाचकपदसत्त्वमिति

प्र·कौ·
२४
24

तद्विरोध इति वाच्यं वाचकत्वस्यैव हेतुतया तद्रूपस्य ज्ञापकत्वमेव न तु शक्यत्वं तभीवो गौरवात् अन्यथा तेन तत्त्वमित्यादिना
विहितस्य वर्णादेरपि भथमिश्रकृततया पदार्थतावच्छेदकीभूतस्यास्वरूपेण शक्यत्वाभावात् तत्रापि वाचकत्वमसत्त्वापत्तेः नच
त्वन्मतेपि वर्णादीनां स्वरूपेण शक्तिलक्षणान्यतराभावेन दोषसाम्यमिति वाच्यं हेतुतात् तद्विषयतानियतबोधजनक-
त्वस्य विवक्षितत्वात् न च हेतितस्य शक्तिलक्षणान्यतरत्वरूपस्य निवेशापेक्षया शक्तिनिवेशे कुतो गौरवमिति वाच्यं
शक्तिजन्यबोधस्य लक्षणाजन्यबोधात्मकत्वेन लक्षणाभावेन विशेषनिवेशानुपपत्तेः चमत्कारप्रयोजकरूपस्यैवोपमा-
विभाजकत्वात् अत एव स्वगनयनाद्वैतेस्तनेमिन इत्यत्र वाचकधर्मोपमानलुप्तास्वदाहृतता काव्यप्रकाशकृतास्व-
मपुपमाने त्यादिना समासलोपो यदा भवतत्तदेतदुदाहरणमित्युक्तं यदा तु कैयटाद्युक्तरीत्या स्वगपदस्यैव स्वर्गा-
नयनस्य रूपो लक्षणेति स्वीक्रियते तदा तदर्थकस्वर्गापदाहृतसत्त्वेनोपमानलुप्तत्वाभावादित्यदिनदाशयः यदपि ते
उक्तं तत्रापि त्रिलुप्तैव लक्षणापदे हृते विशिष्टार्थवाचकत्वमिति वैयाकरणमतेपि स्वस्वमात्रबोधकपदाभावात् त्र-
याणां लोपमायादिति तदप्यसत् मात्रपदोपादाने बीजाभावात् गौरवाच्च स्वेतरबोधकत्वे सति स्वबोधकत्वस्य तदर्थ-
त्वात् अपि चेन्न उपमानादिपदानामपि चंद्रादिपदस्य चंद्रत्वतत्संबंधादिबोधकत्वात् अथ स्वविषयकत्वाभाववद्वृत्तिवि-
षयिताकान्यज्ञानजनकत्वं तदर्थ इति चेत् नहि प्रकृतेपि वक्तव्यमलत्वदृष्टिप्रवेशः अनपवकाव्यमस्य दर्शमित्यमसट

यापदस्योपमानेलक्षणांकृत्वा तदानींसादृश्यवाचकपदाभावेनाद्विलुप्तत्वंस्यादित्याशंक्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोप
मानत्वार्थकसादृश्यपदसत्वेनवाचकलोपाभावइतिव्याख्यातंन्यायालंकारादिभिः तदीमामलक्षणागमोपपत्तौलुप्तत्व
व्यवहारान्तरलक्षणतावच्छेदकीभूतसादृश्यस्यमुखवाक्यतदर्थत्वाभावाद्अनुपपत्तिस्यात् किंच अरविंदवत्सुंदरमित्यत्रते
नतुल्यमितिविवक्षितस्यवृत्तेःसादृश्यवदर्थस्यसादृश्येलक्षणोपक्रमकाललक्षणयातदभिधानादाधिक्यमितिस्वयमेवोक्तं
अत्रत्वरीत्यावतत्रापिवाचकलुप्तत्वंस्यादितिसम्प्रदायविरोधेपिरःपरिहरइतिदिक् ॥ अरविंदमिवभगवतीत्यत्र
इवार्थःसादृश्यं नचारविंदस्यनिरूपितत्वसंबंधेनान्वयः सादृश्यस्यचप्रकारतासंबंधेनधात्वर्थेनान्वयः तथाचार
विंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकधीविशेष्यइतिबोधः सौंदर्येणोपमानसादृश्यपादानेतृतीयार्थःप्रयोज्यत्वंधात्वर्थेभानेसादृ
श्यइवार्थेवान्वेति तेनसौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकधीविशेष्यइतिबोधइति अत्रब्रूमः प्रकारतया
सादृश्यान्वयबोधंप्रतितदव्ययोप्युपस्थापकपदजन्योपस्थितित्वेनहेतुत्वेपिकार्यकारणभावोलाघवात्कल्पते अर
विंदइवमुखमित्यादिसाधारण्यात् अरविंदनिरूपितसादृश्यवन्मुखमित्येवबोधात् सुंदरादिपदोपादानेपितादृशा
सादृश्यवन्मुखंसुंदरमित्येवबोधात् सादृश्यप्रयोजकधर्माकांक्षायांसौंदर्यस्यैवअनुमानमनन्तत्वेनविषयीकरणाद्व
सौंदर्येणास्तुतोवसौंदर्यप्रयोज्यारविंदसादृश्यवन्मुखमितिबोधः नचमुखत्वेनचंद्रइवेत्यादौसादृश्यस्यप्रतियोगि

अं॰कौ॰
२५
25

तासंबंधेन न तत्र्थे प्रकारत्वाव्यभिचार इति वाच्यं प्रतियोगित्वातिरिक्तत्वस्य कार्यतावच्छेदकसंबंधविधेयत्वात् प्रकृते च
तेन संबंधेन तदनुदयात् एवं च सादृश्यं मुखे वृत्तीत्यत्रापि न व्यभिचारात् अत्र प्रकारतासंबंधेन सादृश्यस्यान्वयाबो
धात् नन्वेवं सति अरविंदमिव सुंदरं मुखमिति शाब्दबोधात् मुखवृत्तिरविंदीयसादृश्यं सौंदर्यप्रयोज्यं न वेति संदेहनिवृ
त्तिर्न स्यात् तदीयसादृश्ये सौंदर्यप्रयोज्यत्वस्य मानसगम्यत्वात् न च तत्र मानसोत्तरमेव संशयनिवृत्तिर्न तु शाब्दबोधा
व्यवहितोत्तरं तत्क्षणाविलंबस्यानुग्रहत्वादिति वाच्यं तत्कल्पने प्रमाणाभावादिति चेत् न अरविंदमिव भातीत्यत्र अर
विंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकधीविशेष्य इत्येतद्बोधादस्य अरविंदसादृश्यं न वेति संशयानिवृत्तिप्रसंगस्तत्वात् तत्क्ष-
विलंबकल्पनस्य चोभयत्र साम्यात् एवं च अरविंदमिव भातीत्यत्रापि तादृशसौंदर्यवन्मुखं ज्ञानविषय इत्येव बोधः
अन्यथा उक्तकार्यकारणभावव्यभिचारापत्तेः तादृशसंबंधेन बोधे धातुजन्योपस्थितिहेतुत्वकल्पनागौरवाच्च नन्वेवं
चैत्रीयसादृश्यप्रकारकज्ञानाभावेऽपि अरविंदमिव मुखं चैत्रस्य भातीति प्रयोगः स्यात् तादृशसौंदर्यवतो मुखस्य ज्ञान
विषयत्वसत्वात् ममत्वसादृश्यप्रकारकत्वस्य ज्ञाने लाभात् न तथेति चेत् इष्टापत्तेः दृष्टांतरेण मुखप्रकारकज्ञानस
त्वेऽपि मुखं चैत्रस्य भातीत्यादिप्रयोगात् न च मुखत्ववन्मुखं भातीति न तदा प्रयोग इति वाच्यं बाधकाभावात् प्रकार
त्वाधिक्यविभक्त्यादिविरहाच्च वस्तुतो मुखत्ववत् यत् वस्तु मुखं भातीति बोधात् अत एवोक्तबोधाद्वैत्रो मुखत्वप्रकारक

ज्ञानत्वान्नवेति संशयानिवृत्तिः अत्रास्माकमरविंदस्य हृष्टपत्रवत्त्वं भातीत्यत्रापि वक्तव्यो ऽरविंदस्य हृष्टपत्रवत्त्वं ज्ञानविषय इत्येव
बोधः मानांतरेण च चैत्रीयज्ञानस्य हृष्टपत्रप्रकारकत्वनिश्चयेन तस्य हृष्टपत्रप्रकारकज्ञानत्वान्न वेति संशयनिवृत्तिर्नतत्वा
श्रयेत्यनुभवसिद्धमेतत् तदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञाननिश्चयस्यैव तदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानाभावबुद्धिप्रतिबंधकत्वात्
अरविंदं सुंदरं सुखममभातीत्यस्मात् तु वाक्यार्थज्ञानविषयावच्छिन्नविस्य हृष्टपत्रप्रकारकज्ञानत्वस्यालभ्यते अत एव चारविं
दं सुंदरं सुखं वा ज्ञानं यथास्थितमेव भातीत्यादावपि न ज्ञाने तत्प्रकारकत्वलाभ इति स्पष्टमेव अपि च अरविंदमिव
भातीत्यस्मादरविंदस्य हृष्टं न वेति संशयनिवृत्तिरनुभवसिद्धा सा च त्वदुक्तरीत्या दुर्घटा न च तत्र अविलंबकल्प
नान्निस्तारः तत्प्रकारकधीविशेष्यत्वस्य तदुक्त्वाभिधानेन तदुत्तरमपि अरविंदस्य हृष्टमिति ज्ञानस्यासंभवात् न च
प्रमाविशेष्यत्वं तदर्थ इति वाच्यं कुमुदमिव सुखमित्यादौ तदसंभवात् प्रमाया धात्वर्थत्वाभावाच्च अस्माकं त्वरविंदस
हृष्टत्वं ज्ञानविषय इति बोधप्रतिबंधकत्वानभिधानात्काप्यनुपपत्तिः न चैवमपि सुखमरविंदमिव भातीत्यत्रा
रविंदस्य हृष्टप्रकारधीविशेष्य इति धीर्नादृष्टकीति वाच्यं तत्रापि सुखप्रकारकज्ञानविषयत्वसंबंधेन सुखहृष्टवधियेव
बोधात् धात्वर्थकसंसर्गेनात्पर्यग्राहकत्वात् न च सुखहृष्टप्रकारकधीविषयो न वेति संशयाद्यनिवृत्तिप्रसंगः तत्प्रका
रकत्वतदभावज्ञानेन तत्संसर्गकबुद्धेरप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं तादृशस्यापि प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमात् तत्र अविलं

अ॰कौ॰ वकल्पनादेवेतिदिक् ॥ अत्र पद्मारविंदतुल्यो भातीत्यत्रापि नात्वपपत्तिः तत्त्वतेसादृश्यस्य निपातभिन्ननामार्थत्वेन धात्व
२९ र्थभेदेनान्वयानुपपत्तेः नचाप्रमुख्यपदस्य तुल्यत्वप्रकारकेलक्षणा तस्यचाभेदसंबंधेन धात्वर्थान्वयप्रसंगइतिवाच्यं
२६ तथासति क्रियाविशेषणानां कर्मत्वनपुंसकलिंगतायवकर्मत्वेनि अनुशासनात् क्लीवत्वापत्तेः यत्तुस्तोकंपचती
त्यादिविषयत्वमात्रेणानुशासनोपपत्तिरिति तदसत् संकोचेमानाभावात् अपिच अरविंदतुल्योभाति अरविंदवद्भा
तीत्यनयोस्तुल्यविषयकोनुभवः तत्रतु प्रथमे अरविंदतुल्यत्वप्रकारकत्वप्रकारकाभेदसंसर्गकज्ञानविशेष्यकः
द्वितीयेतु अरविंदसादृश्यप्रकारकत्वसंसर्गकज्ञानविशेष्यक इतिवैषम्यापत्तिः अरविंदतुल्योनभवतीतिशाब्दबोधो
त्तरं अरविंदवद्भातीत्येन द्वाव्यकाजन्यशाब्दबोधापत्तिश्च ग्राह्याभावानवगाहिमतिबंधकत्वाभावात् यदपिवतेः केवल
लक्षणया सादृश्यप्रकारकज्ञानमर्थः तुल्यपदं तात्पर्यग्राहकमिति तदप्यसत् तुल्यपदस्य सादृश्यानुपस्थापकत्वेउक्तो
पमायाश्चार्थत्वव्यवस्थितिभावात् नचसादृश्यतात्पर्यग्राहकतामात्रेण तथात्वमितिवाच्यं तात्पर्यग्राहकस्यश्रोतत्व
व्यवस्थापकत्वेमानाभावात् किंचतथापि क्लीवत्वापत्तिः निर्वार्यैव स्वार्थपरविशेषणस्यैव समानलिंगत्वमितिचेत्
तर्हि सामान्येन नपुंसकमिति क्लीवत्वपरादृतं पुंस्त्वं कथं समादधीयात् तस्मात् आलंकारिकसिद्धांतानुरोधितं यथोक्त
रीत्याश्रयणमेवयुक्तमित्यलंबहुना ॥ गजइवगच्छतिपिकइवरौतीत्यादावपि गजपदस्य तत्कर्तृलक्षणा तस्यसा

२९

दृश्यप्रतियोगित्वेनान्वयः तस्यानुयोगित्वेन धात्वर्थे गमने तथा च राजगमनसदृशगमनानुकूलकृतिमानित्या
दिबोधः इति केचित् धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनान्वयबोधं प्रति विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थि
तिहेतुत्वस्यावश्यकल्पनतया सादृश्यस्य धात्वर्थान्वयासंभवात् सादृश्यस्य गमन[illegible]न्वयः कर्तरि राजसादृश्यं
वत्त्वगमनसदृशगमनकर्तृत्वमित्यपरे केचित्तु एवं सति सादृश्यस्य विधेयतया प्रतीतिरनुभवसिद्धा न सिध्येत् गा
ज इव यः पुरुषः स गच्छति पुरुषो यः स गज इव गच्छतीत्यादिवाक्याभ्यां भिन्नविधेयकप्रतीतिजननात् एवं गज इव य
इदं देवदत्तो गच्छतीत्यादौ वनादेरन्वयापत्तेश्च गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव बोधः उक्तकार्यकार
णाभावश्च नांगीकार्यः तव घटो न पश्यतीत्यत्र घटाभावं पश्यतीति बोधवारणाय तदावश्यकत्वमिति वाच्यं धात्वर्थनिष्ठ
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधं प्रति नञ्जन्योपस्थितिमात्रस्य प्रतिबंधकल्पनादित्याहुः वस्तु
तस्तु गजप्रतियोगिकसादृश्यवान् पुरुषो गमनानुकूलकृतिमानित्येव धीः सादृश्यस्य च धर्मीतरनिमित्तकत्वे
तात्पर्यज्ञाने उक्तविषयत्वावश्यकत्वात् यत्रापि गमनप्रयोज्यमेव सादृश्यं विवक्षितं तत्रापि सादृश्ये गमनप्रयोज्यत्व
ज्ञानं मानसमेव अत एव धर्मीतरप्रयोज्यसादृश्यविवक्षायां पुरुषगमनं न गजगमनसदृशं इति बाधज्ञानसत्वेपि
गजसदृशः पुरुषो गमनानुकूलकृतिमानिति धीर्भवत्येव अयं चात्र विशेषः धर्मीतरप्रयोज्यसादृश्यविवक्षा

ग्रं·कौ· पंगजइवगच्छतीति धर्मलुप्तायां गमनप्रयोजनसादृश्यविवक्षायां तु न तथेति मुखगमनस्यसाधारणधर्मत्वायामानसग
२१ म्यत्वात् तन्मते गमनप्रयोजनसादृश्यविवक्षायामपि धर्मलुप्तत्वापत्तिरिति वाच्यं साधारणधर्मस्य शाब्दत्वादेव तद्भा
२८ वात् न हि शाब्दबोधगम्य एव धर्मस्य साधारणत्वेन धर्मलुप्तत्वापत्तिरिति वाच्यं साधारणधर्मस्य शाब्दत्वादेव तद्भावात्
न हि शाब्दयौ बोधपथ एव धर्मे गम्य एव धर्मस्य साधारणत्वेन धर्मलुप्तत्वनितिनियमे प्रमाणमस्ति विंबप्रतिविंबभावादे
शाब्दबोधेतरं उभयोर्धर्मयोरभेदस्समानस्तविषयतया तत्रापि तदापत्तेरसंभवापत्तेश्चेति न किंचिदेतत् एवं पिकइ
वरौतीवचंद्रदविम्नाहूवीवभूयइत्यादावपि पिकरुतसादृश्याहतानुकूलव्यापारं वानइत्यादिबोधः पिकप्रतियोगिक
सादृश्यवान्रौतीत्यादेरीवबोधस्यस्वीकारात् न तु रुतं सादृश्यसहकृतनिमित्तकत्वज्ञानं मानसमेवेति सर्वनिर्वाहात्
न स्वेदमनुपपन्नं तथा हि पयस्य गजसादृश्याभावव्याप्यवत्प्रमनं रस्यपेक्षत्वादुच्यात्मकः परामर्शो गजइवगच्छतीति
शाब्दबोधसामग्रीवतन्न शाब्दबोधो जायतामितिच्छासत्वेऽपीच्छाघटितत्वेन शाब्दसामग्र्या बलवत्वाद्गजसदृशो गच्छ
तीति बोधः न तु तत्र तत्र गजगमनसदृशं न गमनमित्यनुमितेर्वोत्पत्त्या गजगमनसदृशं गमनमिति मानसं तत्सं
भवति एवं तद्रूपबाधस्तानसत्वात् न तु तत्र तत्रापि तन्नासादृश्यमानसमसंभवः तथा च सादृश्ये गमनप्रयोजनत्वस्तानं
सर्वानुभवसिद्धं न निर्वदेत् मम तु मगते गजगमनसादृश्यस्य शाब्दबोधविषयतया शाब्दबोधकाल एव तद्बोधा

बाधकत्वात्त्वानुपपत्तिरिति चेत् उच्यते नह्यपि शाब्दबोधात्र वर्ण्यतत्त्वप्रसाहचर्येण गमनमयोग्यत्वज्ञानाभ्युपग
मेत्तत्तिविरहाद्रहात् किंच गजइवगच्छतीत्येतद्वाक्यजन्यशाब्दबोधात् पुरुषो गजसहचरो नवेति संशयायतिहृतिरस्तु
भवसिद्धा गजसहचरो नेति ज्ञाने सत्येतच्छाब्दबोधानुदयश्च पनश्चाब्दबोधे सति गजसहचरो नेति तु अस्त्वनिश्चेति
निर्वाविवादं तत्कर्मत्वेन गमनमेव गजगमनसाहचर्यबोधेपि पुरुषे गजगमनसाहचर्यस्यैतद्विषयत्वात् सर्वमिदं उद्घटं मनमनु
पुरुषे गजसाहचर्यस्यैतद्विषयतयानानुपपत्तिः नचधर्मिसाहचर्येण धर्मिसाहचर्यस्यापि सिद्धात्तणाविलंबकल्पनाददो
षइति वाच्यं गजसहचरो नेति बाधज्ञाने सत्येव तज्जन्यशाब्दबोधापत्तेस्तथाप्यपरत्वात् नचतत्कर्मत्वेपि गमनं च गमन
सहचरामिति ज्ञाने सत्यपि उक्तशाब्दबोधापत्तिरस्त्वेति वाच्यं गजसहचरो नेति बाधज्ञाने सत्येव तज्जन्यशाब्दबोधापत्ते
स्तथाप्यपरत्वात् नचतत्कर्मत्वेपि गमनं च गमनत् मनशाब्दबोधात्पूर्वं गजसहचरो योग्यताज्ञानसमभावाच्चाबाधकत्वा
त् तत्तत्वेव तत्कर्मत्वसाहचर्यबोधस्यापिसामग्रीसत्वेनाबाधकतया न गजगमनसहचरामिति बोधस्य पूर्वमतिय
मात् तद्दोषेपि बाधकाभावात् न गजगमनसहचरामिति ज्ञाने सति च गजसाहचर्यज्ञानं न हि पर्ययोग्यताज्ञानाभावाद
बतदनुत्पत्तेः नचमम्मापि गजगमनसहचरामिति योग्यताज्ञाने गजसाहचर्यज्ञानस्यापि सत्येनोत्कर्षीत्येवनानुप
पत्तिरिति वाच्यं धर्मसाहचर्येण धर्मिसाहचर्यपतियमाभावात् नहि धर्मिसाहचर्यं विना धर्मसाहचर्यमनुपपन्नं अपित

ग्रं·कौ· धर्मिसादृश्यं विना धर्मिसादृश्यमेव उपपादकस्योपपाद्यं विनानुपपत्त्यभावात् अन्यथा उपपाद्योपपादकाभावव्याघा
२८ तापत्तेः तथा च गगनसादृश्येन तद्गमनसादृश्यं विना धर्मिसादृश्यमेव उपपादकस्योपपाद्यं विनानुपपन्नमिति तस्य त
२४ दाक्षेपकत्वमनुचितं न तु गगनसादृश्यस्य गगनसादृश्यस्याक्षेपकत्वं अतस्तद्गगनगमनसादृश्यस्यैव मानसत्वकल्पनमु
चितमिति यदि तु गगनवत्सादृश्याभिप्रायेणैव गगनमिव गच्छतीत्यादिप्रयोगा इति प्राप्यपि यः क्रियते तर्हि प्रतियोगित्वाति
रिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकसंसर्गेण सादृश्यान्वयबोधं प्रति तद्वत्त्वयोग्योपस्थापकपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वमि
ति कार्यकारणभावे पदं सादृश्यसामान्यबोधं प्रति अतो धात्वर्थस्यापि संग्रहः एवं च गगनस्य सादृश्याप्रतियोगितया धात्वर्थेऽपि तत्र सा
दृश्यान्वयः तथा चन्द्रबिंबमिव भातीत्यादौ तादृशसादृश्यान्वयोऽनुचित एवेति दिक् ॥ सदृशार्थकीदृशस्य पदस्य योगे श्रौ
ती कीदृशस्यार्थी यथा यादि च पदादियोगे वत्या इव पदार्थे च सा श्रौती तुल्यादिकपदयोगे वतौ तदर्थेऽपि चार्थी श्रौती
इवयथावाशब्दस्य वादिपदाद्वा शब्दादीनां तत्र तस्येवेत्यनेन षष्ठीसमर्थात्सप्तमीसमर्थाच्च इवार्थे विहितस्य वति
प्रत्ययस्य चोपादाने श्रौती तुल्यसदृशादिपदयोगेन तत्तुल्यार्थे विहितवतियोगे चार्थी सर्वथा उपमानार्थका यथा कादंबिना
काव्यादर्शे इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः प्रतिपक्षप्रतिद्वंद्विप्रत्य
नीकविरोधिनः सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः प्रतिबिंबप्रतिच्छंदसरूपसमसम्मिताः सलक्षणसदृक्षा

भाः सपत्नोपमितोपमाः कल्पदेशीयदेश्यादि प्राक्प्रतिनिधीभ्यस्यि सवर्णाल्तलितोऽशाह्यैयेवास्मनाथवाचिनः समासस्त्र
बहुव्रीहिः शशांकवदनादिषु सर्जितेऽप्रतिहेष्विज्रितिप्रतिगर्जेति आक्रोशान्तं वज्जालानातिकदर्थयति निंदति
खंडयति संरुद्धेद्दसतो ख्यत्वस्यति तस्य पुष्पाणि सौभाग्यं तस्य कांतिं विलुंपति तेन सार्द्धं विग्रह्णाति कुलं तेनाथ
रोदति तत्पदवीं पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सा
दृश्यसूचिनः प्रतिकल्पलतायां वेधश्चौरामुद्यिहारी कल्पः प्रख्यः समः प्रभुः देशीप्रदेश्यप्रभ्याभसोदपादवार्थकाः
वं वायथा तथैवैवं इव समेरेवषाद्धोपिइवार्थः शात्रवं वव प्रर्यथाइति कालिदासः कादंबखचितदलानिवपंकजानीतिइ
वप्रयोगः अत्र निपातसंज्ञा प्रवादयः वदिति इवार्थे तुल्यार्थे ववतिप्रत्ययः कल्पदेशीयदेशीयप्रभृतिभिः प्रत्ययाः ते
न यद्यपि ईषदसमाप्ताविति सूत्रेण विहितास्तथापि तुल्यार्थोऽपि ईषदसमाप्तेरपि माहात्म्यपर्यवसानात् तदुक्तं
कैयटेन गुणत्रयवदीषदसमाप्ताशास्त्रागुडकल्पायपि द्वौपम्यान ग्रहणंतोपात्तं तथापि समस्त
उपमानोपमेयमितिवाच्यलिंगाः समस्तल्पः सदृशः सदृक्ताधारणः समानश्चसुहृत्तवसीत
मोऽविभक्तकाशीतीकाशमतीकाशोपमादयश्चसमः तत्र प्रत्ययादीनां उपमानोत्तमेव प्रयोगः तसेवतत्प्रकृति
त्वात् विभादीनां तु नित्यसमासविषयत्वात् चंद्रेणाम संचंद्रनिभं इत्यादिरीत्या विग्रहः कार्यः तत्र कतीरस्वामिना

अ॰कौ॰ उक्तपदेस्यकेष्वंइनिभमितितिनभवतीतिवेविवाचकाः सदृशवाचकाश्च शब्दाः साहश्यार्थाः स्तेयाः पाशांकवदनेत्यत्रसमस्य
२५ पमानस्यैवपदेवद्भ्रौहीवितिसमासः मतिविंवसङ्गतदन्यादयःसाहश्यवाचकाःस्तेयाः॥ तत्रवाचकलोपोतीय
२१ था इतीहशीनैषधस्यत्वनामसते विदर्भजन्माभृयसमुल्लास अतोरधिश्रीःशिशिरात्वजन्मनः यिकस्वरेऽपि विक
स्वरैर्यथा॥ अत्रवसंतश्रीरुपमानं भेस्रुपस्तेयाः यथेत्युपमानवाचि उल्लासेतिसाधारणधर्मः नचैषांकस्यापि
समासइतिवाक्यगा यत्प्राचीनैःवाक्यगायांयथाशाह्यपदोइदतः तत्र इवेनापिसमासस्यनित्यत्वाभावात् अन्यथा
उदाहृतिववामनइत्याद्यनुपपत्तेः जीमूतस्येवेत्यत्रषष्ठ्यांतवेसमासेनषष्ठ्यांतरेवासमासेनपदःकौस्तुभाह्वेति
तत्रनिर्णीतत्वादितिबोध्यं॥ वाचकलोपार्थीयथाममजलदोदरान्तुदीताभामितिसौदामिनीसेवानीलनिवोलादा
विर्भूताकांतिश्चतेसमारभ्या॥ अत्रसमप्रयोगादार्थीसमासेश्रौतीयथा आविर्भवंतीप्रथमंप्रियायाःसोच्छ्वासमंतः
करणंकरोति संतापदत्यस्याशिशिरांशुमूनोःहृष्टेःपुरस्तादविरप्रभेव॥ अत्रइयंहीतिस्तवैशेषात्कामंदकीउपमेया अवि
रप्रभेवेत्यत्रइवेनसहसमासः आर्थीयथाममधृतीतांसंदेहेवद्वविशदयंतीदशादिशोहरंतीसंतापमनुपगतवती
सर्पाविषयं॥ मयानास्तकंदंष्ट्रामाधिमपादीपितिकात्वासमानेयंकेषांनहृदनिमनस्तेतनुलता॥ अत्रसमानपद
प्रयोगात्तस्यसमासांतर्गतत्वात्तस्यसमासांतर्गतत्वाच्च तद्धितेश्रौतीयथाममसुकुमारत्वमहणनाहशोर्वधीका

रकारणत्वेव भाति स्वमनकाग्निनिपाणिग्रहेतामरसवते अत्र इवार्थे सप्तम्यर्थे वतिः षष्ठ्यर्थे तत्रैव यथा मम
मेघवदियं केशकलापसंततिच्छाया संतर्पितजननयनानि रयति संतापसंतानं मे चस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः वेदे प्रिय
या प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् अंगिरस्वन्महीव्रत प्रस्कएवस्य श्रुधी हवं प्रियमेधस्येवेति वतिः एतेषां
ऋषीणामाह्वानं यथा त्वया कृतं तथा प्रस्कएवस्य मुनेः शृणु इत्यर्थः आर्थी यथा मम उन्नमानतिकठिनः समुदित
नतत्रमालोपं बालेपयोधरस्तवकनकाचलवद्दीवर्तिः इह तुल्यार्थे वतिः ९ तदेवं षड्विधा पूर्णा व्याख्याता अत्रेदं चिं
त्यते चित्रकाव्यमिदं निरूप्यं तत्राव्यंग्यपरादित्वेन सति यदुक्तं प्राक् चित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतमिति अस्ति चोदा
हृते सर्वत्र व्यंग्यमिति तत्राह रसादिरूपं व्यंग्यं सर्वत्रास्तीति तस्याविवक्षणीयसंधितया तदनादरेणैव उपमादय उ
दाह्रियन्ते व्यंग्यबोधात्मनश्चमत्कारः किं तु वाच्यवैचित्र्यादेवेति केचित् तात्पर्यविषयव्यंग्यपराद्दितमेव चित्रत्वं तत्र
तं रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबंधो यः स चित्रविषयो मतस्तत्राह अत्र लक्ष्माणि रूप्यते अन्यतम
स्य वर्णाविरहे लक्ष्मां वदंत्याममाः २ चतुर्णामुपमानोपमेयवाचकधर्माणामन्यतमस्य प्रयोगे तूपमा सा वत्रिधा
संभवति एकलोपे द्विलोपे त्रिलोपे वेत्यर्थः तत्र विशेषमाह अन्यतमस्य लोपे वास्त्यधर्मोपमानानां धर्मोपमानकयो वा
कं समयोधर्मोपमानयोः समासेषां ४ अत्र सर्वाईदेकलक्ष्मा घास्त्रयो भेदाः वाचकलोपे धर्मलोपे उपमानलोपे चेत्यर्थः

अ॰ कौ॰ उत्तरार्द्धे षष्ठ्यन्तत्रयेऽपि लोपे इत्यस्यानुषङ्गः सामान्यधर्मवाचकयोः वाचकोपमेययोः धर्मोपमानयोश्च लोपात् द्विलोपा त्रि-
३१ लोपेत्यर्थः समासेषां उपमानभिन्नानां त्रयाणां उपमेयधर्मवाचकानां लोपे त्रिलोपा एकविधेत्यर्थः समासेष्वामित्य-
30 त्र समासपदं साट पूर्णमति योगिपदं मत्तोकमलेनतद्रुदानाद धर्मविलुप्तश्रौतार्थी हृतो वाक्ये च तद्धिते त्वार्थी अस्यार्थः वाक्ये स-
मासे च श्रौत्यार्थीभेदेन चत्वारः तद्धिते त्वार्थ्येवेति धर्मलुप्तायाः पंचभेदाः ननु तद्धिते श्रौती धर्मलुप्ता कुतो नोक्तेति
चेत् न तत्र तस्यैवेति सूत्रेण विहितस्य वतेः प्रयोगात् तद्धिते श्रौती संभवति न च तत्र धर्मलोपः संभवति उपमेयेउ-
पमानसंबंधबोधकस्य तस्य साधारणधर्मप्रयोगं विना नुपपत्तेः न हि मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने इति संभवति स-
मम्यर्थोपपन्नत्वयापत्तेः किंतु मथुरावत्स्रुघ्ने इति नैव तस्मात् षष्ठ्यर्थसंबंधाविशेषणस्य समर्थ्यधारत्वविशेषणस्य
साधारणधर्मरूपस्य प्रयोगं विना इवार्थवतेरसंभवात् तद्धिते श्रौती धर्मलुप्ता न तु मा भूदिवार्थकवतियोगो धर्मे लु-
प्ताश्रौती तथापि इवार्थकतद्धितांतरेसा दुर्वारा तथा हि इवे प्रतिकृतौ विषयिकारे कुशाग्रात् छ इति सूत्रेण कुशा-
यमिव कुशाग्रीया बुद्धिरिति प्रकृतप्रत्ययविधानेन एतादृशस्थले तत्संभवादिति चेत् अत्राहुः इवे प्रतिकृताविति विषयिका-
रे विहिताः प्रत्ययास्तत्सादृश्यार्थ एव कुशाग्रतुल्या बुद्धिरिति निष्प्रभेदात्पदार्थावबोधात् तस्य सादृश्यमात्रार्थत्वेन तत्व-
त्वाभावेनोपमेयसामानाधिकरण्यासंभवात् न च इवार्थे तद्विधानविरोधः प्रसंग इति वाच्यं सादृश्यविधानस्यापि

सदृशो धर्मो यस्य तेनेत्यभिप्रायेण सूत्रे इवार्थे तद्विधानेन न तद्विरोधादिति अथ सादृश्यादिपदयोगे श्रौत्यार्थी वा यथा
परस्परादिसादृश्यमुद्धरोज्जिनवल्लीसु मृगदृंदेहेषु पंपश्यं स्यौसंदनायद्वन्दृष्टिषु इत्याद्याविति चेत्‌ अत्र दीक्षिताः श्रौत्येवे
यं यत्र प्रत्ययप्रकृतिभूतेन सदृशाद्याहेन सादिपदवदभिधानेपि भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मतयातद्रूपतो
सादृश्यस्यैव वाक्यार्थत्वाद्वयित्यादिष्वाहुः न्यायचं पंचाननादयस्तु यत्तदाथविशेषणत्वोपमानत्वनियमस्तत्रैव श्रौती
इवादिविशेषणत्वेभूतस्य चंद्रादेरुपमानत्वनियमात्‌ सादृश्यादिपदविशेषणस्यैव तत्रोपमानत्वनियमः चंद्रसादृश्य
मित्यादौ तथात्वेपि चंद्रमुखयोः सादृश्यमित्यादौ व्यभिचारादित्याहुः नतस्माद्धर्मलुप्तायाः पंचभेदास्थिताः अत्र दीक्षि
ताः द्विर्भावेपि धर्मलुप्ता सादृश्यपन्ने यथा पटुपटुरिति प्रकारे गुणवचनस्येति सूत्रेण सादृश्ये द्विर्भावविधानात्‌ पटुस
दृशाद्यर्थः वस्तुतो पटावयं प्रयोगः न चेयं वाक्यगा कर्मधारयवद्भूतेरेषितिसूत्रेण तत्रैकपदविधानात्‌ नापि समा
समासगा वास्तवसमासत्वाभावादिति तत्र आतिदेशिकसमाससाधारण्येनैवात्र उपमाविभागकरणात्‌ आतिदेशिक
कर्मधारयवद्भावेपि समासगतायामेव तदंतर्भावसंभवात्‌ अत एव पटुपटुरित्यादौ समासत्वप्रयुक्ताः सुब्वद्भावाने
दानत्वादयोपि सिद्ध्यंतीति केचित्तु वाचकधर्मलुप्तायां यत्तद्भेदस्याधिक्यं न तु केवलधर्मलुप्तायां न चात्र द्विर्भावस्य सा
दृश्यवाचकस्य सत्त्वान्न वाचकलोप इति वाच्यं सादृश्ये योग्ये द्विर्भवत इति निर्देशात्‌ द्विर्भावस्य वाचकताया भाष्यकैयट

विरुद्धत्वादित्याहुः तत्र द्योतकत्वेपि उभयत्र समत्वासंभवात् अन्यथा इवादीनां द्योतकत्वपक्षे चंद्र इवेत्यादावपि लुप्तो
पमात्वप्रसंगात् परं तु केणातादृशार्थबोधे सहकारित्वं तूपमाया द्योतकस्य सत्वे तद्वाचकत्वस्य पदांतरे स्वीकारस्यावश्यक
त्वाच्च यदीयमेकत्वमायदिवादिलुप्ता उभयथापि समासमर्थे न भीवात्र कोपि दोष इति तत्वं तत्र वाक्ये श्रौती धर्मलु
प्ता यथा मम आलोक्य चंद्रमसमिमं वरवर्णिनि नायकं वदनं ॥ समभवंति मनसि केषां व्यापाराः पंचबाणीयाः अत्र मुखचंद्र
योरुपमायां साधारणधर्मस्याप्रयोगात्तस्य लोपः न च तादृशस्य लेसाधारणधर्मस्य इवशब्देनैवोपस्थितिरिति साम्याभिधा
नात्कथमेतदिति वाच्यं तत्र धर्मत्वेनैव तद्धर्मोपस्थितेर्व्यवस्थापितत्वेन आह्लादकत्वादिना तद्रूपेणाधर्मानुपस्थितेरनु
पपत्त्यभावात् अत एव चंद्र इव मुखमिति समासात्सुखमाह्लादकं न वेति संशयो न निवर्तत इति बोध्यं अत एव न तत्रत्यकारेण
वधर्मोपस्थितिं वदंतो ग्रंथकृद्भिः साराणामभिज्ञा इति बोध्यं आर्थी यथा मम मन्मथकालनजनीकरमंद्र केन तत्र लेन सदृक्षिकपो
लतलद्वयेन उन्मज्जतामहकृतसंततिमंजरीणां त्वव्याजयस्य दद्धश्यतरसकस्य ॥ समासे श्रौती धर्मलुप्ता यथा लद्धा
साधारणाचिवंसह विदिपविराहेणीसा अरवइणा सीआरकचेमवसंईरिहिसद्धवं विसेसरदिद्धउअणीआ ॥ अत्र सीतावि
षोद्यत्योः साधर्म्यमनुपात्तमर्थगम्यं आर्थी यथा आयादक्षिवरग्घुवरडवेइदिअ आम्मि अणीआ अरामंचो अप्रकवोल
सरिसाइपादिआमडउप्फाइं ॥ अत्र सज्जायाकपोलसदृशानीति समासः सदृशपदप्रयोगादार्थी न द्वितीयार्थीय

मेलुप्ता यथाननं मृगदृशस्तत्कृतिकल्पकपोलदेशो मकुरवेषाः तस्मादंशाक्षिप्तासाः कुवलयदलदामदेशीयाः तेनात्र
लुप्तमिति विदितं विति प्रयोगे तत्रुप्रमिलुप्तानसंभवति तस्य क्रियासाम्ये विधानेन क्रियारूपसाधारणधर्मप्रयोगं विनानुपप
त्तेः॥ अथोपमानलुप्तामाह वाक्यसमासोभयगोपमानलोपइति वाक्ये समासे च उपमानलुप्तेत्यर्थः ननु तद्धितेपि व
त्यादेस्तद्धितस्योपमानवाचकपदान्तरमेव विधानेन उपमानानुपादाने तदसंभवात् नापि श्रौतीयं इवादिपदानामनु
पमानानंतर्यनियमेन उपमानपदं विनाऽन्वयाबोधकत्वात् अतश्चार्थीद्विविधैवेयं तत्र वाक्ये यथा सअलकरणपर
वीसामसिरिवियरणं ण सरसकव्वस्स दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण॥ अत्रैव कव्वस्स इत्यत्र कव्वसममिति स
रिसंमेत्त—णमिति पाठे च समासगेति काव्यप्रकाशकृत् नन्वयं कथमुपमानलुप्ता चंद्रस्य सदृशमित्यत्र चंद्रस्येवोप
मानताप्रतीतेः काव्यस्य सदृशमित्यत्रापि काव्यमेवोपमानमिति चेत् अत्राहुः काव्यस्य सदृशमित्यस्य काव्यप्रतियोगि
कसादृश्यान्वयोगीति नार्थः किंतु काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्येव काव्यस्य प्रकृततया तन्निष्ठोपमेयत्वस्यैव
वक्तितत्वात् अथैवं न ह्रतिसादृश्यप्रतियोगिनोऽसत्वेनान्वयः स्यात् किंच भेदगर्भसादृश्यस्याप्रसिद्धतया कथं नि
षेधः नचात्र भेदगर्भसादृश्यं स्वस्मिन्नेव प्रसिद्धमिति वाच्यं उपमेयस्य स्वस्मिन्नवविरोधादिति चेत् न दर्शनश्रवणविषयतया
उत्कृष्टगुणस्योपमानत्वविवक्षणात् दर्शनश्रवणविषयस्यैवोपमानत्वनिषेधात् अतोत्रानुपादानमात्रं उपमानस्य वि

वर्तितं न तु वस्तुतोप्यसत्वं अनन्वयेत्वसत्वमेवाभिमतमिति अन्ये तु सदृशपदमत्रोपमानेतरलक्षणिकं न चैवं तद
नुपादानं नास्तीति वाच्यं यादृशपदे वोपादानोपादाने तद्वृत्तवर्तिना इवादिपदेन उपमानत्वं बोध्यते तादृशपदेनानु
पादानेऽन्यर्थात् न च सदृशादिपदेन उपमानोपादाने तद्वृत्तत्वं इवादेः संभवः न चात्रोक्तरीत्या सदृशपदस्योपमानप
रत्वे सादृश्यैकपदाभावेन दिलमत्वं स्यादिति वाच्यं सादृश्यप्रतियोगित्वस्योपमानपदार्थतया सदृशपदस्यैव सादृश्या
र्थकत्वात् न च सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकस्योपमानत्वस्य सदृशपदार्थत्वे श्रौतत्वं स्यादिति वाच्यं उपमानविशेषाभ्र
न्तायाएव प्रतियोगितायाउपमानत्वात् प्रकृते च पदार्थतावच्छेदकतया तस्याउपमानेऽपोषणत्वात् सदृशपद
स्योपमानेतरलक्षणिकत्वे न श्रौतत्वाभावाद्वेति वाच्यम् ॥ काव्यप्रदीपकारस्तु चिंत्यमेवैतदित्याह तस्योपमानाया
प्रकृततया काव्यस्यैवोपमेयत्वमुत्कर्षायेत्यसंगतं स्वनिष्ठसादृश्यप्रतियोगिनिषेधस्यैव स्वप्रतियोगिकसादृश्यानु
योगिनिषेधस्योत्कर्षपर्यवसायित्वात् यथा रंतासीति पुरापि संस्पृष्टम देवी रस्तु कतासादृश्योयोजनागतिजनाद्य
यी विपदलंकर्मीणदोर्विक्रमः शम्भुद्वासम्भु विप्रशास्ति रवणवर्णायमानस्तेरणोश्रेणीसंभूतगोत्रभिन्मयनयस्त
भोयथारावणः ॥ अत्र हि रावणसदृशस्याश्रवणोक्तायथोक्तार्थलाभः यथा वा अस्मिन्वक्षोपि परापकृतो ह्यकृतीन
दृष्टो न च मन्मथ्युभवेऽस्य त्र प्रकृतः कामः तथा च कामप्रतियोगिकसादृश्यनाचो मोदरीनस्य वर्णविषयोत्वा

भाववानितिवोधः एवंचेदेपि इंद्राणीमात्सुनारीषु सुभगामहमस्मृवं नसत्स्या अपरंचनेत्यत्र तत्वास्या अपरांसमामि
तिनिरुक्तकारोक्तेः इंद्राणीसमांनान्यांप्रश्नमित्यत्रापि इंद्राणीप्रतियोगिकसादृश्याश्रयनारीविषयकज्ञानाभाववानहमि
त्यवार्थः अथकथंचित्तवाचिकामहृतिसादृश्यप्रतियोगिन्योदर्शनीयविषयइति वोस्तीकुर्यः तर्हिइवादिपदानामु
पमानस्योत्तरमेवप्रयोगाइतिनियमव्याघातापत्तिः प्रोत्पाश्रयुपमानलमायाः सहृत्तेसंभवेनग्राथीवेतिनियम
स्तत्तिश्च इवादिपदानांयदन्तरंप्रयोगस्तस्यैवोपमानताधीरितिनियमभंगस्येतिदिक ॥ अतएवढुंढोल्लंतोमवि
हसेतिवर्तमानेनात्रोपमानलोपइत्यलंकाररत्नाकरः एतेनतत्रोपमानस्यासत्त्वेनाभिमतत्वमपित्वपास्तमितिवेदु
पमानलोपएवेतितदुक्ततरंसंगंगाधरहृषणमयात्त उक्तरीत्यैतत्राभिसंधानात् तस्मादेतदुदाहरणीयं चंद
मरिसंसुदंसेसरिसोअमअस्समुद्दरसोत्तिस्सा सकआगाढरदसाअलबुधणीकस्ससरिसंसे ॥ अत्रमकवअ
इरभसद्दढंचुंवनंकससहृणामितिउपमानस्यअप्रयोगः समासेयथा पतलनामपिरोहसिलोकोनरवणी
परिमलोद्गारैः कुसुमकुलतिलकचंपकनवसंतं जातज्ञानीयः द्विविधेयमितिप्राचीनानुसाराइकै वस्तुतस्तु
उपमानलुप्तानहितेपिसंभवति यथाधंवत्कः हृद्दत्कइति तथाचकैयटः अवंवनपियस्मांचाविवलतेतिसवं
वत्कः यथामणिःस्पंदमानप्रभवत्वात् अहदत्रपिहृदश्रिपिवग्रस्तनप्रभत्वाद्योदृष्यतेसहृदत्तकइति अत्रविदिवं

ग्रं॰कौ॰ वतेन्द्रत्वं च धर्मः माणवादिरुपमेयः कनकमत्ययस्य वा वाचकः यंचत्वाद्याश्रयस्य वा प्रयोगः न चैवं उक्तमेव तः स्रगोपां च वृत्ता
३३ द्यभावात् साधारणधर्मस्योभयवृत्तावेवोपमास्वीकारात् तथा चायं मणिं च चत्वप्रकारकं संभावनाविषय इति वाच्यं ।
33 आरोपितेनापि चंचत्वेन साधारण्योपपत्तेः वास्तववृत्तित्वस्य चमत्कारितायामप्रयोजकत्वात् वस्तुतोस्मिन्नाव
शंकैव नास्ति तथा हि केन प्रकारेणेदं चव हृद्दतोरुपसंख्यानमिति वार्तिके इवेप्रतिकृताविति कन्ववसादृश्यार्थेप्य
वभवति अन्यथा चंचत्वादेनामपि उपमानत्वमसिद्धं स्यात् नाप्ययमेतिप्रायोक्तिरिति वाच्यं मणिपादौ प्रयोगसत्वात्
आयः शूलिक इत्यत्र टकप्रत्ययस्य दणाद्यर्थे अनुशासनाभावेन क्रूराणाद्युपमेयप्रयोगाभावेन च तथात्वस्वी
कारात् रामक इत्यादीनामप्युपमानत्वोच्छेदप्रसंगाच्च प्रकृते प्रकृत्यर्थे प्रत्ययविधायकेनानुशासनेन सादृश्यार्थे
एव तद्विधानाच्च अन्यथा सर्वत्राप्यवस्थापत्तावुन्मत्तकलहः स्यादिति दिक् ॥ अथ वाचकलुप्तामाह तद्वाक्याज्ज
कलुप् द्योतकलुप्तोपमावाक्ये तद्धितेनैव न संभवति स्वरूवं चं द्रोरमणीयमित्यतः सादृश्यप्रतीतेः कस्य चाद्यर्थाद्योत
कतया तत्र प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् वाक्यपदं तद्धितस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः अत एव तदुद्देश्यत्वादत्र सुखे
न उक्तार्थं दर्शयति इहैव कर्माधारक्यचि क्यङि स्यात् तद्विधाणमुलि इहैव समासे कर्मक्यचि आधारक्यचि क्यङि कर्म
णामुलि कर्तृणामुलि चेति षड्विधेत्यर्थः तत्र समासे यथा दीर्घ इति उत्पर्यंच लिसिंहदारुणागाइंद्रकुंभकाश्च संदरथा

ऽकलंकिच्चवासहमंडलगणश्रकलंकइविंब॥ इह विद्रुमवनाम्बमिति उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः
उपमावाचकस्य समासांतर्गतत्वात् अप्रयोगः अत्रोपमानधर्मयोः समासः क्वचित्त्रयाणामपि यथा जितमि
दम्भवने त्वया यदस्याः सगविधकुलावलिवल्लभासि जाता परिणतविसकांडपांडुमुग्धस्तनपरिणाहविलासवै
नयंती अत्र विसकांडमुपमानं पांडुत्वं साधारणधर्मः स्तनउपमेय इति त्रयाणां समासः यत्तु कोकिलालापिनीत्य
त्र कोकिलवदालपनीमर्थे कर्तर्युपमान इति सूत्रेण णिनिप्रत्यये वाचकलुप्तोदाहृता तथा च चित्रमीमांसायां
समासोक्तः पापप्रदीपक दृष्टिं समयदितिमनसिजः कीटमार्गसनयः स्वांते योतः द्युतिपसन्निभजनस्य
वस्ते कुमारीयतिदाकमेलस्तंभायते यत्रिभुवनभवने कोकिलायितीं दावामंगीकस्य वलीमथयति कु
वलयश्यामलां तां भजामि इति तत्र उपपदमतिङिति समस्तस्य तत्रापि सद्भावेन समासगणनेनैव तत्कोशिका
रान् विभाजकतावच्छेदकधर्मेन वाच्छितत्र पदार्थिक्यस्योद्भावयितुमवितत्वात् न चैवं वत्यादीनामपि तद्वि
तत्वादिना विभागेनानुगमापत्तिरिति वाच्यं दृष्टापत्तेः विभागसौष्ठिकत्वात् इमानेवाद्दिविशेषः तद्धितत्वसाता
द्विभाजकोपाधौ यत्नित्वादपरस्तत्परंपरया विभाजकाः वतित्वादिनैव विभागेन तत्तयेव विभाजकोपाधय इति
किं तत्समासत्वमेव विभाजकतावच्छेदकं पदत्वाकर्थतदवच्छिन्नस्य लुप्तवाच्यमिति रूढा व्यत इति तचेनमेतद्

शृं·कौ·
२५
34

त्रीयपां दृश्यं न विस्मरति ॥ कर्मक्यविषयामम वर्मीगामापगामकालसमन्त्रकानां हंसमंडलीमयदिंदंशिकवद्धि
पूर्णा कादं विनीयति नन्दूर चुनंदनस्य सौदामिनीयति मुदा मनं केंद कन्या अत्रोभयत्र उपमानादाचारइति कर्मणि
क्यच् अधिकरणक्यविषयामम भूयरीयति पयोधरद्वये वंहमस्यति चुवितवास्य हक विद्रुमीयति रदच्छदांतरे
दर्पणीयति कपोलमंडली इत्यत्र अधिकरणाच्चेति अधिकरणात्क्यच् भूपरीश्वाचरतीत्यादिरर्थः अत्राचारः प्रत
यार्थः अप्पादत्तनसारइवपदस्य क्वडि पयोत्यादि वदस्फरकनायते मत्तगतिवातापि वज्रायते मालंस्तविकुलायते
मलयजायसि स्फुटि ·· · [illegible] मिनायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हंत प्रमदावियोगश्य
मयशिंसारकालायते ·· · [illegible] कर्तृक्यङ् सलोपश्च अत्र च न उपमानादारेकीर्त्तिनि किंतु भवति उ
पमानवाचकपदस्य सत्ता नहि मन्तुनितं न हूनितं वार्थः अथाचमेघभिन्न हूनिमेघ हूनिश्री रामविषयका चा
रात्वहूलहूतिमाश्रयइत्यर्थः प्रत्ययार्थे इवार्थस्य च हूनितं माचारे प्रत्ययार्थेऽन्वय इति पर्यवसितं न च तदुक्तं प्रत
यार्थानन्वितस्य प्रकृत्यर्थस्य अत्र यत्रान्वयासंभवात् प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थभिन्नस्यान्वयविरहाच्चेति चेन्न उक्तस्थले उ
पमानादिति वचनसामर्थ्यात् इवार्थविशेषणीभूतस्य प्रकृत्यर्थस्यान्वयाभ्युपगमात् आख्यातार्थकृतौ तदर्थवर्ति
मानत्वात्तयेन द्वितीयतिपमाभावाच्च अत्रवदंति पौरंदरीयतीत्यादौ क्यवादीनां माचारमात्रार्थत्वे सत्तादान्विते आ

वारेयोरादिकर्मिकत्वात्तयासंभवात् नच सत्ताद्यनवच्छिन्नैव आचारस्य पौराद्यन्वय इति वाच्यं अकर्मकस्यार्थानन्वितमत्य
यार्थबोधात् अन्यथा चैत्रो न पचतीत्यस्यापि पचनत्वेन चैत्रः पचतीति वाक्यात् चैत्रः कृतिमानिति बोधापत्तेः किं च अस्तु तस्य
इत्यादिप्रयोगस्य कल्पनापि तया कान्तादिप्रासिकल्पनमेव युक्तं अन्यथा एवं सम्प्रतिपादनेन रघोक्त्यादिप्रामाणिकविलोपापत्तेः
तत्रापि इङ्कतीत्यादेरथाद्यारसंभवात् अथ तत्रानुशासनबलाध्वनापि याद्यर्थबोधात्त्वप्रामाणिकीति चेत् क्यजादाव
पि समानं अतः क्वचिदाचारजातीयाचारोऽभेदश्चार्थः अतएव सत्तं सतीयतीत्यादिर्न प्रयोगः तथा च पौरं सतीयतीत्या
दे सत्तभिन्नपौरवृत्तिर्यः सताचारजातीयाचारस्तदनुकूलकृतिमानित्यादिरर्थः एवं च सत्तपौरादेः साधारणवि
शेष्यकबोधात् श्रौतीसरणिमपमेवं यं न तद्वाचकत्वमिति तत्र सत्तमित्राचरतीत्यादिविवरणाज्जबोधेन इत्यादिक
ल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् आचारे वा चैव उपमानवाचकपदात् क्यच्प्रत्ययो भवतीत्येवानुशासनार्थः सच इवाद्यर्थाद्द्वारेऽपि
विरुद्धः नहि सन्नमत्ययमस्हृकायां विधानवत्त्ववचोऽपि भेदादौ शक्तिरित्यर्थो नुशासनादृश्यते येन तत्र शक्तिः स्या
त् अतः क्यजादेः साधारणधर्ममात्रार्थत्वात् द्योतकत्वमेवं इवार्थमिति दिक् यदप्येतदर्थिक्लृप्तं चन्द्रीदासादय
आहुः नक्षत्रीयतेत्यादौ कण्ठमौपम्यप्रतिपादकं प्रयोगाभावाच्चन्द्रादीनामेव तदर्थविहितत्वयान्तत्कर्मत्व
त्वात् अथैषां प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रतया प्रयोगाभावेन तद्वातन्त्र्यमौपम्यप्रतीतिरिति तर्हि इवतिकसत्वादावपि तथै

श्रं॰कौ॰ वमसज्जेत न हि मन्मथतयात हि तान्ययोः कश्चन विशेषः कल्पवादयइवादित्वलत तयोपम्यस्यवाचकाः क्यङाद
३९ यस्तु योतकाएवेत्यपिच इवादीनामपिवाचकत्वसंदेहात् अस्तु वातेषां वाचकत्वं तथापिसमुदितमेववाच
कंपदं म कल्पमतियो स्वस्वार्थवाचकाव्यतिमत हयेपिवत्याधिकयङादयोः साम्यमेवसत्यमेवं तथापिप्राचीनोपदे
यनियं त्रितोयस्याचार्यः उपरोधानकृतव्यइत्याभाषणं विवानयीढशानि उपेक्षः पांकु संचितानि संकदानि भवि
शतीप्रमत्र किं ब्रूमः यत्तु केनचिदुक्तं वत्यादयइवाद्यर्थे नुशिष्यं नेकिङादयस्तथाचाइति वैषम्यमिति यतदप्य
दिक्षतं नहि किङादयस्त्राचार्यमाचार्याः किंतुमहाभाष्याचार्यौ इति तदप्यनतयपरास्तं सहजाचारस्यक्यङाद्य
र्थत्वकल्पने प्रमाणाभावात् अपिच उपमानादाचारे इति ह्यधिकारः उपमानार्थकपदोत्तरं आचारार्थे क्यङादयो भव
न्तीति सूत्रान्तरैकवाक्यतयार्थः तथाच यदि इवाद्युपादानेन क्यङ्क्रियेत तदा प्रकृतेरुपमानार्थकत्वमेव न स्यादि
ति जङ्घनस्क्यङादयएव उल्लभाः स्युरिति क्यङादीनामुपमानपरत्वनियमस्तु तस्मात् तेषां श्रवणमात्रेणौपम्यस्य
न वाचकस्यैवादेर्वृत्तिप्रसङ्गाभावात् अत एव यं श्योतेव वयजादेरुपमानोत्तरत्वनियमादिति न्यायपंचाननादयः
प्रकृत्यैव लक्षणया प्रतिमतिमतेनेदं समुदायस्यैव तत्सदृशाचरणकर्तृत्वशक्तत्वमिति न येनापि सादृश्य
सादृश्यप्रकारोपि सन्नरमात्रवाचकपदाभावाद्वाचकत्वमिति केचित् तदसत् किंपेपुभयप्रलयोदाहरणात्

पद्यते तत्रापि प्रकृतेः सादृश्यैकलक्षणासंभवात् अत एव तद्वाचकस्येवादेर्विलोपलंभात्वादिस्तत्रैव न्यायपंचाननादि
भिः क्यङादीनां वाचकधर्ममात्रलुप्तोदाहरणविरोधाच्च यथाहि सादृश्यमात्रवाचकत्वाभावान्न तल्लोपः तथा चा
रादिमात्रवाचकत्वाभावान्न तल्लोपः तस्यापि सर्ववत्यादिनिषेधं उपमानोपमेयनिष्ठसदृशधर्मस्योपमाप्रयोजकत्वात्
तत्प्रयोजकस्योपमानोपमेययोः संबंधस्य सादृश्यस्य ततोऽन्यत्वात् तद्वाचकत्वं क्यङादीनामिति चक्रवर्तिनः अत्रा
पि साधर्म्यातिरिक्तसाम्यरूपः संबंधोऽभिधेय इति न्यायपंचाननः उभयनिष्ठसमानधर्मबुद्धिग्राह्यस्य सादृश्यपदा
र्थांतरमिति भिन्नाभिप्रायेण चक्रवर्तिनामुक्तिरिति तत्त्वम् ॥ कर्मार्थकणमुलि यथा मम सांवर्तिकतीव्रणद्युतिदर्शं
पश्यति स्म पापं बालाविरहेण निधिनिधायं निपदातिस्तनगतं नगांकं ते ॥ अत्रोभयत्राप्युपमानात्कर्मणि चेति सू
त्रेण णमुल् णमुलप्रकृतिभूतस्येव धातोराख्यातान्तस्यानप्रयोगोऽनुशासनसामर्थ्यात् पूर्ववदेवात्रेवादेरप्याहा
रः यत्तु भेदासजातीयस्य णमुलोऽर्थः भेदः सकर्मकक्रियायोगे कर्मणि अन्यत्र सजातीयक्रियाकर्तर्यन्येति तथा
चक्रधेति दाघ घर्माभ्रुदर्शं पश्यंतीति न परे इत्यसनिदाघघर्मांशुभिन्नतत्कर्मकं पयनिदाघघर्मांशुदर्शनसजाती
यदर्शनं तद्वन्तः परे इत्यर्थः स पुनः पान्थसंचारसंचरत्पवतीयतीति इत्यत्र त्वपान्थभिन्नत्वे सति पान्थसंचारसजाती
यसंचारवानिति तदर्थः अत एव घर्मांशुदर्शं घर्मांशुं पश्यंति पान्थसंचारं पान्थाः संचारन्तीत्यादिर्न प्रयोगोऽनः स्वर्णां पभे

श॰कौ॰ वेषमिति तन्न भेदादौ णमुल्लक्षणाकिबोधकान्तरासनाभावात् किंच अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
२१ कत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य मदानयोन नियतः देशकालादिकृतभेदविवक्षया तथा प्रयोगस्यापिष्टत्वात् लंका-
37 पुरादन्तितरां कुपितः फणिपनिर्गत्याया त्पहननापतिभिः परीतः कुवरंणेन परिदाशरथिं दशास्यः संबंधांटचा-
रथिदर्शमहो ददर्श त्यननत्वपालंकाश्भेदस्यात्प्रतीत्यानभेदविषाकौ प्रमाणमस्ति नवत्र प्रभेदस्यानन्वयषष्ठे-
तिवाच्यं प्रत्ययार्थत्वकल्पनात्तदनन्वयकल्पनाया अनौचित्यात् अन्यथा स्तौति कृतिके चैत्रे चैत्रः पचतीति
प्रयोगापत्तेः वर्त्तमानस्य कृतावनन्वयात् अन्यथा तद्धटकपदार्थेषु खंडशाकौ प्रमाणशाब्दस्य शाब्दबोधसंभवे
महिरोधात् अत्रापि लक्षणावास्तकोदोषइति चेत् श्रोतात्वावपपत्तिरेवेति दिक्॥ कर्तरि णमुलिथंद्यात्वद्दि प्रयो-
गदहनवद्दमाने ये ये गुणाहृदि वसंति सरोरुहाक्ष्याः ते वद्धिमध्यविलसद्विमतत्तुनाशं नष्टाः स्वपाप्यति वि-
वेकमुखाः समस्ताः॥ अत्र प्राग्युक्तस्य पचकारेणाकर्त्तरि वत्तु कथं तत्कर्तरि णमुल् एवं च यादृशाविधेकमस्माख्या-
ख्याता अथादिलमाख्याख्यायते धर्मयानकल्पफिस्समासयोरिति नदीयवाक्ये सम्भवति मृतचंद्रइत्यतः सा ह्य-
पणप्रतीतः नद्दितद्धितगावत्वादेरेववाचकत्वेन नाम्नो याभावात् तत्रफिपियथा मम वाणांतिवाणाधाराः पवा-
नाः पवयंति वह्नयंति विद्युत् घननिधनायनमालापाथिकानां कामनुन्नानां सर्वथानिपदिकेभ्य आचारेक्विप्त्र

र्थे इति भाष्यकारवचनाद्धाराद्वाचरंतीत्यादावर्थे क्विप् तस्याचानार्थकतायामपि सर्वलोपिनेत्यामुपमानलोपाद्उ
पमेयलोपाच्च व्यवहारः इवाद्यप्रयोगस्तु स्पष्ट एव वा समासे यथा अयं कश्चन्मनिवारकाणां गिरा विभर्द्द्यदि विधुनकंर
दर्पाद्दैविस्मयनिस्तरंगां सालं त्विनायामपि राजसिंहः अत्र राजा सिंह इवेत्युपमितसमासः न चात्र सिंहशब्द
देव्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका इति सिंहपदं श्रेष्ठपरमिति वाच्यं केवलमी
दृशप्रयोगादवलोकनोपपत्तये उपमितसमासस्यैव युक्तत्वात् न चैवं सामान्यधर्मप्रयोगात्तत्समासानुपपत्तिरिति
वाच्यं तत्रोपमानिमित्तसामान्यधर्मप्रयोग एव समासनिषेधात् शौर्यादिदर्शनात्तत्र सिंहोपमायाः सिद्धायाः पश्चाद्वा
तत्प्रभावस्य तत्र वर्णनात् क्वचित्समासकल्पे उभे यमे यथोतनकंजौ लीकउपमावयम्य ये भवतीत्यर्थः यथा
मासंभावयमां गिरामधुरया कुर्यान वितोत्सवं वातांदोलविलोलपंकलदलशोदस्वशावाक्षशा अत्रयाते मणिपच्च
कारभवती हृत्सौचितीसम्भ्रमं ते नेवाद्यमर्मेज्जलंदरस्तविस्मान्मामदंशीयति ॥ अत्र मंदं हसितमिवात्मानमाचरतीत्य
र्थे क्यच् यद्यप्यात्मैवोपमेयस्तथापि कर्तृकर्मीभूतयोरुपाधिभेदेन व्यवस्तया कर्मीभूतस्यात्मनो उपमाणात्वाद
पमेयलोपव्यवहारः अत्र दीप्तिनाः धर्मवाचकस्य समानाद्विनापि संभवति यथा त्वत्ांयसेवमानानां संसारोप्यपवर्ग
ति तं प्रांसमे भुजभजन्मात्वर्थचाचंद्रकलाधरे अत्र हि चेचवचंवतिरवेभ्रतिकृताविति कल्पलुपमनुपपत्तिर्नसलो

ग्रं·कौ·
१८
38

पः लिंगं तत्र मक्तानि वदेव एवं वधिके व वधिके त्यादावपि अत्र हि साधारणधर्मस्याचेतनत्वादेवीचकस्य च लोपः स
त्यपवेत्याहुः अयेत्यत्र चन्द्रमौलिभजनतत्परादिस्त्र प्रथमप्रयोगाभावे तल्लोपः नयमस्य विशेषणत्वेनोपादानात्तस्योपमा
नभूतत्वं चायामनन्यथात्र साधारणधर्मानन्वयादिति वाच्यं यद्रक्तानां सुखमयासंमासेप्यपवर्गीति तं शंभुमभज
न्नर्थं चास्मान्मद्धिनाक्तेरित्यत्रापि धर्मत्वमत्वमसंयोगमत्र धर्मश्रवणमिति होक्तिविरोधापत्तेः उभयत्रशोक्ताव
यवोधाविनापि वस्तुतउभयहेतित्वज्ञानमेवसाधारणेपतिमामकमिति तत्रापि तत्वं उपमेयताच्छेदकतावच्छेदकत्वेनैवात्र
चन्द्रमौलिभजनरादिस्त्वविवक्षितं साधारणधर्मस्यात्मद्धिनाकरणमेवेति तत्रापष्यामात्र चन्द्र इव मुखं रम
णीयमित्यादावपि धर्मान्तरप्रयुक्तसादृश्यविवक्षितमित्यपाप्यस्यापि संभवाद्धर्मप्राप्तेरित्याहुः ॥
धर्मोपमानत्वमाहुतौ वाक्ये इति धर्मोपमानलुप्तासमासे वाक्ये चेत्यर्थः तद्धितेत्वनेयं संभवतीउपमानपद
तरमेवतद्विधानात् अतएव श्रौत्यापि उपमानपदाप्रयोगे एवादेनप्रयोगात् तत्र समासे यथा तुरङ्गोत्तमाम
सिद्धिसिकंटककलिग्राहकेभ्रद्वगणाःमालद्कुसुमसरिकं भमरभमंतोणपाविद्धिति ॥ अत्रापि माल
तीकुसुमसदृशामित्यस्य कुसुमनिष्ठसादृश्यप्रतियोगिनमित्यर्थः ॥ वाक्ये यथा यंतुत्वसदृशा [illegible]
श्रोसदृशंपयसे तां किंकृद्दउर्वीजंतुकसमानोपुवाणास्थि ॥ तन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगिनामित्यर्थः यथा

१८

मालः कुसुमेणासरीसमिति पूर्वे लोकपादे समासगणो द्रष्टा ग्रन्थदीपितः वाचकोपमानत्वमास्वन्नपतयवानुरागेणैता॰
समासेप्यस्ति तथा धर्मोपमानत्वमाहुरिति वाक्ययोरेवोक्तानि हितेप्यस्ति तथाहि काकागमनमिव तालपतनमिव काकता
लं समासाच्चतद्विषयादिति समासाभावाभावेन प्रत्ययविधानाज्ज्ञापकात्समासः इवार्थविषयात्समासात्छप्रत्ययः स्यादि
ति हितरर्थः न च इवार्थे समासं विनानत्संभवतीति तस्मादेव तात्पर्यग्राहकात्समासः तत्र काकस्य हृत्तरागमेना
लश हृत्तत्पतनेवर्तते तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपतिपातनस्य तयोरिव यो हृत्स्य का
कतालमिति समासे लोपः स्पष्टः ततोपि काकतालमिव काकतालीयमिति समासात् इवतद्विषयादिति छप्रत्ययः
तालपतनेन यथा काकवधस्तथा चौरैर्देवदत्तस्येति तद्धितार्थः तथा च काकतालीयपदे छप्रत्ययप्रकृतिभूतसमा
से वाचकोपमानलोपोस्ति परं तु प्रकृते तदनुत्पन्नमूलत्वप्रसंगः तत्समासस्य स्यात्तत्रैगाम्प्रयोगाभावात् तथाहि
छप्रत्ययविधानबलेन तत्र समाससिद्धावपि छप्रत्ययो विषयस्तत्रैव समासो न तत्र कप्रत्ययविधिस्तु केषि विभागश्चात्र सा
तं त्रैगाम्प्रयोगायोग्यानामेव कृत इति वस्तुतस्तु नात्र वाचकलोपोपि समासस्यैव वाचकस्य विद्यमानत्वात् इवार्थवि
षयकात्समासादिवार्थे छप्रत्ययविधानबलेनेवार्थप्रसमासस्य वाच्यत्वात् तथा च केयदेन व्याख्यातं काकस्या
गमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपातनमित्येक इवार्थः तत्र समासः तेन पतनतालेन या॰

प

ग्रं·कौ·
२९
39

ण्या काकस्य वधस्तालपातस्याभिन्नत्रस्येति द्वितीयार्थः न च वक्तृप्रत्यय इति अत एवं वेदं तत्पदाभ्युपगंतव्यं अन्यथा इवार्थे विदि
तस्यान्तर्हितस्यापि तद्वाचकत्वमसंगादिति न तत्र एवं तद्धितार्थे भवतोपाधर्मोपमानलक्षणायाश्चापि विनाशोक्तिः तद्धितोत्पत्तिर्द्
ष्टायां काकतालपदस्य तालकाकेन तालवधैकाकवधे लक्षणाभ्युपगमेनास्वीकारेऽपि न तत्राप्यकाकतालपदस्य स्वरूपमात्रेणेनोपमान
लक्षणाभावात् न च लक्षणायां मानाभावः उपमानपरत्वाभावे तद्धितस्य इवार्थेन द्वितीयानुपपत्तेरेवमानत्वात् इति कृतपल्ल
वितेन अथात्रिलमामाह कृतोसमासलक्ष्यधर्मद्योतकोपमानानां लोपे समासप्रत्ययौ यथा अहह समरसंदतमंडलक
वालपदिमागाओमयअक्षीय अज्ञोसिं हरसमसंखवमकरणीवदहंचरो अत्र समासगेति इह हि सरसि असक्षतिणीइवालिणी
अस्याइवार्थे समसस्योपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वार्तिकात्समासः अस्यार्थो हि समसमोपूर्वपदस्य
उपमानपूर्वपदस्य च बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरेषां इवपदोपमानार्थकसुबपदादीनां च लोप इत्यर्थे वार्तिकाव्यप्रदीपा
द्यः सर्वे व्याख्यातारः वस्तुतस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासांत्यावयवे वृत्तिरिति वैयाकरणसंप्रदायात् उपमेयभूतमु
खपदस्यैवात्र लोपेन भाव्यमिति सुधीभिर्भावनीयं अतो धर्मद्योतकोपमेयलक्षणेऽपि पदलोपमिति प्रयुक्त कैयटस्याद अ
प्रयोगाद्यवाच्यलोपशब्देनोच्यते तथाहि उष्ट्रोमुखमस्या इत्येव विग्रहः न च प्राणिभिः प्राण्यंतरावयवोऽभवतीति उष्ट्रपद
स्य तन्मुखे लक्षणेति अस्मिंस्तु पक्षे नात्रोपमानादिलोपप्रसंग इति सर्वं कपदलोपे वदन्मदाहरणं बोध्यं ॥ अत्र केचि

२९

तदुपमानमात्रोपादानेपि विशेषः [illegible] संभवति यथायमायःशूलिक इति अयःशूलमिव तीक्ष्णश्चाचारः अ
यःशूलं तेनान्विच्छतीत्यायःशूलिकः अत्र हि उपमेयधर्मवाचकानां त्रयाणामपि लोपः अत्राहुः क्रूरस्याचारस्यायःशू
लतयाध्यवसानादतिशयोक्तेरेव विषयत्वादुपमाविरहात् अतएवमस्याभाष्यमपि अयःशूलमिवायःशूलो योमृ
दुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिक इति कैयटश्चाह यथायःशूलं तीक्ष्णमेव
मन्येपि तीक्ष्णादुपायो यःशूलमिति उपचारादिति एवंएवं पार्श्वेनान्विच्छतीति पार्श्विक इत्यत्रापि तिशयोक्तिरेवप
यापार्श्वं तिर्यगवस्थानादनृजु तथात्वोऽनृजुरुपायः पार्श्वमिति कैयटव्याख्यानात् एवमेकोनविंशतिर्भेदाः
लुप्ता अत्र केचिदुपमाया भेदान्तराणि स्वीकुर्वन्ति ते च यद्यपि वैचित्र्याभावादुक्तभेदेष्वेवान्तर्भवन्ति तथाप्यवान्तर
वैचित्र्यसत्वात्सकारानुमननायोदाह्रियंते तथा च भरतः एकस्यैकेन सा कार्या देकस्य बहुभिस्तथा अनेकेषां तथै
केन बहूनां बहुभिस्तथा तत्रकं द्वितीयभेदमाह मालोपमोपमेये यत्रैकस्मिन्बहूपमानसंबंधः सामान्यधर्मा-
भेदाभेदाभ्यां सापि द्वेधा तत्र साधारणनिमित्तधर्माभेदे मालोपमा यथा गेहंव वित्तरहिअं धणरहिउ अह जणगे ह
वासो व्वतिउ व्व हिदसणं विअ रसमहणिज्जो तहहविओ अत्रउःसदृशं सर्वत्रैको धर्मः श्रूयमाणः तद्भेदे यथा मा
तेव रोहितितिपिनेव वह्निनेनिशकांतेनेव चाभिरमयत्यवनीयशःपुंजं कीर्ति चन्द्रदिव्य विनतोतितनोतिलक्ष्मीं

अ॰ कौ॰
४॰
40

किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ अत्र लताया द्वयोर्धर्मा अभिन्नाः यथा वा जलइव उज्वाला लेवि अकुहरइमे लोचनरामवाणा
दिह्ह ओ रसइ जलओ णवओ अहीवुदिओ लंचेइमा हओ वाणद अल अत्र जलनादयोर्भिन्ना धर्मा एकत्रानेकेषां सा द्व
यमिति वीरामुपमा भवेत्तेनोक्तं येन वर्हिणा भासान्तां तुल्यान्तरं निघा भवेत् एकस्य बहुभिः साकमुपमानाद्देका
श्रया वहूष्वेकेपि समा दृष्यप्रूपोपि भेदस्तत्रोक्तः यथाः चंद्रवत्सप्रकाशं तेजोतिभीजो द्विजोत्तमाः एकेन सात्वनेके
षामुपमा परिकीर्तिता इयं च सामान्यधर्मैक्य एव संभवति उपमानस्यैकत्वादिति बोध्यं तत्रैव यथा तुल्यंते पाथिनाव
क्रमितिसैकतताभवेत् यत्रा इवगजापत्र वहूनां वहुभिस्तथा यथाहरिवंशे जलौघबलं चाबुद्धं दृष्ट्वा कीचनैर्य
त्तायोधयतीवायुः महत्तव्रक्रोन्दपतिर्वनस्थानानाजान्ताजेः सेविवीर्यदृष्टमान् अत्रैव सामान्यधर्मभेदयथा अल
त्तिन्नगतागतैः कुलवधूकतात्राटालैविवत्तणान्तनयधीनलैः मणायकेलिकोपैरिव सहृत्तमस्तणान्तैमरगृह
शापुरोजैविवर्त्तदीयतुरगोतमैर्धरणि वक्रमाक्रम्यते सर्वोपमोपमेयं यद्युपमानं परोपमायां स्यात् रशनोपमेयमु
क्ता द्वैविध्यमाखदेवाख्याः प्रथमोपमायां यदुपमेयं तद्वेद्नत्तरामुपमायामुपमानं भवतिसारशनोपमा साद्विधा सा
मान्यधर्मस्य भेदेऽभेदे वेति भावः वदितव्यर्थः तद्भेदे यथा मम अथ वइवोक्तिर्मधुरा तनुलक्ष्मीकृतिव दिशा दवर्णितनुरि
वमनोहरा हृदयाभिवन्दिनापयाभवः सहोविरहः ॥ अत्र माधुर्यादिधर्माः प्रति वाक्यं भिन्नाः अभेदे यथा ममैव अति
४॰

माहरणविकासा इव नु दिवसश्रिजृंभमाणमरन्दनायाः हरिणमतिर्गतिरिव गोधर्मोरिव धीधीरिवाजिव क्राभ्रूः अत्र वक्त्रं त्वम
र्वत्र पक पवसाधारणधर्मः भवेत्तत्पर्यायानिंदयोपमाभेदतत्का यथा आलप्यतां विशालाक्षीं नेत्रोपमनुज्ञायिपः
मतिभिः साधितां कृत्वा सिद्धिं मूर्तिमतीमिव निरवयवा यथा सालं सर्वगुणैर्दीनं संश्रितागुरुषापमं वनेकंटकितं व
लीवन्दिवयमिव द्रुम यथा वा संनिधानइवासंख्यो ज्ञातिभाज्यो ग्रहे ग्रहे उत्पादकानवदवःकारयःशरभाइवा यथा
वा सत्तं संनिग्रहे ग्रहे सकुवयोगेषां वचस्यातरीसे दम्भो कुलकत्यके वलभृते ज्ञाते गुणैर्गौरवं वं ज्ञः आपः सत्तुकोः
पिकौ विटपतिर्विहायसग्रादिणिपरापश्रीवकलाकलापकुपालाचेतां सिद्धतं तमः आपाष्ठ रूपकवदीपभेदाः सं
भवंति तथाहि निरवयवा द्विविधा शुद्धमालारूपा च निरवयवत्वं वा समस्तयोगिकान्यनिष्ठता दृष्टा समस्तयोगिकत्वा
भावव... वृत्तिसाद्दृष्टकात्वं मत्रवंद इव मत्रविमिसादोसमूहमेवङतानित्वं च मागेवव द्वा तथापि यथा उह्राछ
र्दिमविसंकलवृत्तिराणदावृम्यगाचमल्लितोवृमतोवसमांतलंवी आम्रछाउतिलकातिस्तवास्तुवद्धागीवरेण
रथनेः सस्वंदरीणां मालारूपायथा आवर्ती इव मरलीषु पयसां वेगाइवांसंतिकाधारा स्वेदपुलायितेषु
नवलोत्तंगात्ताङ्गारइव कंटकोमलशैवलावलिमिवालग्नां वदंतः सदारणजन्मादृजिकीवदंतिव
डु धालिंधेः स्थितिंसैंधवाः समस्तवस्तुविषयासावयवायथा अहस्थांगतामेव प्रियामसदचरीवके

अ॰कौ॰
५८
५१

अनवज्ञातसंपर्काधारिणि मञ्जीरवने । अत्राग्निमित्रमालविकयोरवाक्सादृश्यसिद्धौ ननु संगमसमतिं वंधकत्वेनाधारि
णयादेव्या राज्ञिसादृश्यसिद्धिः कर्णानेव विषगतैकपुरुषव्यापादिनीरत्निता द्वन्त्वप्राकिरिवार्जितं वलवतीयावंदग
मनयामाजिसो रिव चंद्रग्रसहनकम्पायंननिःश्रेयसेहेइंवेयमिवैत्यपर्वतनल्पंतदश्यमेवाःवधीन्न यथावा श्रि
यश्वममामायापो दूरीकृताविधिनियहेरहमिवपरित्यक्तः पौरैरयं जलसंततिभिः दयमीपचर्मावेदर्भवस्पलक्त्पि
तांवुजन्मधिपितवदनानाद्याणितं जहातिसरोजिनी अत्रोपमांनरेणानलसमोहपमासिज्ञासावयवत्वेउपमानोप
मेयानां चपलाहृत्वासावयवत्वं पकदेशापिवर्तितीसावयवा यथा वक्षदिकमह्निरत्नाश्रवणान्तविलविनाकंदेवेन प
कसलेनाभिषक्तोऽल्पसत्तरव यो वराज्यस्य । अत्रकलशीकरदेवोपमयावसंतसेनास्तनेऽल्पसत्तोयमायाः सिद्धिः साचा
वीगम्या कलशसादृश्यस्याणाहृत्वादित्येकदेशविवर्तित्वं यथावामम निश्वासामलयानिलाइवपिकालापानुका
राणि वीरत्नाशो कलनाश्रवालसदृशांपाणिद्वयं वर्तते दकपोलोल्लासविजृंभितं सततनुते भृंगसतानायते सप्राण्यास
मसायकोपि भवतीं लोकत्रयीनायकः अतथापि भिरुपमाभिर्नायिकायावतंसलक्ष्मीसादृश्यसिद्धि श्रुङ्खलेवपरंप
रितायथामम मरामदाकंपाणिसंप्रोत्तुंगतनवपयोधरेनाल्विद्यारमणीकान्तिलेखाविलसतिसोदामिनीवेयं ॥ यदुपयो
परपदवाच्ययोर्मेयत्ससयोरुपमयाकान्तिलेखायाविद्युदौपम्यसिद्धिः इयमेवमालारूपा यथा लेखवयाचांद्रमसी

५१

कलानां समस्यापूर्णकविरणीव स्तूनीनिः कैतवस्यानुमियं रुचीनामानंदं वृद्धानिमसेरोरुहाली अत्र चतस्रः षोडशकलास्थंगा
वकांतीनां घोरथा कलाजलीछामा दर्पणमायिकायाइंदुलेखासरसीमसुखमादर्पणानिः पतिदेहतः ॥ इदं च परंपरितं भेदद्व
यं रसनागामयपावृत्तरोधाद्रुक्तं वस्तुतस्त्वेकपदोपस्थापितयोरपि कथं परस्परं भेदान्वयः विद्यमानसमासादौ तु मनः
समसेरेवाभेदान्वयः स्वीकृतः अत एव नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्हस्तैरिव स्मरः श्रियः पदेपदे विभांतिस्म चक्रवाकैस्तनैरिवे
त्यादौ एकदेशविवर्तित्वमप्युपस्थलपदोपमायाः स्वीकृतं प्रामाणिकैः कथं तर्हि नीरोदारसुताश्लिष्टपरंपरितस्थले
न रूपमारोपितं इति चेत् तदभेदस्यानादेव धर्मीभेदस्यानस्य धर्मरूपमापादिताप्रतिकूलत्वं च किंत्वभेद एवेति चेत् न विंवप्रति
विंवभावादौ तदभेदस्यानसमासाधारणनियामकतायाः सर्वाभ्युपगतत्वात् यदि च तत्तत्साहरूप्यं तु श्लेषवत् तथोत्याग्रहः
क्रियते तथापि तत्र मानसमसाहरूप्यस्यानसंभवेप्यत्रसाहरूप्यं यावानुपपत्तिरेव अत्रैवादिपदानामसमस्यापकानाम
भावेनन्नत्र प्रकारीभूतत्वेनापि नामार्थान्वयायोगादित्यादि सुधीभिरेव विचारणीयम् भेदरूपकयुतिना यथा नलिन्या
इव तन्वंग्यास्तस्याः पद्ममिवाननं तं मया मधुकरेणैव पायंपायमरम्यत अत्रोपमानोपमेययोर्नाभिन्नपदवाच्यत्वम्
यथा वा मम बकोरकाणामिव कोविदानां राकासुदासृष्टिरिवोन्नलोयः विभूषणं भूवलयस्य विद्वान्वीराग्रणी राज
निराजसिंहः इयमेव मालारूपा यथा मम सोम्लायनेतेनवयनागणाः पूर्वचंद्रायते यथासयं ते विशिष्यतिवद्दा

ग्रं॰कौ
५२
52

वा विवादादुपमेयत्वं यथायंते विद्रुमच्छायतनयोद्भववाष्पायमेतत्त्वं भृंगायंते विद्रुमतिवत्सावीरप्रमायमेतत्त्वं इदानीमुपमादो
षाः पूर्वाचार्यैरुक्ता अष्टौ प्रदर्श्यंते तानाह वामनः हीनत्वाधिकत्वलिंगवचनभेदासादृश्यासंभवास्तद्दोषा इति भेदपदं
लिंगवचनेनान्वेति तेन लिंगभेदो वचनभेदश्चेत्यर्थः तत्र हीनत्वं त्रिधा निगदितः प्रमाणतो धर्मतश्च तथा च तत्सू
त्रं जातिप्रमाणधर्मैर्न्यूनतोपमानस्य हीनत्वमिति आद्यं यथा चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतं अत्र चाण्डाल
त्वजातिरुपमेयजातितो न्यूना न च नित्यत्वसत्यनेकव्यक्तिसमवेतत्वरूपाया जातेरुत्कर्षापकर्षानुपपत्तिरिति वा
च्यं तथापि व्यक्त्यावुत्कर्षापकर्षसत्त्वेन हीनव्यक्तिवृत्तित्वरूपहीनत्वस्यैव न्यूनत्वस्य जातौ विवक्षितत्वान्नयते नोत्कृ
ष्टत्वमपि व्याख्यातं प्रमाणतो न्यूनत्वं यथा वह्निस्फुलिंग इव भानुरयं विभाति इह स्फुलिंग उपमानं सूर्यरूपोपमे
यापेक्षया न्यूनपरिमाणं उपमेयापेक्षयोपमानस्य न्यूनधर्मत्वं यथा समुन्निलीयते नो मौंज्याकृष्टाजिनपटं वहन् ब
राजन्नीलनीरम्नभागाज्जितष्टइवांशुमान् अत्र मुनितसूर्ययोरुपमायां कृष्णाजिननीलमेघयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः मु
नौ मौंजीवनसूर्ये न तत्स्थानीयधर्मानुपन्यासः तथा च वामनयोः निद्रामंदपरीताक्षो रावणास्यो नमाः स्विपः अत्रज
ग्नः पतिं वीरमेवं विद्युल्लतारव एवमधिकत्वमपि त्रिधा तत्र जात्याधिकत्वं यथा विष्णावहतुम्लयाश्रीसूत्ररुद्रा इव महे
जेमः इह रुद्राणामेकदशत्वान्नहूतिरुद्रत्वं जातिः प्रमाणाधिक्यं यथा पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ

वचोदं ऽः पुनरयं कालिंदीयानसंनिभः अत्र पातालागुपमानेनाभ्यामुपमेयाधिकपरिमाणं नैवमत्रापि स्तन
योलङ्गविषये मेखलामंतितीनां गदीत्यादीनामपि अनुपपत्तिरिति वाच्यं तत्र ग्रहणयोरोपेतु ह्रस्वाभावादित्याहुः धर्मि
धिकं यथा स्वर्णपिमिवं चवलं वक्रं दधदेवाम्रवयोच तमसावाडवाग्निः सांवर्तस्तोनसामिव मायकः अत्र वाडवाग्ने
रुपमेयं नोक्तं न च लिंगभेदो यथा मैत्रातिनयद्ध्वजरम्ब वितिशिलानि यथा वा चिंतारत्नमिव च्युतोसि करतो धि
कयोऽधिदभागपस्यमे अत्र च्युत इति पुंलिंगं रत्नेन पुंसकेनान्वेति इति काव्यप्रदीपः च्युतासीति लिंगपिवांमस्तकिरिति के
चित् न च वचनभेदो यथा सतेवाभातितमादेवगृहाः कुलवधूरिव हृदयगृहा इति वृद्धवचनावरुद्धत्वादुपमेयैकव
चनांतेनान्वेति वेदेपि यथा अग्निर्नयेभ्राजसाहक्मवर्चसः अग्निमिव येभ्राजस्वंतो रुक्मवत्स इति निरुक्तं
असादृश्यं यथा अथ्रामिकाव्यशाषिनं वितनार्थरश्मिं न चार्थानां रश्मित्वस्यत्वं नदिति वाच्यं काव्यस्य शाशित्वस्यैव
सत्यर्थानां रश्मित्वस्यत्वं अर्थानां रश्मित्वस्य च सिद्धौ काव्यस्य शशित्वस्यत्वं वा सिद्धतीत्यन्योन्याश्रयात् असंभवो य
था तदेतेषुउपमादोषाः क्वचिददोषा अपि येत्ते चंद्र इव मुखमित्यत्र जातिप्रमकर्षः मध्यंयएकमिवेत्यत्र परिमाण
तोन्यूनत्वं न दोषः कविसंमतत्वात् तथा एकत्रानेकोपमानसंबंधे वा चोद्योउपमेयधर्माधिकं यथा लीलोदवेलेवस
फेनपुंजापर्यामचंद्रेव शरद्रिमायानवंनवंतामनिवासिनीसाभूयोवभौदर्पणमाप्तदथाना अत्रैवलासादृश्यपके

अं॰ कौ॰ ५६ 43

नदकूलयोः अत्रेन्द्राविमादृश्येवं इदर्पणयोर्विंबप्रतिविंबभावः तत्रैवलाप्रतियोगिकस्यादर्शेदर्पणस्यरात्रिप्रतियो
गिकस्यादर्शे च नदकूलस्याधिक्यं न दोषः स्फुटोपमायां नयोरुपयुक्तत्वात् तथा स्वार्थाद्गणार्थमेवतासंपादनार्थत्वेऽप्यधि
कत्वमदोषः यथा विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः तर्णमात्रमस्पविस्पष्टो मत्तमीन इव ह्रदः इदं विज्ञापित इति
विशेषणं ध्यानस्तिमितलोचन इत्यत्रोपयुक्तत्वादुक्तेन नपदपदेनादृष्टा विशेषणाभावेऽपि दोषः विंबप्रतिविंबभा
वाय मत्स्तिस्तिमितनेत्रत्वसमर्थमीनत्वयोरुपयत्नर्थं नदुपादानात् क्वचित्तु लिंगभेदोऽपदोषः तदुक्तं इष्टपुन्नपुंसकयो
प्रायेणेति काव्यादर्शेऽपि न लिंगवचने भिन्ने न न्यूनाधिकतापि वा उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमतामिति वं
इ इव मत्स्वे मित्यादावित्यर्थः एवं प्राणा इव प्रियोऽयं मे इत्याद्युदाहरणीयं अत्र दण्डकं वामनेन लौकिक्यां समासाभि
धायामुपमायां प्रपंचेन च लौकिक्यां समासगम्यायां चोपमायां उपमाप्रपंचे प्रतिवस्तूपमादौ च लिंगभेदः प्रायेणानदुष्ट
इत्यर्थः अलौकिक्यां यथा छायेव पुरुषस्तस्याः पुरुष इव स्त्रीति छायापदे पुंस्त्वस्य पुरुषपदे च स्त्रीत्वस्याविवक्षित
त्वात् ततस्ते प्रतियोगिकसादृश्यावगतिमत्र अनयदाप्रयोगः संभवात् नवीमनेवांगानेपि गतमेवप्रकंपते
इयसौराष्ट्रनानारीमहाभट इवोद्धता इत्याकावविशेषः ॥ समासाभिहिता यथा अतुभवन्नवशैलमरुत्तृत्स
वं पटुरपि प्रियकंटजिह्वत्तया अनयदासनरत्नपरिग्रहेभ नतलतां नतलतामवलाजनः यथावातिविद्या

याः कोपाद्रूढसंदष्टपकेरुहदृशः पदोपांते छायामुपनयति मूर्द्धः प्रणयिनि तथा च त्वल्लीलाकमलरजसा हृषितमिति
ऋवं मुक्तामुक्ताफलपरिणतावाप्यकणिकाः ॥ अजलभा पंकेरुहदृशा इत्यत्रोभयत्र लिंगभेदा एवं साधारणधर्मे
समासेपि यथा निर्मुक्तशेषधवलैरचलेंद्रमंथविलुठ्यदुग्धमयसागरगर्भगौरैः राजन्निदं वहलपत्तदलक्षणां
कङ्केरोत्थलैस्तव यशोभिरशोभि विश्वं यथं वा मुक्तमुक्तागौरमिदं लीरमिवाब्धेर्वीची: तल्लीनेमदानीलशि-
लासदृशा हीयथा मेरंभिरसुद्धतमंभः छायामच्छामत्कुन्निनीलीमलिलस्या प्रायेणास्मुकेर्हंसीवधवलस्वंदइत्यादौ
दुष्टत्वमेव उपमाप्रपंचे यथा सुदांतदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता
वनलताभिः अत्राश्रमवासिजनवनलतयोर्लिंगभेद एवं वचनभेदप्यदोषो ज्ञेयः लौकिक्यां यथा पश्यामि लोचने त-
स्यासुखं सुखालिहेयथा इहोपमानोपमेययोभिन्नवचनत्वं समासाभिहितायां यथा सत्पत्रप्रसरैः सतां परिमलप्रा-
प्तोथवद्दोत्सवो विम्लानो न विमर्दने परिमलप्रसंदमाथीकभूः ईषद्स्पर्शतिवेशितः पदयुगे भृंगायमाणाभ्र
मेत्येतो मे रमयत्वविभ्रमनयन्या पंप्रशस्तनां जलिः अत्रमापरवप्रशस्तनां जलिरं जलस्यानि प्रशस्तनानी सुपायकाश
केनैव भेद उपमाप्रपंचे यथा सुदांते प्राशवेववनलतानां वहुवचनांतत्वं जनस्यैकवचनांतत्वमिति निंदाया
मेव तामायैरुपमानस्य जातिहीनत्वं न दोषः यथा चांडालस्मदरिद्रस्य समाविति मतिर्मम चांडालस्य न ग्रहणं निर

गं० कौ०
४४
44

विहीनपदं यच्छति । एवमुपमानपदेन तद्धर्मविशिष्टोपमानबोधकत्वात् तद्धर्मप्रतिपादने उपमेये धर्माधिक्यमदोषः । य
था अभिद्रंतिद्रं न कथमेष माधवं सकुमारकायमनवयदः स्मरः । अविवेणावैक्षतविवर्तितदाहणाकलभं कठोरं वहू
द्याकलः । अत्र कलभपदेनैव सकुमारकायत्वाप्रतीत्या तदंशेनेन तदपेक्षा । एवं न्यूनपरिमाणतामप्रत्यायनतान्यत्वेऽप
रिमाणहीनत्वमुपमानस्यादोषः । यथा यथा दिव्यहरेशीलकुहरे विस्तीर्णपर्णातिथो मध्ये वपिष्टोपमानस्य गगनोपल
याहीनपरिमाणत्वेऽपि लिंगसिद्धमुखपरिणाहवर्णनपर्वतान्यथैव काव्यप्रकाशकारस्तु उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वा
धिकत्वे तु विवक्षितार्थमायामेवांतर्भवतः । न चोपश्लोकनीयनिंदाव्यंजकत्वस्यानुचितत्वलक्षणत्वात्केः । कथमेनदि
ति वाच्यं प्रशंसांतरलक्षणानाक्रांतत्वे सति औचित्याभावएवानौचित्यमित्यभिप्राये एतथोक्तेरिति न व्याख्यातारः । ए
वं धर्मगतेन्यूनताधिकत्वेऽपि हीनपदत्वाधिकपदत्वयोरेवांतर्भवतः । एवमुपमानोपमेययोर्लिंगवचनभेदोऽपि भग्न
प्रक्रमत्वान्नातिरिक्तः । तथाहि तत्र साधारणधर्मस्योपमानोपमेयान्यतरलिंगत्वेन स्वसमानलिंगेनैव सहैवान्व
येन भाव्यं तथा च तस्य साधारण्याभावात् कथमुपमा । अथ तत्र प्रतीयमानसाधर्म्येनाश्रित्योपमा भविष्यतीति चेत्
न शिष्टेन धर्मेण प्रक्रांतस्योपमानूपपाद्यस्य स्फुटमतिवीहाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव । यत्र तु तद्भेदेऽप्युपमानयोगं साधा
रणधर्माभिधायपदं तत्र न दोषः । यत्र तं काव्यहाकिंयांश्लेषमर्यादयाप्यत्रपदं साधारणाभिवाचकं उभयाचपियत्रापि नास्य

४४

देशस्य संस्थितिः लिंगभेदे यथा यद्गौरव नद्यौः सचितास्वैर्मिव ... मद्वार्थिनः अत्र तुंगा रत्नयोर्भिन्नलिंगत्वेपि अनु
चैरिति रूपभेदाभावात् उभयत्रान्वययोग्यत्वं वचनभे ... दे यथा मदेशोः सदृशो म्याभिः स्त्रीभिर्मधुरता
मतः इयं तेन समपरांशशोभां न दीयाविभ्रमा इव अत्र वेषा विभ्रमशब्दोपकवचनबहुवचनांतो न त्वासदृशा इति सह
शशाद्वस्यैकवचनांतं सहकथाद्वस्य बहुवचनांतं समासः सहकथा ... सहकइति अमरः भक्त इति नाम
मयांतस्यैकवचनांतं भदिति किञ्च नयांतस्य बहुवचनांतं द्यत इति ह यथा ... इति भौवादिकस्यैकवचनांतं तथा आ
धारणा इति जौहोत्यादिकस्य बहुवचनांतमिति उभयत्रान्वयवोपसंभवात् एवं कालपुरुषविध्यादिभेदेपि भग्नप्र
क्रमत्वं तद्भवति तत्र कालभेदो यथा अतिथिं नाम काकुत्स्थस्तं अमापकुश इति धात्रीमासामिनीयामात्प्रसादमे
व चेतना अत्र चेतनायामासीनोतीति नत्वाप्रतिभूतकालः अतश्चापेक्षितभविष्यत्कालेनोपमायां अनिर्वाहात्क्रमभंगः
न वातीतायां शौचेतनात्वयः संभवत्येवेति वाच्यं त्रैकालिकासामेरेव विवक्षितत्वात् अतीतत्वे तात्पर्याभावादिति
वदंति पुरुषभेदो यथा प्रपद्य मज्जन विशेषविविक्तमूर्तिः कैसं भवानाह हचित्स्फुरदंशुकांता विभ्राजसे मकरकेतन
मर्चयंती बालप्रवालविटपिप्रभवा लतेव अत्र वासवदत्तायां विभ्राजसे इति मध्यमपुरुषो नेतिलतायां तु विभ्रा
जत इति मध्यमपुरुष विधिभेदो यथा गांगेव प्रपकश्चैतन्सदेवकीतिति विन्यत्रकीर्तिप्रवदत्विति विध्यर्थः संभवति न तु गं

श्री·कौ·
४५
45

गायां सिद्धत्वात् एवं पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कंडेयो मुनिर्यथा
इत्यादावपि बोध्यं ननु अत्र दोषत्वमेव नास्ति कुतो निरेकांतभाव विचारः तथाहि कालादिविशेषान्वितधर्मीति सिके
ष्वभ्युपगमेऽपि विशेषणेनास्तिमेन वा सामान्यधर्मेणोपमासंभवे कालविशेषावरुद्धधर्मस्योपमानान्वयविरहेऽपि तत्त्व
भावात् यथा मृगयग्रमत्तमेतत्त्वविशिष्टकमार्तित्वादिना धर्मेण ललनानायिकयोरुपमास्ति सैव बिम्बाजनस इत्यस्यनापि
कायामेवान्वयसंभवे मलनायामन्वयानभ्युपगमात् वस्तुतस्तु साधारणधर्मप्रयोगस्थले इव पदेन रतस्यैवोपमा
पनमिति प्राग्युक्तत्वात् विभाजनमितियान्वयमात्रं तेनोपस्थाप्यते न त्वाख्यातार्थोऽपि तथा च ललनानिष्ठान्योन्या
भावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति ललनानिष्ठान्यताभावाप्रतियोगित्वयद्बिम्बाजनादित इतीव
मिति शाब्दबोधः न चात्र पुरुषभेदः प्रतिकूलः एवं विधिकालभेदस्थलेऽपि प्रामेसामान्यधर्मत्वाभावेन तत्रा
दिमसामान्यधर्मद्वारिकैवोपमा अतस्तस्योपमानपदेनान्वय एव अपयत्र कालाद्यवरुद्धपदार्थः साधारणतया
विवक्षितस्तत्र का गतिः यथा युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति युधिष्ठिरः सत्यवादीत्यन्वये तेन वदतीति चेत् सत्यं तत्रापि
युधिष्ठिर इव सत्यवादी अयं सत्यं वदतीति प्रतिवादित्वरूपात्तिमत्धर्मेणोपमास्वीकारेण वदतीत्यस्य युधिष्ठिरोप
मयानंगीकारात् न चात्रैवानरुत्तयापत्तिरिति वाच्यं यथापनेनप्रकाशतीति वतमेयुषेणोयुलिरैयोधंपुसातीति

अनुपयोगेनयौनरूढत्वंनदद्यापि अथतत्रानुपयोगानुपपत्तेनवलात्तथा अत्रतुनकिमपिप्रमाणमस्तीतिचेन्न य
थायुधिष्ठिरः सत्यमवादीत्तथायंसत्यंवदतीतिकल्पनेबाधकाभावात् नचात्रमानाभावः उतोत्वस्मैतन्वंविसस्रेजाये
वपत्यउशतीसुवासाइतिमंत्रेभाष्यकारनिरुक्तकाराभ्यांनयथाजायापत्येकामयमानासुवासाःस्वमात्मानंविवृणुते
एवंवाग्वाग्विदेस्वमात्मानंविवृणुतइतिव्याख्यातत्वात् अतएवचंद्रइवमुखमित्यत्रोभयविशेष्यकबोधांगीकारे
यत्नेयथाचंद्रस्तथामुखमित्यादिप्रकारकवाक्यविषालप्रत्ययनपातथात्वेपि अत्रमानाभावएवेतिदूषणंनयुक्तंस
त्यवदनमात्रस्यैवपदेनोपस्थापनेनादृष्टसत्यवादिनान्नहृलकृतिमानितिबोधेपिबाधकाभावादितिचेन्न सत्यं
वक्तृनलक्ष्मतीतिप्रातस्यस्फुटदयानुभवसिद्धत्वाद्दोषत्वमेव एवमसादृश्यासंभवादवपन्नुचितार्थतायामेवांतर्भवतः
त्वाहीतिदिक् यत्नुपरिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मना प्रसन्नेनदृगब्जेनवीक्षितेमदिरेक्षणा अत्रपरिणा
मःलंकारः पृथगेवतथाहिवीक्षणेवक्त्रपद्मकरणत्वेनतत्वद्वसेतिनिर्वार्थंदृगब्जस्यचरूपकस्वीकारेवाब्जस्यमाथा
त्वाद्वीक्षणानुपपत्तिः नचोपमैवास्त्वितिवाच्यंप्रसन्नत्वरूपसामान्यधर्मप्रयोगस्यबाधकत्वात् तस्माद्ब्जस्यदृगात्म
नापरिणामेनप्रकृतोपयोगादलंकारांतरमेवेति तत्रप्यायपंचाननादयः उपमैवेयंभवितुमर्हति नचप्रस
न्नत्वरूपधर्मस्तद्बाधकः नदतिरिक्तमणीयत्वादिधर्मनिमित्तकसादृश्यस्यविवक्षितत्वात् उपमानिमित्तधर्मप्र

योगएवोपमितसमासनिषेधस्याभाणाथिः क्रान्तिंगंभीरइत्यादावनुरोधेनस्वीकारादित्याहुः एतच्चासंगतमाधवेमहर्षेर्व्याख्यातृशि
ष्यस्यश्रावंश्रावंवचः सर्पांश्चिभिमन्युसुतोराजापरांसुदयवाप्यवानस्मृदाहृतं तच्चिंत्यं अत्रोपमितसमासएववाधकाभा
वात्सामान्यधर्मप्रयोगाभावात्एवंचक्वचिद्विषयमात्रस्यस्वरूपेणाप्रकृतानुपयोगात्तस्यारोप्यमाणाभिन्नत्वेनपरिणा
मः यथा वदनीन्दुनातन्वीशिशिरीकुरुतेदृशौ अत्रवदनमात्रस्यशिशिरीकारकत्वाभावाच्चन्द्राभिन्नत्वेनावस्थानं य
था वदनेन्दुनातन्वीस्मरतापंविलुंपति अत्रेन्दोःस्वरूपेणस्मरतापापनयनोदकत्वाद्वदनाभिन्नत्वेनावस्थानमितिरूपकस्य
द्यवाप्यमितिविषयविषयितावच्छेदकान्यतररूपेणानिष्पद्यमानत्तदन्यतरकत्वस्यैवरूपकत्वात् तद्रूपकमभेदोपमाउप
मानोपमेययोर्विस्मृतेरितिवदंति अत्रव्यपिसमासेविशेषणप्रतियोगिकाभेदस्यैवसंसर्गत्वात्तथाहिवदनेन्दुरभि
न्नत्वेनवदनस्यपर्यवस्यानंनसंभवतितथापितत्रमानसैतैवविशेष्यप्रतियोगिकाभेदसंसर्गकबोधेननिर्वाहोवसेयः
वदनेनचन्द्रेणोत्पत्रचंद्रपदस्याह्लादकेलक्षणा तथाचाह्लादकेनमुखेनविरहतापःशाम्यतीतिबोधः एवंचात्रनकश्चि
दलंकारः मुखस्यचंद्रतादात्म्योपपादकलक्षणादेरभावात् चंद्राद्येमुखादितादात्म्यापन्नावर्णनीयमुखादेरुत्कर्षेणाप
रिणामस्यालंकारत्वासंभवात्तन्मुखेचंद्रेणतापःशाम्यतीत्युक्तौउपमितसमासस्यैवसंभवाच्चेतिन्यायएवंचाननादयः एवं
असारेसंसारेविषमविषयारण्यसरणौगमंगमंभ्रामंभ्रामंविगलितविरामंजडमतेः परिश्रान्तस्यायंतरणिततया

तोरनिलयः समंतात्संतापं हरति नवतमालश्लिष्यत इत्यत्रापि उपमितसमासाद्रूपमेव न चात्रस्मयपदद्वारेण सामान्यधर्मस्य
निर्वाहं तत्र यमीतेरेणसादृश्यप्रसिद्धाविवक्तस्य विपर्ययत्वात्साधारणेन विवर्तितत्वात् दृष्टांतरूपितत्वस्यत्वेन तमाल
मात्रोपमायां पंकजत्वादिकस्यैव तन्निर्वाहकत्वाच्च यद्यपि रसगंगाधरे अहोत्रबद्दालसत्तानतेनजोत्खावतीवापि
शुचिस्मितेन रंयं द्विरोषासितपत्तदोषातोषायकेषांतमहीतलेस्यात् अत्र केवांतोषायनस्यादित्युक्तेर्विरहिणाम
पितोषजनकत्वमतीतेश्चक्रूपत्तरात्रेश्चततोषजननकत्वाभावान्मापिकानाद्दात्म्यापत्यात् तद्रूपपत्तिरित्युक्तं तदपसत्
योषादोषयोः समासाभावेपि दलतिविरहेणाश्चक्रूपत्तरात्र्यभिमायोषितिद्रूपकनैवतत्संभवात् यत्तुनरसिंहमहीप
लकेवयं तव वर्णने अपिराज्ञामनमाक्रमयशोयस्य विजृंभते इतिविद्यानाथेन परिणाममध्यनातुसाहितं तत्र कं
राजनशाहूसोभयार्थत्वात् तु पयस्यापयोऽम्बुदत्वपयोरभेदान्वयस्य द्विमानमेवादाविवसंभवेन परिणामस्य वाच्या
त् एतेनैतत्साधुत्वसाधुत्वविषयेचित्रमीमांसारसगंगाधरयोः कलहोपिनिरस्ता एतेनैवार्णयाक्रिमूलपरि
णामध्वनिरम्यकरणे पांथमंदमते किं वा संतापमनुविंदसि पयोधरं समाशास्वपेन पांति
मवाम्भूपाशुद्रारदरनसगंगाधरेोथ्ययाक्तः तत्रापि पयोधरपदवाच्ययोर्मेघस्तनयो
रभेदान्वयसंभवात् ध्वनित्वानौचित्यात् यदपिहृष्णविषद्दसेमायं चित्रचिंतापरित्यजननव्यक्तिप्रीनलः श्रोरेः य

अ॰ कौ॰ दाह्ननत्वेचंद्रमा इति चित्रमीमांसोदाहृतं परिणामध्वनित्वं समंगच्छते हृषितं आरोप्यमाणस्य विषयात्मकत्वेन प्रकृतका
४१ र्योपयोगे परिणाम इति स्वयमेवोक्तं तत्र प्रकृतकार्योपयोगमात्रेण परिणामशरीरं प्रयितुं विषयितायाः प्रकृतका
47 र्योपयोगितायाश्च विच्छेदकीभूतं विषयिणो विषयतादात्म्यं पर्वं चात्र नत्वेचंद्र समुद्भवप्रदर्शनेन तन्निषेवणादर्पणं नवता
पःशांतिमेष्यतीति प्रकृतोपयोगस्यतादात्म्यरूपत्वेपि तदवच्छेदकीभूतस्य विषयिणो विषयतादात्म्यरूपस्य परिणाम
स्य वाक्यवाच्यत्वात् शक्यसंसर्गत्वात् सर्वथैव न ध्वन्यत्वमिति तदपि विप्रतिपन्नदेवः शास्त्रवाच्यत्वेपि अलंकारस्य व्यंग्य
त्वानपायात् अनन्वय धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विश्रब्धचाटुकशतानि रतांतरेषु नीवीं प्रति प्रणिहिते
तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि इत्यत्र व्यतिरेको व्यंग्य इति काव्यप्रकाशव्याख्याने धन्यासीत्य
त्र धन्यासीति लक्षणया श्लाघ्यत्वरूपकत्वादुत्तरार्द्धे त्वं न्यस्य स्यैव व्यंग्यत्वं एवं च व्यतिरेकतटस्थत्वमयुक्तं तस्मात् सख्या व्यंग्य
त्वाभावेपि अर्द्धं यस्या पसख्या व्यंग्यतामात्रेण व्यतिरेकस्य व्यंग्यत्वोक्तिरिति चंद्रिका सः तादृशस्योपयोगितावच्छेदकत्वेपि प
रिणामशरीरत्वे मानाभावे तत्रेलमतिप्रसंगेन स्थानस्थानविकीर्णाविचारसूपमागतं रूहेनैव पकत्रेद्रष्टव्यं एवांके
उपमा समाप्त तिनदर्शितमेवमेयत्वः इत्युपमानिरूपणं अथानन्वयः यत्रैकावच्छिन्नेस्तावदुपमानोपमेयत्वे अन्यसदृशप्रतीतिध्वननं तु
मनन्वयं तत्र माचत्त्युः उपमानतावच्छेदकधर्मपर्यवत्रोपमेयतावच्छेदकः सोनन्वय इत्यर्थः परस्परावच्छिन्न प्रतियो ५२

गितावकं सादृश्यं न तु धर्मावछिन्नतदनुयोगितावकत्वमिति यावत् अत उपमेयोपमायां नातिव्याप्तिः अनन्वयपदार्थ
माह अन्येति कर्मधारयोयं स्वभिन्नस्योपमानमित्यर्थः स्वपदस्य सादृश्यप्रतियोगिपरत्वात् न विद्यते तद्भिन्नस्योपमा
नत्वेनान्वयो यत्रेत्यर्थः यथा आकर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं आश्वयुतिश्रेत्यजिताभ्रतांशुअस्याऽर्गास्याम्बुल दिंदनी
लगोलामलश्यामलतारतारं अत्र भैमीनेत्रमिव भैमीनेत्रमित्येकस्यैवोपमानोपमेयभावः नन्वयमुपमातो नाति
रिच्यते तथा हि किं तद्भेदकं न तावदिवार्थस्य भेदसंसर्गित्वं संभवः वासत्वहन्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद
स्य स्वत्तिमपि संभवात् देशकालादिभेदेन स्वस्मिन्नपि स्वभेदसत्त्वात् नाकिल भेदः चंद्र इव मुखमित्यत्रैव मुखे चंद्रगतधर्म
प्रतीतिः चंद्र इव चंद्र इत्यादौ अन्यस्मिंश्चंद्रे तत्सादृश्यप्रतियोगित्वाभावो बुध्यते न त्वचंद्रे चंद्रगतधर्मवत्त्वं तस्य साधा
रणधर्मज्ञानकाल एव सिद्धत्वात् इति वाच्यं चंद्रे चंद्रगतधर्मप्रतीतौ बाधकाभावात् भेदे वार्थ्येऽभ्युतेऽन्योन्याभावे उपमे
यप्रतियोगिकत्वस्य भानेन चंद्रप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणत्वभानं न संभवति चंद्रनिष्ठान्योन्याभावो न चं
द्रप्रतियोगिक इति बाधज्ञानसत्त्वादिति वाच्यं एतत्कालीनचंद्रस्तत्कालीनचंद्रभिन्न इति बोधं प्रति चंद्रो न चंद्र
भिन्न इति बाधज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् बाधबुद्धिप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे विरोधिप्रकारकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वा
त् भेदस्य चकालिकाव्याप्यवृत्तितया तद्विरुद्धत्वात् इति चेत् न तथा सति चंद्र इव चंद्र इत्यत्र एतत्कालीनचंद्रसादृश्य

अं॰ कौ॰
५८
५४

वाचिनि निवेशापत्तेः अनन्वयवत्संयोगसंसर्गिकपर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकयोग्यताज्ञानसत्त्वेन समवायसंसर्गिकताह्
ष्टाधीः तदप्यकलितार्थः यद्युक्तरीत्या वैयर्थ्यमुपदर्शितं तदा तत्सोपमानत्वमस्माकमपीष्टं चेदृश्यं दृष्टमित्युपमेवानिति
वेधोः नुभवसिद्धतयाऽन्वयपदस्य व्यवच्छेद्याभावेन संभवति तत्र च भेदांशभानाभावेनानन्वय इति व्यवस्थानस्मा
द्वृत्तिवर्ध्यमित्रवाधिः चेदृश्यतिष्ठमेवाश्चर्य इति वेधः उपमानान्तरव्यावृत्तिस्त्वत्र गौरवात्र यत्तु विश्वमीमांसायां स्वास्मिन्स्वसमा
ह्वयथाप्यसंभवादुपमानान्तरव्यावृत्तिरिति तदसत् असंभवस्याभावात् तस्मात्तथा विवक्षैव शरणं अनन्वयासादृश्यवि
वक्षात इत्युक्तं प्राचीनैः अनन्वयानुपमत्वकृतोत्कर्षविवक्षा चेत्तिरस्कार्य प्रत्यनीकादयः अस्य च भेदादुपमावदेव प्र
यत्नविशेषः विंबप्रतिविंबभावादिना धर्मान्तरोल्लिखितधर्मान्तरावच्छिन्नेतरधर्मान्तरावच्छिन्नत्वसाम्यमात्रोपमात्वमे
वस्मान्न्यूनत्वादिदोषाणां च स्वस्मिन्स्वापेक्षया न्यूनत्वाधिक्याद्यसंभवेनैवाभावात् अत्र गामित्यस्य क्वचिदुपात्तः
क्वचिदर्थगम्यः अभ्रमदाहृतं द्वितीयपद्यमम संक्षेपवज्जगति वस्त्रोपमर्शस्तेजस्त्वजातिवच्छिन्ना तदीयपरसिद्धमे
वचात्र विवक्षातिशयविवक्षात् अस्य चतिर्यगामायतो लोकश्लोपरतोऽमरस्पृष्टनथातामहविष्णुकृत नहि द्विरूपोपमास्य
तानवात्र पृथिवीतले अत्राक्षः त्वमस्त्वपीनास्तीतिभेदगर्भसादृश्यनिषेधात्त्वमेव त्वत्सदृशीतिदर्शयं यत्तु सर्वथैवो
पमाननिषेधोऽसमालंकारः अयं चानन्वयेऽन्तर्भावपि दीपकादावुपमावत्सदृश्यमेवालंकारः अन्यथा दीपकादावपि सादृश्यवर्ण्यं

सप्ततिरलंकविदीप्तिः

५८

यथा भूमीनाथश्रद्धावदीनभवनस्कंधोगुणानांगणैरेतद्भूतभवत्प्रपंचविषयेसनास्तीति किंब्रूमहे यथातावन्तनकाव्यैर्गि
र्दिपुनः स्पर्द्धिनवीभावयेनस्यादेवन्तथापितावकत्वलालेषांदथानोनरः तत्रानन्वयध्वनितैयोपपत्तेः आरोपेसत्ते
स्याद्विनायात्त्व अन्यथांगोपमादीनामपिसर्वेषामलंकाराणामनन्वयत्वापत्तेरितिदिक् इति अनन्वयः उपमेयोपमामाह
उपमायांस्वंस्वांप्रतियोगिन्युयोगिनौ योतौविपरीतौ परत उपमेयोपमात्वेषा पूर्वोपमायामनुपमेयस्योपमानत्वेनोप
मायांमुपमेयत्वंनत्वोपमेयस्योपमानत्वंयत्रसोपमेयोपमेत्यर्थः यथामम हासः प्रसूनमिव हासइवप्रसू
नंपाणिः प्रवालमिवपाणिरिवप्रवालः केशोद्विरेफइवकेशाइवद्विरेफाः साभातिवीरुदिवसेवविभातिवीरुत्॥ ननु
रजोभिः स्यंदनोद्भूतैर्गजैश्चघनसंनिभैः भुवस्तलमिवव्योमकुर्वन्व्योमेवभूतलं इतिपरस्परोपमायामतिव्याप्तिः
नचेयंलक्ष्येवेवाचंद्रतीयसदृशव्यवच्छेदस्यांगस्याभावात् तथाहि चंद्रइवमुखमितिमुखेचंद्रसाम्येवर्णितेचंद्रे
पिमुखसादृश्यमर्थतः सिद्ध्यति साधारणधर्मस्योभयानुगामित्वात् तत्रचंद्रसाम्यप्राहृतोवर्ण्यमानेमुखेचंद्रयोः
परस्परभेदसाम्यंनतत्रपेतेतिसदृशांतरव्यवच्छेदः फलभिति रजोव्याप्तत्वेनधर्मेणगगनेभूतलसाम्येवर्णितेभूतले
मेवतत्स्यगजैर्गगनसाम्यंनार्थतः सिद्ध्यतिरजोव्याप्तत्वमेवतत्स्यगजव्याप्तत्वयोर्धर्मयोरुपमाद्वयेतिभिन्नत्वात् अ
तः पूर्वोपमयाऽसिद्धमेवगगनसाम्यंवर्णितमितिगगनभूतलयोः परस्परमेवसाम्यमितिसदृशांतरव्यवच्छेदेनफल

अं· कौ·
४५
49

तीति चेत् मैवं सर्वोपमायाः साधारणधर्मस्येव द्वितीयोपमायां तादृशस्यैवोपमेयोपमात्वमिति भिन्नत्वात् इदं चोपमा
नोपमेययोः क्रमेणोपमायां वैपरीत्यमित्यनेन लभ्यते तस्य हि तावानेव विशेषो न तु साधारणधर्मवैपरीत्यकृतोपीति
धर्मस्यानुगामी बिंबप्रतिबिंबभावश्चैवम्प्रकारत्रयः स्वरूपार्थमुदाहरणानि अनुगामी यथा मम त्वन्नयनसमुत्पलमि
व त्वन्नयनमिवोत्पलं कांते विद्रुम इव त्वदधरस्त्वदधर इव विद्रुमः शोणः इत्यादौ उत्तरार्द्धे शाब्द इति विशेषः बिंब
प्रतिबिंबभावो यथा मम गुपि निमग्नानि लग्नानि मम सरस्तन्वि रवग्रह इव घृणाः यशमती तिलकत्वमिवांबुदेंदुर
वत्समुदेति मम होमुदो अत्र हृषिताणां बिंबप्रतिबिंबभावः उपचारो यथा अचला इव विद्वांसो विद्वांस इवाचला
गरवः पाश्वाणोऽतोयनिधिवतोयनिधिः शास्त्रवद्दृढगंभीरः अत्र गुरुत्वगंभीरत्वयोर्विद्वत्स्वेपचारः समासभे
दो यथा मम उल्लसितकुसुमदर्हसितारुण्मणी यल्लवकावत्तोजावलि रिव वामनयना विभाति वल्ली च वामनयनेव श्ले
षो यथा ममैव । विचरन्नुरुहस्तमन्दहस्ताद्गमद्भुषात्वयो लुलितः आकाशाइव समदः समद इव सोयमाकाशः प्रथमपादे
शाब्दश्लेषो द्वितीये त्वर्थश्लेष इति विशेषः अत्रेदमवधेयं रजोभिः स्यंदनोद्भूतै रित्यत्राप्युपमेयोपमैवेति अलंकारसर्वस्वका
रादीनामभिमतम् अन्यथा द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमेति न इत्कलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिप्रसंगात् वाक्यभेदा
भावादर्थस्य ग्रायोरभि वियादौ अंतस्त त्वतउनेन्यादा विनिश्चापितस्य भिन्नकत्वात् यत्तु चित्रमीमांसाकारः समंगाधर

दयः नात्रोपमानान्तरव्यवच्छेदः प्रतीयते उपमेययोरेकधर्मिकत्वाभावात् आद्योपमायाश्चानन्वयाद्विषयभेः
प्रयोजनत्वात् द्वितीया — याश्च बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मप्रयोज्यत्वादिति ननूक्तं नन्वसाम्येऽप्यत्र द्वयग
गतानां न बिंबप्रतिबिंबभावविवक्षायां बाधकाभावात् न च परस्परसदृशयोरेव बिंबप्रतिबिंबभावज्ञानिवार्यं संजो
गतानामपि सादृश्यासत्त्वात् त्वन्मतेऽपि अनन्वयादित्वप्रयोजकत्वं सांवाद्दूरत्वमप्यावश्यकत्वात् यत्किंचिद्धर्मयोगेन पृ
थिवी सादृश्यासिद्धेरिति तदाशय इति कृतं बहुना इत्युपमेयोपमा अथोत्प्रेक्षां निरूपयति संभाव्यते यदिति तदा साम्य
प्रतियोगिना तदुपमेयं तादात्म्येनात्मा इभिंत्रं देहादिविषयत्वात् उपमेय उत्कटोपमानकोटिकः संशय उत्प्रेक्षेत्यर्थः सं
भावनापदस्योत्कटोपमानकोटिकसंशयार्थकत्वात् उत्कटाप्रकृष्टस्योपमानस्य इदं ज्ञानं न भ्रमोऽपीति व्युत्पत्तेः संदे
हालंकारे निश्चयाभिवारणायोत्कटेतिकोटिविशेषणं तत्रत्तत्तुल्यकोटिकत्वमेवेति नालिकाभिः संभ
वितोऽर्थस्य तादृशासंभविवस्तुरूपतया संभावनमुत्प्रेक्षेति काव्यप्रदीपः तत्र चेतनत्वमेतासामप्रकृतकार्य
स्याप्रकृतकार्येण समेन संभावना यथा उषारुणासवगुणाञ्जयंत्याभेमयाः प पदश्रीः स्वविधेयं गृणीते भ्रमवस
तामकलयतः साभ्ययाहरणीतस्पदभाविभाति इह भ्रमोच्चरणयोरारुण्यसंबंधः प्रकृतः तत्कार्याणां वा दृष्टविशे
षः तत्समेन कलनेन संभावितं संभाव्यत इति ध्येयं स्वरूपोत्प्रेक्षा तत्र प्रकृतस्याप्रकृतेन समेन संभावनं यथा बृह

इवमहिअलभरिरोणोल्लेववत्तहउोयदेइवस्तुरउोपेलेइवपासगउोगरुआइवउअविसंदिउोतमणिवद्दो अत्रांधका
रस्य सर्वदेशव्यापित्वं प्रकृतं तत्राधोदेशव्यापित्वे प्रकृते तमस्य स्वाधिष्ठितवस्त्वतिरोधायकत्वगुणधर्मेण वहनरूपतया
पृष्ठदेशव्यापकत्वे प्रकृते पश्चाद्देशसंयोगप्रतिबंधकत्वसाधर्म्येण नोदनत्वेन अग्रदेशव्यापकत्वे प्रकृते तत्संयोगप्र
तिबंधकत्वसाम्येन धरणत्वेन पार्श्वदेशव्यापित्वे प्रकृते तिर्यक्संयोगप्रतिबंधकत्वसादृश्येन भरणत्वेन ऊर्ध्वदेशव्यापि
त्वे प्रकृते पिधानगगनहेतुत्वेन साधर्म्येण गुरुकायमाणत्वेन संभावनं एवं लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभ इत्य
पि बोध्यं नत्विपमुपमैव कुतो न भवति इवपदस्य सादृश्यार्थकत्वबाधकाभावात् यत्तु उपमायामिव न नित्यसमासानु
पपामनात्त्रकृते समासस्यासंभवात्तत्राकांक्षा समासो युक्तार्थ इत्युक्तेराख्यानस्य च भामत्वाभावादतो न सादृश्यमिवा
र्थ इति तत्त्वितं इवेन सह समासस्य नित्यत्वाभावस्योपमाप्रकरणप्रदर्शितत्वात् अन्यथेवपदस्य संभावनापर
त्वेपि समासानुपपत्तेः नहीवपदेन समासः सादृश्य एवेत्यत्र प्रमाणमस्ति इवेन समास इति सामान्यत एवोक्तेः।
अथ यत्र समासस्तत्रेव नियमः आख्यातेन सह तत्र समासप्राप्तिरेव नास्तीति विनैव समासमयं प्रयोग इति चे
न तर्हि सादृश्यार्थकतायामपि प्रकृते समासाप्रसंगेन विनैव समासमिव परप्रयोगे बाधकाभावादिति चेन्नैवं
उपमानाभावस्यैवोपमाबाधकत्वात् तथाहि किमत्रोपमानं न तावत्कर्ता वैयाकरणमते आख्यातार्थस्य कर्तुर्भाव

नायां विशेषणीभूतत्वेन तस्यैवार्थस्य सादृश्ये स्वप्रतियोगिकत्वसंबंधेनान्वयासंभवात् अन्यविशेषणतासामान्यत्वान्वयायो
गात् तदेतदुक्तमाचार्यदण्डिना कल्पितोयद्युपमानं स्यात् अस्मनोसौ क्रियापदे स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुं न
यथा पृथिव्यामेव गंधः इत्यादौ समर्थविशेषणस्यापि पृथिव्यादेरेवकारार्थान्योन्याभावेऽन्वयाय व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पृ
थिव्यादेः सप्तम्यर्थे एवकारार्थे च युगपदेवान्वयः यद्वा एवकारसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्व
बोधकत्वमेवकारेण पृथिवीत्वावच्छिन्नान्यत्वबोधकत्वमिति विविच्यते तथाख्यातार्थस्य कर्तृभावनायां सादृश्ये
च युगपदेवान्वयः यद्वा इवपदस्य कर्तृप्रतियोगिकसादृश्यपरत्वमिति नान्नुपपत्तिरिवार्थे उक्तरीत्या क
र्तुः सादृश्ये विशेषणत्वेऽपि वह्निकर्तृकस्य दग्धा तमसः इति बोधासंभवात् वैयाकरणानां भावनाविशेष्यकबोधा
भ्युपगमात् न च वह्निकर्तृसदृशं तमःकर्तृकावह्निनक्रियेति बोधोस्त्विति वाच्यं तन्मते धात्व
र्थस्याख्यातार्थे प्रकारतयान्वयाभावात् आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधं प्रति धात्वजन्योपस्थितेः
कारणमिति तत्कार्यकारणभावात् अतएव कर्तुः सादृश्यान्वयोपि निरस्तः अत्रैव विभक्त्या
र्थकारणाभावकल्पनेन तु गौरवं प्रमाणाभावश्च अपूर्वेनैयायिकमते कृतिराख्यातार्थः तस्याश्च
स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वसंबंधेन सादृश्येऽन्वयोक्तनया च वह्निकृत्स्वाश्रयप्रतियोगिकसादृश्यवत्तमः इति बो

ग्रं॰ को॰ ५१ 51 पइतिचेन्न तन्मतेप्याख्यातार्थप्रकारकबोधं प्रतिप्रथमाविशेष्यताभूतप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वात् याइवार्थे
सादृश्येउक्तसंबंधेनकृतेरन्वयासंभवात् नचचैत्रोनपचतीत्यत्रकृतेःप्रतियोगितासंबंधेननञर्थेऽभावेऽन्वय
दर्शनादव्यवस्थितेतादृशकार्यकारणभावसंकोचावश्यकत्वेनप्रकृतेपितिनिरूढकसंयोगोगौणवार्थेसादृश्येकृतेर्
न्वयःस्यादेवेतिवाच्यं इवपदेसमभिव्याहृतपदार्थस्यप्रतियोगित्वसंबंधेनैवान्वयनियमात् अन्यत्रसादृश्येप्रतियो
गितयान्वयात्रतत्त्वाश्रयप्रतियोगितयेतिगौरवमितिसादृश्यप्रतियोगितियतान्वयित्वमिवशब्दस्येतिसिद्धांत
भंगप्रसंगाच्च किंचचंद्रइवेत्यादावुक्तरीत्याचंद्रनकृतिसमानाधिकरणत्वादिरेवबोधःस्यात् नचेष्टापत्तिः चंद्रन
कर्तृसादृश्यस्यैवविवक्षितत्वात् नचचंद्रनकृत्याश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावेत्यादिनेवबोधोस्त्विति वाच्यं गौर
वप्रसंगात् ननुलेपनमेवोपमानमस्त्विति चेत् न लेपनक्रियातमसोः साधारणधर्माभावात् लेपनस्यैवतद्वृत्ति
त्वासंभवात् धर्मधर्मिभावस्यभेदनिबंधनत्वात् नविमृतं यदिलेपनमेवेष्टं लिंपतिर्नामकोपरः सएवधर्मोप
मीवत्यतन्मतोनभासते तस्माद्गुणभावस्यदुर्लभत्वान्नात्रोपमासंभवति तदुक्तं केषांचिद्गुणमात्रंतिरिवयक्रियेह
ज्ञायतेनोपमानं विगिनिडं मतेतयतिक्रमस्यासभापितं तथाहि यातोऽकमणाइतिसूत्रेअस्मात्लत्वविधानेलत्वपिपतिय
तीसूत्राचेनतस्यपाधाणादेविज्ञायाअसंभवात्तन्मतस्योपमस्यादितिविचारेऽनुल्लविधानत्वइवल्लत्वविधितन्तइतिप्रयोग ५१

समासानभावं यद्भाष्यकारेणोक्तं नैवेति ङ्‌तेनोपमानमस्तीति व्याख्यानं चैकपदेन तिङ्न्तेन तिङ्न्तार्थेनेत्यर्थः क्रि
यायास्साध्यैकरूपभावत्वादिति: पदन्तूपतादिदं तदितिपरामर्शगोचरत्वादुपमानोपमेयभावसंदेहं तदितिपरामर्शाभा
वाभावादिति भावः इवपाठप्रयोगेत्तु ब्रूयादेशोपक्रवद्विद्यते वेदितीव गायतिन्दत्स मीपगच्छतिदेवदत्त इति परिसीनमूल
स्योपमानं भवति क्रियाच सर्वा साध्यरूपसमानेति मूलतात्संभवत्यस्यां तद्वक्तयैनेव ह्रेतवना ह्रमः पततीत्यभिधीयते
ध्यातो तस्य समानत्वादुपमार्थेन विद्यते भिन्नजातीनां चक्रियाणां सादृश्यं नास्ति भ्रंक इव गच्छतीति तथा चैतद्भाष्यविरो
ध इत्याचार्यैरुक्तिनोऽभिप्रायः अतो न संभावनैवेवपदार्थ इति सिद्धं तदयं निःकर्षः वहतीव तमः इत्यत्र धातोर्वहनक्रियायां
प्राप्ति न धोदेशव्यापनेन लक्षणा अव्याख्यानार्थो लक्षणाया विषयत्वं संभावनमिवार्थः तथा च तमः कर्तृकाधोदेशव्याप
नं वहनप्रकारक संभावनाविषय इति बोधः यद्वा वहनप्रकारकसंभावनाविषयाधोदेशव्यापनाश्रयस्तम इति बोधः
प्रथमबोधे इवार्थसंभावनाया विशेष्यतायामाख्यातार्थेन तमसश्च कर्तृत्वसंबंधेन धात्वलक्ष्याधोदेशव्यापने धात्व‥का
वहनस्य प्रकारता संबंधेन संभावनायामन्वयः द्वितीये तु धात्वर्थवहनस्य प्रकारतया संभावनायां तस्याति रूपितत्व
संबंधेन विषयत्वेन तस्य लक्षितेऽधोदेशव्यापने तस्याश्रयतया तमसीति विशेषः इदमिहावधेयं एवमपि श्रुत्यतिभंगस्य
स्य किमर्थं नियमरूपमेव नोक्ता तथाहि लिप धातोर्लेपने क्रियायां लक्षणेति पुनरपहृतिद्वय निबंधनो दोषः ततो लेप

ग्रं॰ कौ॰ ५२ 52

नाक्रियापाद्वार्थसंभावनेत्वप्रतिसीकारेण प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयनियमव्युत्पत्तिभंगः तस्मादिप्रकृत्यर्थप्रकारकबो
धे प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरितिशरीरं अपि च द्वारार्थसंभावनाविषयतासंबंधेन व्यापनान्वयोक्तौ नामार्थयोः साक्षाद्भेदा
न्वयस्याव्युत्पन्नतया तदतिक्रमः न च निपातातिरिक्तनामार्थस्थल एव सा व्युत्पत्तिः न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र नञर्थस्य वि
धेयतानाविशेषसंबंधेन धात्वर्थान्वयानीकारादिति वाच्यं चैत्रो न पचतीत्यादौ कृतेरप्यभावान्वयदर्शनेन कृतेः प्रथमां
तपदोपस्थाप्य एवान्वय इति नियमस्यापि व्यंसकोचनीयतयोक्तरीत्या कृतेरपीवार्थसादृश्यान्वये बाधकाभावात्
यत्तु अन्यत्र सादृश्यप्रतियोगितयान्वयः अत्र त्वाश्रयप्रतियोगित्वयेति गौरवमिति तन्न लक्षणादिकृतगौरवा
पेक्षया तस्याकिंचित्करत्वात् किंच संसर्गांशे गौरवापेक्षया पदार्थांशे गौरवमेव बलवदिति विपरीतं गौरवं अथ कृते
रुक्तसंबंधेन सादृश्यान्वये भावनाविशेष्यसंख्यान्वय इति नियमभंग इति चेत् न चैत्रो न पचतीत्यादौ तस्यापि स्वीका
रात् तत्कालादाख्यातसमभिव्याहृतेवादिस्थलीयेतरपदमात्रवृत्तीति विशेषविभावनीयं न च महाभाष्यवचनविरोधः तेन
क्रियार्थपदस्य व्यत्यासेवनिषेधस्याभिमतत्वात् एवं च मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षा व्यज्यते शेषैरिव
शब्दोऽपि तादृशार्थसत्त्वे वशब्दोपादानमपि यत्रोपमानसंभवति तत्रोत्प्रेक्षेत्यादिमित्यभिप्रायेण तत्काख्यातसमभिव्याहृ
तेवादिस्थले उत्प्रेक्षैवेतिनियमाभिप्रायेणेति यथा वोलेन्दुवक्त्राणि विकासभावादभूः पलाशान्यतिलोहितानि सद्यो

वसंतेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनां । अत्र हि द्रुपमार्गीकारेण नखक्षतैरपि स्मारदृश्यसंभवेन वसंतसमाग-
मविशिष्टवनस्थलीसंबंधित्वेन तद्विशेषणं व्यर्थं स्यात् संभावनार्थत्वेन त्वत्र स्थितानां नखक्षतानां वनस्थलीषु
संभावनानुपपत्त्या नात्र विशिष्टत्वं वाच्यं नखक्षतनायकसंबंधित्वेन ति वसंतत्वादिविशेषणांशसार्थकं भवति । एवं च मौलिरत्न
मुदितास्मिन्प्रपवजं हृद्दीपस्तदर्थमिलितैरेवभिर्विभाति दोलायमानेन वधूना भवतीति कं प्रः कंदर्पलोकस्यैव व्यात्म
ति तस्य दितना इत्यादावप्युपमायां सदृस्थानादभ्येनापि कामलोकेन संभवात्तत्र विशेषणस्य संभावनोपयोगादित
लंपल्लवितेन । अत्र प्राचामयं सिद्धांतः सर्वत्र विषये विषयिणोऽभेदेनैव संसर्गारोपेणैतद्वाणां नेतत्संबंधांतरेणान्यथा च
काव्यप्रकाशे भावनमयथार्थात्मेतामकृतस्य परीणयत् । ततश्चालिंपतीव तमोंऽगानि वर्षतीवांजनं नभ इत्युदाहृतस्तत्र व्या
पनादिलेपनादिरूपतया संभावितमिति व्याख्यातं तेनन मुखं चंद्र इत्यादौ चनामार्थयोरभेदान्वयात्तस्य हि मेवत्तया नच
अस्मादृशीनामपि मोहमोहे भेदप्रयंदस्याः कवशोलक्ष्मीलीनानारदाह्लादिमवविश्लितोत्कंठासोमस्त्राभावतः संसर्गोपमयः
इत्यत्र भेदयां मोहरूपधर्मस्य भेदरूपसंबंध एवेति न प्रतीणां नायं नियम इति वाच्यं । तत्रापि न भेदस्यातिविषयतासंबंधेन मुनि
निष्ठमोहस्योत्प्रेक्षा किं तु मुनिसंबंधिनियमांतरे विषयभूतेऽभेदेन मोहस्यैवेति वाच्यत्वात् । संभावनाविषयस्य च तनि-
ष्ठात्वात्साध्यवसानतयोपादानं । एवं चौरस्य यज्ञीतिपलायत सवालत्वं चंकंटकिनो वनांतात् । अत्रापि किं वानुभवे

श्री प्यन्तीत्यव्यापारयन्तु दृष्टमिवान्तराणि इत्यत्रापि फलोत्प्रेक्षायां वनान्तेषु बालविपटनहेतुकललाबालादर्शक्रमेदनो
५३ त्प्रेक्षितं किंतु तदन्तरदर्शनफलकत्वसिद्धिपादनं कं कुजन्यविपाटने उत्प्रेक्षितेनेति अत्र नवीनः अभेदेनैवो
53 त्प्रेक्षणमिति नियमे प्रमाणाभावः अस्यां मनीनामपि माहस्महे इत्यादौ भेदेनापि संसर्गेणेन्दुदर्शनात् तच्च तत्रास्तु
करीत्याप्रयोगेन निर्वाहः यं क्वः नाहृ्यानियमपत्रप्रमाणाभावे नैतादृशाउदाग्रहस्यातिमूलत्वात्
लिंपतीव तमोंगानीत्यादौ लेपनकर्तृत्वतम आदिष्टत्वेस्य अतन्हुल व्यापारस्याप्युत्प्रेक्ष्यस्याप्रपत्त्वसंभवे
येन प्रथमांतार्थे लक्षणात् भावप्रधानमाख्यातमित्यस्य व्यापारार्थकांतिङ्प्रत्ययार्थकत्वात् तेन लिंपतीवेत्या
दौ भेदेनाभेदेन वा तिङर्थस्य प्रथमांतार्थ एवोत्प्रेक्षणं तत्र धात्वर्थस्य निगीर्णव्यापकतादोषपर्यवसा
मेषाश्मलीयत्वविलसनां भस्मयान्तु पुरमेकमूर्च्छाम् अत्र दृश्यतत्वत्रिरगादिविदविश्लेषहतुः त्वादि
वं बहुमानमित्यत्रापि निष्फलत्वनिमित्तकनिःश्वाहत्वविशेषेविश्लेषहृः त्वदेतकमानमभेदेन
नोत्प्रेक्ष्यते किंतु मानदृत्वेनन्तु पुरे विश्लेषहृः त्वमेवउत्प्रेक्षतायामिव शब्दाल्वयित एवोत्प्रेक्ष्या
उत्सर्गसिद्धत्वात् विषयस्य निगीर्णत्वाविषयिणो विधेयत्वानुपपत्तेश्चेति शाहृत्वमानयोः
संभावनानिमित्तधर्मान्तरगवेषणापत्तेश्च एककालीनत्वादिधर्मस्य च चमत्कारानाधायकत्वेनोपमावदुत्प्रेक्षा
५३

यामपि प्रयोजकत्वात् न च सूत्रविषयमेनोत्प्रेक्षायामपि को धर्म इति वाच्यं निश्चलत्वनिमित्तकं यन्निश्च
लत्वं तादृप्येणाध्यवसितस्य मौनस्यैव सत्त्वात् तस्य विशेषणः एव समानाधिकरणत्वात् न पुरहतित्वाच्च तस्मा
त् द्विन्नतेन प्रमितस्य पदार्थस्य स्वरूपेणोपपन्न हृति धर्मनिमित्तकं तदात्म्येन संभावनं धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षायाः तद
भाववत्त्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य तत्समानाधिकरणधर्मनिमित्तकं तद्वृत्तित्वेन संभावनं स्वरूपोत्प्रेक्षायाः ल
क्षणमित्याहुः ॥ इत्युत्प्रेक्षा ॥ प्रकृतेनेतरदस्य विषयाशा हृदयपक्षानन्तरायाबुद्धिर्निश्चयभिन्नतामाच
ष्टे ससंदेहः ॥ उपमेये उपमानविषयकः संशयः ससंदेह इत्यर्थः भ्रान्तिपदत्तिव्याप्तिवारणाय निश्चयभि
न्नेति स्थाणुर्नवेत्यादिवारणाय प्रकृतेति रसानुकूलत्वेन प्रकृतेत्यर्थकं अत एवोपमेयस्य उमा यस्य हसीतरा
ख्वलज्ज्यां विविधैः सनाथयन् निमज्जयामास यशांसि संशये स्मराक्षिलोके विजयार्जितान्यपीत्यादि संशयनिषेधा
यस्मादुत्पन्नानेति अस्य भेदद्वयमाह उक्ते विशेषधर्मे प्रकृतस्य भवेदनुक्ते च यथमं द्विधा निश्चयान्तनिश्च
यगर्भताभेदात् यत्र प्रकृतेः संशये जाते प्रकृतनिष्ठविशेषधर्मदर्शनेन प्रकृतनिश्चयफलत्वविश्रान्त
त्वं यथा किं तावत्सरसि सरोजमेतदाराद्दाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कः
श्चिद्विबोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः अत्र द्विविधो भावविशेषः चेतनेन सरोजेनासीति मुखत्वव्याप्यतया

उत्प्रेक्षा

तद्दोषोत्तरं ममत्वनिश्चये सति तदुत्तरं न चेदित्यादिना संदेहः यत्र तूपमाननिषेधो विशेषधर्म उच्यते तत्रोपमेयोप
कार्यां तत्रैव संदेहो भवत्येव स निश्चयगर्भः यथा मम इयं विद्युद्वल्लीभिन्ननरुचिरस्याश्चिरन्तं लता किं वा दे
मी न हि भवति तस्या कतितति: रतिः स्यात्तान्न किं वा न हि भजति सा दृष्टिविषयतामिति त्वां प्रपंतः प्रविदधति
संदेहनिवहात् अत्र नापि मायामियं विद्युन्नवेति संदेहे जाते तत्क्षणावस्थायित्वं विद्युद्धर्म उक्तः तेन च तत्संशये
निहतेपि पुनर्लतात्वादिना संदेह इति निश्चयगर्भोसौ यत्र तु निश्चयान्ते स वाच्य एव अत्र तु वैधर्म्यमात्रोक्त्या
निश्चयोव्यक्त इति चमत्काराद्विरोधेन केचन निश्चयगर्भमेवाहुरियं न इति विशेषः विशेषधर्मानुक्तौ तु यथा
अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः वेदाभ्यासज
डः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ अत्र चन्द्रादावेत
न्निर्माणकर्तृत्वसंदेहे पूर्वपूर्वसंदेहबाधकविशेषधर्मो नोक्तः अत्र त्वस्या निर्माता चन्द्रो वा वसन्तो वा मदनो वेति स्थाणु
र्वा पुरुषो वेतिवद्विरुद्धनानाभावकोटिकः संशय इति केचित् चन्द्रो ना मदनो वा वसन्तो वास्याः स्रष्टेत्येकको
टिकनानाधर्मिकसंशय इति दीक्षिताः ॥ अन्ये तु भावाभावकोटिकत्वानमेव संशयो न तु विरुद्धभावद्वयकोटि
कमपि तस्य संशयलक्षणोऽलक्ष्यतोक्तेः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्र तु तरं स्थाणुर्न वा पुरुषो न वा इत्यादिसंशयानुग

तेरनुभवसिद्धत्वात् तस्मात्संशये त्वत्तसंशयात्मकज्ञानस्य मतित्वं यथा कतमा तज्ज्ञातरसंशयो मतिः स्यात् अतस्तद्दोनि
र्णीतानवाप्तस्तो निर्णीतानवाप्तसंतो निर्णीतानवेस्यैव संशयः निर्णीतत्वोपपादकस्य कांतिमदत्वादेश्चेद्दिशुनि
र्दिशादिसाहुः पुरकं चैतन्न अन्यथा पक संशयत्व पक्षे विशेषानवकृदाहरणत्वानुपपत्तेः केचित्तु वितर्कालंकार
मप्यधिकं वदंति संशयोत्तरमनिश्चये जन्यो वितर्कः ऊष्माद्यादिरक्षत संजनक इति अत्राहुः तर्के हेतुत्वेन संशयस्या
वश्यमंगीकार्यत्वात् संशय एवालंकारः न च संशये सति अस्याय दि निर्णीतास्यानिर्णीता सामग्री मात्स्यादिति तर्के
स्यापाद्यं निर्णीतसामग्रीसत्त्वे दाभ्यासजन्त्यादिनानिषिद्धत इति वितर्कोपि पृथगिति वाच्यं सर्वत्र ˜ अस्तु तेकथ
मेतन्निर्णीतत्वं तत्र नास्तीत्याशंकामपनेतुं वेदाभ्यासेत्याद्युक्तेः एवं अयं मार्तंडः किमिन्द्रो दानवो यदि यं मार्तंडः स्यात् त्स
हस्रांशुरगः स्यादिति तर्कस्यापाद्यं सहस्रांशुरगत्वं सत्त्वलत्वस्यादिना न निषिध्यते किं तु मार्तंडत्वादिप्रकारकसंदेहे सति
कथं स्फुटानुत्त्वादिप्रकारकसंदेह इति मार्तंडत्वप्रकारकसंशयनिहत्यर्थमेवेतदिति इदं न मयपक्षिणः कालिगाव
हास्मनुरम्यं विकरस्फाटकौ च बनुर्वा इत्यादौ तु यद्वैवाग्रोदिनिर्णीयजेतेति विषय व्यवस्थितविकल्पार्थौ वाशब्दौ नतु सं
शयार्थ इति यत्तेन संज्ञी क्रियंतां करः करदानाय पार्थस्व ग्रहणाय वा ग्रहांतादिशाक्ष्माभराशिवानमंतु शिरः शिव
त्वं विवाकर्णाशरीक्रियं तामाज्ञामौर्वीचा इत्यादयो व्याख्याताः एवमेव सिंहवन्त्यां तरंगक्रव्यं द्रहसे व वस्त्रवाप्सवन्न इत्या

अ॰ कौ॰ दावण्णवपेयंसि हरेः परिस्फुरितं किमथवासितक्कं लालात्तारैसेलिंसं वा किमकुंकुमद्रवरसैरेत्सद्दोसंइलं संदेहं जनन्मद्व
५५ णामिति पविज्ञात त्रिलोकश्रियोज्ञातः सातरूपातनोत्वभवत्ताभव्यातिभासासानिये: इत्यत्र त्वज्जगात्मंइल विशेष्य काशि
55 हूरपरिस्फुरितत्वादिकोटिकः संशयः अत्र किमिदं सिंदूररजो वा लालारसो वा इत्यादि स्फूर्तिकिरणधर्मिकसंशयान्तरमा
नुगुणं दर्शयति तत्रारोप्यारोपविषययोः समानविभक्तिकत्वाभावाद्विकिरणरूपस्य धर्मिणोऽध्यवसानमितिभा
वः इसगंगायरेत्तसूर्यकिरणधर्मिकसंशयस्य गुणीभूतस्य व्यंजनागम्यत्वाद्विषयविषयिणोरारोपानुकूलविभक्त्यु
नयेत्तत्वात्तद्धिनैवारोपसंभवान्नाध्यवसानमित्युक्तं तद्धि समानसंशयेपि धर्मिण इदं त्वनेनोपस्थितसूर्यकिर
णत्वस्य संशये विशेष्यतावच्छेदकाभानात्सूर्यकिरणत्वंधर्मितावच्छेदकीकृत्याभेदसंसर्गकसिंदूराद्यप्रकारक
संदेहस्यासंभवात् तथा च प्राचामुक्तिरतिरमणीयैवा ॥ इति संदेहः ॥ रूपकमाह ॥ तद्रूपकं त्वभेदः रूपकं
स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र तत्त्वामेवभेदप्रतीतौ अतिसादृश्यवशेन यत्र भेदमपह्नुत्योपमानेन सहोपमेयस्याभेदः
सारोपलक्षणया प्रतीयते तद्रूपकमित्यर्थः अत्राभेदस्यैव रूपकं तस्यप्रतीतिराहार्या भ्रांतिमति त्वनाहार्यैवेति
केचित् अभेदारूप्यैव रूपकमिति काव्यप्रदीपः अन्ये तदुपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत इति प्राचीनोक्तिवि
रुद्धमेतत् उपमादिसाधर्म्यरूपाभेदांशविनिर्मितं सादृश्यमेव रूपकमिति तदर्थलाभात् तस्माद्यदोपमानशब्दा

नागौणाहतिव्यपाश्रयात् उपमीते भवेद्धन्ति स्तदा न तूपकं भवेदित्युक्त दिशा सारोपलक्षणा लभ्यं स्याच्चर्य्येमेव रूप
कमित्याहुः न तु मुखं चंद्र इत्यत्र चंद्रपदेन मुखत्वेन मुखलक्षणायां पौनरुक्त्यं चंद्रगतलावण्यादिगुणेन ल
क्षणायामन्यगुणस्यात्र हेतुनिमित्तत्वानुपपत्तिः मुखगतलावण्यादिगुणेन लक्षणायां मुख्यार्थसंबंधन
द्धितगुणेन तदनुपपत्तिरिति चेत् अत्राहुः मुखे चंद्राभेदं यत्र गतलावण्यादिसामान्यमुखेन लक्षणेति केचि
त्तु रूपकस्य लेन लक्षणा चंद्रत्वरूपेणाधिकरणधर्मेणा चंद्रपदाद्धि न मुखबोधसंभवान्नामार्थयोरभेदान्वयमुप
तेत्याहुः न तु मुखं न चंद्र इति बाधनिश्चयसत्वे योग्यताज्ञानाभावात् कथं मुखं चंद्र इत्यादौ अभेदान्वयभेद इति चेत्
अत्र नैयायिकाः आहार्यज्ञाने बाधबुद्धेरप्रतिबंधकतया आहार्ययोग्यताज्ञानादेव तत्राभेदान्वयबोधः न चाहार्या
त्मकः शाब्दबोध एवास्तु किमाहार्ययोग्यताज्ञानकल्पनयेति वाच्यं तथा सति परोक्षज्ञानमनाहार्यमेवेति सिद्धां
तभंगापत्तेः एवं च सेकोन वह्निकरणक इति अयोग्यतानिर्णयसत्वेप्याहार्ययोग्यताज्ञानाद्वह्निना सिंचतीत्या
दावपि शाब्दबोधो भवत्येवेत्याहुः एतु शाब्दबोधस्याप्याहार्यत्वमस्तु बाधकाभावादिति न वक्तं तथा सत्यनुमित्या
दौ अनाहार्यस्यैव परामर्शस्य हेतुत्वात् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शस्थलेपि कारणतावच्छेदकोटावनाहा
र्यत्वनिवेशे गौरवप्रसंगात् एवमन्यत्रापि बोध्यं अन्ये तु मुखं चंद्र इत्यादौ मुखत्वेन चंद्र इत्ययोग्यतानिर्णयसत्वेऽभेदान्वय

बोधो न जायत इति एव किंतु चंद्रपदस्य चंद्रसादृश्यविशिष्टलक्षणया चंद्रसादृश्यविशिष्टाभिन्नं मुखमिति बोध इत्या
हुः अत्रैव मुखमात्ररूपकयोरभेदापत्तिः सादृश्यप्रतियोग्युभयत्रापि विशिष्टत्वात् न चोपमायां सादृश्यमुपमेयवि
शेषणं रूपके तु न तद्धानिरित्येव भेद इति वाच्यं बोधे वैलक्षण्येऽपि विच्छित्तिसाम्येन पार्थक्यानुपपत्तेः अन्यथा चंद्र इव मु
खं चंद्रेण सदृशं मुखमित्यत्रापि पार्थक्यापत्तेः सादृश्यतदाश्रययोरुपमेयविशेषणतायां साम्यादिति चेत् अत्राहुः
सादृश्यप्रतीतेरुभयत्राविशेषेऽपि लक्षणायाः फलीभूतताद्रूप्यज्ञानमादायत्र रूपकस्योपमातो भेदः चंद्र इत्यादौ च
लक्षणाभावान्न ताद्रूप्यप्रतीतिरिति विच्छित्तिभेदो नोक्तदोषः ताद्रूप्यज्ञानं च मुखत्वानवच्छेदकस्य चंद्रत्वादेर्मुखादौ बोधः न च ल
क्षणाजन्येऽपि ताद्रूप्यबोधे एकपदं तादृशप्रत्यय इति वाच्यं श्लेषादिवदेकपदोपादानोत्थापितव्यंजनयैव तत्संभवात्
न चैवमपि चंद्रसादृश्यविशिष्ट एव चंद्रताद्रूप्यप्रत्ययः स्यात् तयोरेवैकपदोपात्तत्वात् इष्टेन च मुखत्वविशिष्टमु
खे चंद्रताद्रूप्यप्रतीतिरिति वाच्यं चंद्रसादृश्यविशिष्टे चंद्रताद्रूप्यबुद्धौ सत्यां चंद्रताद्रूप्यविशिष्टाभिन्ने मुखेऽपि चंद्रताद्रूप्य
प्रत्ययसंभवादिति केचित् चंद्रसादृश्यविशिष्टलक्षणायामपि न तेन रूपेण मुखादिभिरभेदान्वयः किंतु चंद्रत्व
नैव तत्पदलक्षणाज्ञानस्य चन्द्रवाच्यतावच्छेदकप्रकारकलक्षविशेष्यकत्वाद्रूपमेव कार्यतावच्छेदकं कल्प्यते एवा
हृपदार्थोपस्थित्योः समानाकारत्वनियमोऽप्येतद्दत्तिरिक्तस्थलमात्रपरः प्रकृते तल्लाक्षणिकबोधवैलक्षण्यस्यानुभवसि

हत्वाद्व न गौरवादिदोषः मुखे चंद्रत्वादिप्रतिपत्तेश्च चंद्रगतधर्मप्रतिपत्तिः फलं तां विना चंद्रत्वनियतगुणानां मुखे
प्रतीत्यनुपपत्तेरिति वदंति तन्न चंद्रत्वप्रकारताकाभेदसंसर्गकमुखविशेष्यकज्ञानप्रतिबंधकबाधबुद्धेरत्राप्
पि प्रतिबंधकत्वाविशेषात् ईदृशज्ञाने बाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वकल्पनेपि पिधा किं जन्यैनाहार्यबोधयवाप्रतिबंधक
त्वस्य कल्पयितुमुचितत्वात् चंद्रत्वावच्छिन्नप्रकारकमुखविशेष्यकज्ञानं च चंद्रसदृशे लक्षणां विनापि शाब्दमेव तद्बो
धोपपत्त्यानंतरन्यथानुपपत्त्यभावादेव नात्र प्रमाणं भवितुमर्हतीति अत एव गंगायां घोषः इत्यादावपि गंगात्वेनैव
न तस्य तान्वयः गंगात्वेन प्रकारेण प्रवाहे घोषबाधबुद्धौ तेनैव प्रकारेण तीरेपि तदन्वयानुपपत्तेः न च गंगात्वेन प्र
वाहे घोषबाधप्रबुद्धेः गंगात्वप्रकारकप्रवाहविशेष्यघोषान्वयबुद्धित्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं न तु गंगात्वप्रकार
कतीरविशेष्यकबुद्धित्वमिति वाच्यं समानप्रकारकत्वेनैव बाधबुद्धीनां प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् अन्यथा पर्वतत्व
धर्मितावच्छेदके ह्रदस्य पर्वते वह्निभाववत्त्वाग्रहणे पर्वतत्वमेव धर्मितावच्छेदकीकृत्य महानसविशेष्यकवह्निम
त्त्वाप्रसंगात् अतस्तत्रापि लाक्षणिकशाब्दबोधोत्तरं व्यंजनयैव गंगाद्यभेदबुद्धिरिति न्यायपंचाननादयः एवं
प्रकृतेपि चंद्रत्वेनाबाधबुद्धौ सत्यां कथं तेनैव रूपेण लाक्षणिकोप्यन्वयबोधः स्यादिति दिक् अस्मेत्वभेदगर्भसादृश्य
मेव रूपके प्रतीयते उपमायांतु भेदगर्भमेवेति विशेषः मतांतरे तु भेदगर्भसादृश्यज्ञानानंतरं कथमभेदंप्रतीतिरिति

ग्रं·कौ· नुपपत्तिः स्यादित्याहुः वक्तृतोऽस्वत्वेन चेद्द इति एतादृशवाक्यबुद्धिप्रतिबंधकतायां सादृश्यप्रतीतेरुत्तेजकत्वमंगी
५७ कार्यं वाक्यबुद्धिप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावानां तत्तद्विशेष्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकांतर्भावेनैव वाच्यतया तेषां भिन्न
57 भिन्नत्वात् तथा चोक्तसादृश्यज्ञानाभावविशिष्टमेव स्वत्वेन चेद्द इत्येतादृशवाक्यज्ञानं प्रतिबंधकं यत्र च सादृ
श्यज्ञानं नास्ति तत्रोक्तवाक्यं निर्णयत्वेऽउभेदान्वयबोधो न भवत्येव न चैवमस्वत्वेन चेद्द स दृश्यं किं तु चेद्द एव सिद्धं न
तद्दृष्टोनार्थं किं तु क्षिरोमणी पतिरित्यादाव भेदान्वयबोधो न स्यात् सादृश्यज्ञानाभावादिति वाच्यं तत्रापि चेद्द सादृश्यज्ञा
नाभावेन भेदाभावज्ञानपर्यवसितेन भेदज्ञानस्यैव प्रतिबंधात् तथा च प्रतिबंधकाभावादेव तत्र कार्योत्पत्तिः एतावां
स्तु भेदः कुत्रचिद्विशेषणाभावादिविशिष्टाभावोऽन्यत्र विशेष्याभावादिति न हि चेद्द स दृश्येनेति ज्ञानस्य साधारणधर्मप्रति
बंधकत्वं संभवति तथा सति रूपकमेव दं न स्यात् भेदागर्भसादृश्यस्यैव रूपकशरीरत्वेन सर्वसंमतत्वात् इमलुवड
ना नद्धेदानार्हस्यारोपणाः शाब्दाश्च कार्यं यंति समस्तवस्तुविषयं ततत् आरोपणा इति बहुवचनमतंत्रं अतो बहुत्वे इलेवानरो
द्धः यत्रारोपविषयविषयिणोः शाब्देनोपादानं तद्रूपकं समस्तवस्तुविषयमित्यर्थः ॥ यथा सोऽहं इविसृदकिरणोगगनास
मुद्रमिरजगाणेवेलालग्नोताराणमालायस्याशेषाङ्गविधृतिर्भूमिषिणि सपुटमुक्तो अत्र गगनादौ समुद्रादिकमारोप्यमाणांस
र्वं शाब्दोपात्तं तत्सिद्धं रूपकमेवेत्यत्र नानाभावः नात्समुत्काइवेन्यपमित समासस्यापि संभवेन संदेहसंकरादिति चेन
५८

विष्णुरुदकिरणा इति सामान्यधर्मस्याप्रयोगेनोपमितसमासासंभवात् तथा च पाणिनिसूत्रं उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे इति अस्यार्थः उपमेयं व्याघ्रादिभिरुपमानैः सह समस्यते सामान्यधर्मस्याप्रयोगे सति पुरुषोयं व्याघ्र इव व्या-
पुरुषव्याघ्रः इत्युदाहरणं सामान्याप्रयोगे इति किं पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः इत्यत्र पुरुषव्याघ्रशूर इति मा भूत् अलक्ता-
रायवचनक इति मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः एकदेशविवर्तिनश्च श्रौतार्थत्वेन सांगाद्भेदः यत्र केचिदारोप्यमाणाः
शाब्दबोधाः केचिच्चार्थगम्यास्तदेकदेशविशेषेण वर्तत इत्येकदेशविवर्ति विशेषस्य स्वसामर्थ्यादन्यारोपादेयकारव-
रूपः पूर्वोक्तं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विविधमपि रूपकं सांगं सावयवमित्यर्थः यथा पीणपओहरल-
ग्गं दिसाण पवसंतजलअसमअविइण्णं सोहग्गपढमइण्हं पम्माअइ सरसणहपअं इंदहणुं अत्रेन्द्रधनुषो नखप-
दत्वेन रूपणान्न दिशां नायिकात्वमाक्षिप्यते कथमिति चेत् न खलु तं नायकानायकान्तराधिकरणव्याप्यमिति नियमा-
त् अत्र जलदसमयस्यापि नायकत्वेन तथा नायिकाधिकरणत्वबाधे न नायिकाधिकरणत्वसिद्धेः न खलु तत्रानुरागपूर्वकं नख-
विशेषणं अतो न यत्किंचिदादाय व्यभिचारशंका निरवयवं तु तत्र तत्तयैकारोपसाधकं नान्यत् यत्र क्वचित् किंचि-
दारोप्यते इत्येतावन्मात्रं न तु तज्जन्यपादकमारोपान्तरं तद्रूपकं निरवयवं शुद्धमित्यर्थः यथा देवासम्येनागतिविचरन्म-
तमियां मालतीं चैतदास्यासारे तन्दनु कथयेत्यभीष्ट्यं धीमानवस्थां अप्याम्तं तत्तु न च कथयतामुन्तमश्च केदनीयः मारणत्राणं स

अ॰कौ॰
५८
58

यिदिसमकरोत्यायतात्माः सम्यक्ः अत्राशायामिति तत्त्वे न रूपणामात्रम् मालारूपकमेकंनेकस्मिन्नुपमानारोपः यथा
मम्मह यशोगाथासोकमलवणाकवलिदलकिंवणोऽरमदो कमप्रकलवंदमगोमडू अरुवाणिगणलिलिशा पडिसलावो
अत्रैकस्मिन्कलहंसरवे मन्मथधनुर्निर्घोषाद्यनेकारोपः अनेकपदमेकाभिन्नपदं यथा नंदकुलकालभुजगीं कोपान
लबहलधूमलतां अद्यापि विधमानां वधः को नेक्षति शिवांमे ॥ अन्योन्यापाभावस्य योजकस्य भावस्य प्रतियोगि
परकीयारोपो यत्र तत्परंपरितं ॥ यत्र परारोपं विनान्यत्रान्यारोपो न संभवति तत्परंपरितं नाम रूपकं परंपरायकरोप
स्यान्यारोपहेतुत्वात् संज्ञाताः स्येति नारकादेराकृतिगणत्वादितच् जितिन तस्य हेतुविध्यमात् तस्य श्लेषभिदाभ्यामारोपनि
मित्तशाद्रूप्यस्य अन्यत्रान्यारोपहेतुपदारोपस्तदर्थकपदस्य श्लेषसामर्थ्यादारोपारोपाधिकरणावाचकत्वं आरोप्यारोपाधिकर
णवाचकपदयोर्भेदे च परंपरितं संभवतीति द्विविधं तदिमर्थं ॥ आद्यं यथा पाउसलच्छी दिपओहरे पिपडिपाल्लिओवि·
उव्वहरणाव तत्ताणंकुररोमचपमालिग्गाइअंगाहिं अत्र दिनताणांकुरेषु रोमांचत्वारोपः पयोधरो मेघ एव पयोधरः स्तनः इ
ति मेघे स्तनत्वारोपं विना न संभवति मेघालिंगनेन रोमांचानुपपत्तेरिति मेघे स्तनत्वारोपो नवदृणांकुरेषु रोमांचत्वा
रोपनिमित्तमिति पयोधरपदेनानयोर्भेदस्तु नयोरभेदसंबंधेनान्वयाऽऽक्षेपार्थलाभः यथा वा भुवि विभ्रमितानवलंबम
वे विहंतुमभ्याम परंपरया अहो महावंशमनंतमाश्रिता स कौतुकं त्वत्पतिकीर्तिनर्तकी अत्र राजि महावंशो मह

कुलसंभव एव महान्वंशो वेणुरिति वेणुत्वारोपः कीर्तौ नर्तकत्वारोपनिमित्तं उभयत्र पयोधरवंशशब्दयोः श्लिष्टत्वं
भेदे यथा धत्तेन या नाटककपट्टिकालिके बभ्रुवके घ्यांबुदविद्युदेवसा मुखेंदुसंबंधवशान्स्वथाज्जमः श्लिष्टत्वस्येदे निव
त्तेन दाखुमः इहकैश्चेष्टमेघत्वारोपः सवर्णापट्टिकायां विद्युत्वारोपनिमित्तं केघांबुधयदभिन्नत्वं च वाचके श्लिष्टेमा
लारूपं परंपरितं यथा विद्वन्मानसराजहंसकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकार
वैश्वानर सत्यप्रीतिविधानदक्षविजयप्राग्भावभीमप्रभोसाम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिंचमुच्चैः क्रियाः अत्र विद्वन्मा
नसं मन एव मानसं सरः इति श्लेषमूलकाभेदाध्यवसाय लभ्यमानसवासित्वरात्ति हंसत्वारोपनिमित्तं न चहृदयस्य सर
स्त्वेनारूपणेनाततो हंसत्वेनरूपणं संभवति तन्निमित्तसाधारणधर्मस्य मत्तेकमलत्वाद्यारोपनिमित्तधर्मवत्सु स्तिद्धसा
भावात् अत्र मानसे सत्त्वाद्यर्थश्लेषः कमलासंकोचत्वादौ शाब्दश्लेष इति विशेषः यद्यपि मानसादिपदान्यत्रपरिवृत्त्य
सहान्तिन हिचिन्तादि शाब्दोपादानेनोकार्थः सत्यापयितु पार्यते हंसादिपदानि च न तत्सहानि पर्यायान्तरोपादानेपि
सत्कृतार्थ सिद्धेरिति शाब्दार्थोभयालंकारोयं तथापि अलंकारसर्वस्वकारादीनां प्राचीनानां मतसिद्धिमनुसत्यार्थाल
कारं मध्ये पाठः केचित्विदमेकदेशविवर्तीत्यवहियते तथाहि यथा रोणांतः स्फुरत्त्वालोपलरुरुलतविषसेन
योर्नायिका मतिनायिकात्वारो पः सामर्थ्यात् तथा मनसि सरस्त्वारोपेन हलाद्रातिहंसत्वारोप इति न वीनास्त्व ॥ २

श्रृं.कौ. ५९ 59

णासमग्रान: पुरलंहलवसंचारास्य   इत्यादौ हि अखिलतादौ नायिकात्वारोपो लिंगविशेषकरश्च इत्यादिना यिकाधर्मारोपा
द्यपि संभवति विद्वन्मानसमरालेत्यत्र मानः सरोवरत्वाद्येयत्वं विना राज्ञि हंसत्वारोपति मित्तमात्रधर्मो न विद्वन्मानसे
ष्वेव सरस्त्वारोपं विना राज्ञि हंसत्वारोपो न संभवतीति इदं परंपरितमेव न त्वेकदेशविवर्तीत्याहुः वाचकभेदमालारूपं
परंपरितं यथा वदमाम्रवऊपऊमोरोमंगाइंद इच्छसिंखलापडिवंधेकटकटविदारादेणाजटकेसरिपंजरोगाढोद्यणा
समरे अत्र हि व्यवसायादौ रविन्वारोपं विनाघनसमये प्रदोषत्वारोपो न संभवति इति परंपरितं रविवसा
यपोरारोपणारोपविषयपोर्भिन्नपदवाच्यत्वं च यथा वा मागाकुसमपक्ष्मपवणास्यनाभिसखंगाणिचंद्रकरस्य उच्चकृद्दण
समभइंरइणाउअपरज्जंगास्स मानरत्नो दुर्मिनाडकाभेदारोपोऽत्र उपगूहनेपवनस्थैर्वरंगाभेदारोपनिमित्तं अत्राविरोधिनास्सं
वंधेनानुग्राह्यानुग्राहकभाव इति विशेषः अभेदारोपस्य संसर्गारोपानुग्राहकत्वं यथा मम दृशौ नीलाम्भोजे वदनं तनुकु
चौ कोकनदं एणे वकाली यरोमावलिरपि च शैवाललतिका अवाहोलावण्यं त्रिवलिरियमाभाति लहरीकवीन्द्राणा
मंतः स्फुरति सरसी त्वं तपि ततः संसर्गारोपस्याभेदारोपानुग्राहकत्वं यथा ममैव मेराकिनीत्वमिह मौक्तिकमंजुदाम्नि
स्थूलेंद्रनीलगुलिकास्तवजांववत्वं धांतत्वमत्र तनमग्रीमदकर्दमेऽत्र वत्तोरुदः स्तनतुनेतपनीयशैलः एवमन्येऽपि भे
दाः स्वयमूह्याः इति अवान्तरपंक्ति समासगतपरंपरितरूपकस्थलेनस्तुरूपावयवभूतेकमितारोपे सर्वपदार्थस्याभेदसं ५९

वंधेनोभयपदार्थविशेषणत्वेन उपमेयउपमानाभेदसमर्थकत्वं न संभवति यत्संबंधस्य नियमसंबंधस्याभेदस्तस्मिंस्तदभे
द इति व्युत्पत्तेः सौजन्यचंद्रिकावंद्र इत्यादौ हि चंद्रिकायां सौजन्याभेदो राज्ञि चंद्राभेदसमर्थक इत्यभिमतं तत्र सौजन्य
विशेष्यकाभेदसंसर्गक चंद्रिकाप्रकारकारोपेणाक्षिप्यति न तु चंद्रिकायां सौजन्याभेदमा तद्यथा सौजन्यमनेयराधी-
श्चंद्रिकावत्सुखयति विधिः अत्र हि राजसंबंधिनि सौजन्ये चंद्रसंबंधि चंद्रिकातादात्म्यसिद्धौ राज्ञश्चंद्रतादात्म्यमुपपद्यं
न च चंद्रिकायां सौजन्याभेदबोधे सौजन्ये तदभेदोपि भासते समानवित्तिवेद्यत्वात् स्वस्वरूपाभिन्नाभिन्नत्वात् इति वाच्यं
प्रमाते सामग्रीसाम्यादेकवित्तिवेद्यत्वं शाब्दे तु व्युत्पत्तिविशेषनियत एव बोध इत्यतिरिक्तस्याभानात् एवं मुखं चंद्र
इति समासेपि कर्मधारये मुखविशेष्यक चंद्रारोप इति अत्र केचित् कर्मधारये अभेदो विशेषणस्य संसर्गः मुखं चंद्र इ-
ति वाक्ये चंद्रप्रतियोगिकाभेदवन्मुखमिति प्रतियोगित्वं मुखत्वात् मुखचंद्र इत्यादि समासे तु मुखत्वनिष्ठाभेदप्रतियोगि-
चंद्र इत्यनुयोगित्वं मुखत्वात् न तूभयत्रापि चंद्राभेद एव संसर्गः वाक्ये प्रतियोगित्वं मुखत्वेः समासे त्वनुयोगित्वं मुखत्वः इ-
त्येव विशेषः मुखचंद्र इत्यत्र मुखाभेदात्मकसंसर्गः चंद्ररूपकानापत्तेः विशेषणप्रतियोगिक एव अभेदः समासो-
न तु तदनुयोगिक इति तु न युक्तं निर्बीजत्वादिति तथा च सौजन्यनिष्ठाभेदप्रतियोगिनीयं चंद्रकेति भंग्या तेरा-
ज्ञः सौजन्ये चंद्रिकातादात्म्यसिद्धौ राज्ञि चंद्राभेदसिद्धिरिति अत्रोच्यते नीलघट इति कर्मधारये नीलप्रकारकाभेदसंसर्गा-

शं॰ बो॰
६०
60

कत्वं च विशेष्यकत्वानोदयात् विशेष्यताप्रतियोगिकएवाभेदः संसर्गः सत्तविशेष्यप्रतियोगिकः संसर्गमात्रं वा यमेव
नियमप्रकारप्रतियोगिकएव संसर्गो न तु विशेष्यप्रतियोगिक इति पर्वतो वह्निमानित्यादावनुमित्यादौ पर्वतानुयोगि
कत्वेन वह्न्यादिप्रतियोगिकत्वेनैव तस्य भानात् यत्तु द्रव्यत्वमात्रमेतिति दिति तदेव तु राग्रहः भासमानवैशिष्ट्यप्र
तियोगित्वं प्रकारत्वं भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं च विशेष्यत्वमिति सिद्धांतात् संसर्गस्य विशेषणतयोगित्वस्वीका
रेत्वं च तद्विरोधस्य स्फुटतरत्वात् किंच मास्तु सौजन्यविशेष्यकाभेदसंसर्गकचंद्रिकाप्रकारकबोधः शाब्दस्तस्मात्
एतावतानाकानामहाविर्भवतः येनाप्रसंसर्गस्य विशेषणानुयोगिकत्वमंगीक्रियते ननु यास्तिवंद्राभेदसमर्थ
कत्वानुपपत्तिरेव मानमिति चेत् न तत्तु तत्कालसौजन्यविशेष्यकाभेदसंसर्गकचंद्रिकाप्रकारकबोधत एव तत्सं
भवात् तथाप्याहुरसौ वनादृशाभेदज्ञानस्य तत्समर्थकत्वमिति चेत् न तत्किं सौजन्यनिष्ठाभेदप्रतियोगितायां चंद्रि
केति बोधस्तदभिमतः उभिमिति चेत् भ्रान्तभाषितमेवैतत् तत्र सौजन्यं प्रकारः अभेदः संसर्गः चंद्रिका च विशेष्यं तत्तस्मात्सौ
जन्याभिन्ना चंद्रिकेति नैव शाब्दबोधः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः पदार्थतत्संसर्गोभयभिन्नतया शाब्दबोधाविषय
त्वात् न च सम्बन्धालंबनादिशिष्टज्ञानस्य भेदान्यथानुपपत्त्या संबंधसंबंधांगीकार इति नैतत् ज्ञानसंभव इति वाच्यं तत्र
तेपि विशेषणप्रतियोगिकत्वं विशेष्यानुयोगिकत्वं च सर्वथा स्वभासस्य न त्वेवांगीकारात् तथा चैकस्मिन् ज्ञाने न मत

६०

ग्रन्थकारेणपक्षद्वयेवैपरीत्यमाश्रयकथंनामनालज्जिष्ठाः वक्तृतोविशिष्टज्ञानात्समूहालंवनस्याभेदेनाप्येवनतत्संवंधः
संवंधभावेनेतिसिद्धांतानुसारिणांनैयायिकानामपिभवितुमर्हतीत्यपदेतत् तथाचसोऽजन्याभिलापंवंद्विकेतिप्रागुक्तवोधेजा
नोतदुत्तरभाविनाशोजन्यनिष्ठाभेदप्रतियोगिमोवंद्विकेतिमानसवोधेनयावत्त्वंदाभेदारोपः समर्थ्यतेत्युत्तवपर्यकमथ्यं
तदपेक्षयातदुत्तरभाविनावंद्विकाप्रतियोगिकाभेदप्रतियोगीसोऽजन्यमितिवोधेनैवतत्समर्थ्यतामलमसांप्रदायिका
धिकल्पनयाभंग्यंतरेणोक्तार्थवुद्धिकल्पनयाचेतिअपिचविंवप्रतिविंवस्थलेभिन्नानांधर्माणांपरस्पराभेदस्यशास्त्रवो
धविषयत्वाभावेपिमानुसाभेदारोपमात्रस्यसाधारणस्यप्रयोपगमात्हूलविंस्ताववदालंकारिकत्वावच्छेदेनस्वीकृतं
एवंतंजगत्सभवन्मतेषिश्चाचावंदकलाधरमितिसारोपेबहुमोत्लिभन्नतराद्दितस्यचवाधोपशमाह्लादुयाभावेपितानसहृति
नत्तानेसाधारणमपिसर्वसंमतं अयन्तुप्राहुःसर्वत्रसोऽजन्येवंद्विकाभेदारोपस्याप्रत्विवंद्राभेदारोपसमर्थकत्वमितितुरा
ग्रहांतातीवभवतोहितदेवः अथवात्रिचंद्राभेदारोपोपपादकःसोऽजन्येवंद्विकाप्रतियोगिकाभेदएववस्तात्प्रद्भुतानां अलं
नत्वात्तेएवास्यविकाविशेष्यकसोऽजन्याभेदारोपेणातिवेदं वाक्येनयैवप्रयोगात्समासेतुसर्वैतिपातानियमत्वपाशुद्धमस्तु एव
मितिप्रयोगोनसंभवतीत्यत्रकिंकुर्मः अन्यथावाक्येवंद्रप्रतियोगिकाभेदवन्मुखमितिवोधजनकत्वमुखंवंद्रइतिप्रयोग
वत्समासेपिकुतोनतादृशप्रयोगाइतिप्रतिसमंस्त्रभवानपिकिमुत्तरमितिदिशा अत्रेदमप्यधिकंवदंति वाक्यार्थविषये

अ॰ कौ॰
९१
८१

वाक्यार्थेन तु यो रोपे रूपकस्य पदार्थविशिष्टोपमायां विशेषणानामनुपमानोपमेयभावेऽपि गम्यत्वं तथात्रापि वाक्यार्थघटक-
पदार्थानां रूपणमर्थगम्यमेव यथा ग्राम्यमनोऽस्य तपोदामैर्मम लोकवशीहि यत् तास्तनं भास्करस्पंदं सरसैः सलिलोत्करैः ॥
न च यथेवादिशब्दप्रयोगे उपमा तयोरेकत्रारोपे रूपकमिति नियमान्नेदं रूपकमिति वाच्यं तन्नेवादिशब्दप्रयोगे उप-
मायामपि संभवात् नयिकोपामहीपालसूधांशोर्विवपाककरत्यत्रोपमा च नयिकोपामहीपालसूधांशोदन्वत्वादन
इत्यत्र रूपकस्यापि स्वीकर्तव्यत्वाच्चितत्वात् न चात्रत्र्युपमानोपमेयत्वेनैवेति वाच्यं अभेदनिश्चयोत उत्प्रेक्षायां तात्पर्यवतिप्रयवा-
योगात् न च मुखं चंद्र इत्यत्रापि तदापत्त्या रूपकविलयप्रसंगादिति प्राचीनास्त्वीदृशस्थले निदर्शनामेव स्वीकु-
र्वन्ति न तु रूपकं तथाहि तथाहि यद्यत्रापि भेदारोपे प्रोक्तमपि रूपकमनादृत्य निदर्शनैव युज्यते तर्हि मुखं
चंद्र इत्यत्रापि निदर्शनैवांगीक्रियतामलं रूपकेण । किं च इयं पदार्थनिदर्शना वाक्यार्थनिदर्शना वा नाद्यः विशि-
ष्टार्थयोरेवात्राभेदप्रतीतेः धर्मिणोरेव पदार्थत्वेन तत्सम्बन्धधर्मितद्वीयधर्मस्याभेदेनारोपविरहात् चलन्नेत्रभृंगालयते
लीलानीलांबुजन्मनोरित्यादिवत् न द्वितीयः वाक्यार्थरूपकोच्छेदापत्तेः न चेष्टापत्तिः वाक्यार्थनिदर्शनोक्तेरपीष्टाप-
त्तेः कर्तुं शक्यतया विनिगमनाविरहात् तवास्यं नवलतालिपोऽरंजयति यावकैः इंदुं चंदनलेपनपांडुरीकुरुतेऽन्हिम इति
निर्माणो वाक्यार्थनिदर्शनाविषयस्तत्रापि न च रूपके बिंबप्रतिबिंबभावो नास्तीति वाच्यं मानाभावात् कंदर्पद्विपकर्णा

कंबुमालिनैर्दीनांबुभिर्लीलितं सलसांजनपुंजकालिमकलंकं गोपयानैरतैः व्योमानोकहगुच्छगुच्छमलिभिः सं
श्लाघ्यमानोदयं पश्येन श्लाघिनः सुधासमुद्रचंद्रबिंबकलंकांकितं इत्यत्रशानमलादिकलंकानां बिंबप्रतिबिंबभावसी
काराद्धेति अत्रेदं प्रतिभाति उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शाब्दनिश्चयमाने उपमानतादात्म्यं रूपकमिति
लक्षणं तावद्रूपतैव स्वीकृतं तत्र चोपमानोपमेयभावोऽभेदगर्भ एवावश्यं वाच्यः अन्यथा चंद्र इव चंद्र इत्यादावपि रूप
कत्वापत्तेः तथा च आत्मनो स्तनयोः दाने इति श्लोके निर्मलकरणात् तालनयोरभेदारोपेन रूपकं भवितुमर्हति तयो
र्भेदाभावात् तल्लक्षणो चेदित्यनुशासने न श्रीवमात्रेसालनपदश्लोकेः न च तपोदानजन्यस्य सलिलजन्यस्य च यो वस्य
भेद एवेति वाच्यं विशेष्याभेदविशिष्टभेदस्य विशेषणभेदपर्यवसानात् उपमानतावच्छेदकधर्मस्योपमेयताव
च्छेदकस्य च भेदस्य रूपकोपयिकत्वात् किं च त्वन्मादनस्वरामानामिप्यापि न रूपकसंभवः तथाहि नखानां स्तनपदवै
र्मत्यादिगुणयोगात् तत्र यावकसंबंधो निरर्थक इत्यत्रास्य तात्पर्यं तत्वाललक्तककरणाक नखकर्मकमार्जनं चंदनकर
णकं चंदकर्मकपांडुरीकरणाभिन्नमिति बोधेन न ... ध्यनिमार्जनस्य निषेधप्रतियोगितयाविवक्षितत्वेन तस्योपमे
यत्वासंभवात्तु यत्ना रूपणाभेदारोपसमारूपणामूलकतयालंकारत्वाभावात् किं चिदूर्ममघटितसारूप्यवालंका
रतायामप्रयोजकत्वात् तस्मात्तन्मतासंबंधेन यावकावकाभावो न तत्र भावो भाव्यां प्रतिपाद्यः तथाहि तेनैव संबंधेन श्रीखंड

अं.कौ.
९२
62

लेपाभावस्यैवं दर्शितप्रायत्वात् तेन च निदर्शनायां सर्वत्राभेदप्रतियोग्यनुयोगिनोर्वाक्यार्थयोरसंभेदप्रतियोगितो
वाक्यार्थस्याप्रसिद्धत्वनियमएव रूपके तु न तथा तद्यथा पादाम्बुः सौम्यतासेयं हृष्टिमोहं दे रकालिकता क्व सूर्यप्रभवो वंशः
क्व चाल्पविषया मतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं सोऽयं कुवेरोः कचयग्रहः कस्त्वविराः भेकैः कम्पातः काल
सर्पस्य वत्सकैर्विंदिग्द्दो व्याघ्रस्य तिमिरैस्तिरस्कारो द्वेधः यौमौवराणां मालवेः परिभवइत्यादौ च ननु नायं नियमः
प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः सुधासूतेश्चंद्रोपलजललवैरर्घ्यघटना स्वकीयैरंभोभिः सलिलनिधिसौ
हित्यकरणं त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियं वियोगीगौरनारीणां योगांऽनलपांडिमा अत्र दृष्यतस्व
न्नैरीमंजरीराभेदेणषु इत्यादौ च न दभावादिति चेत् किं ततः न ह्यभेदारोपमात्रेण रूपकालंकारत्वं निर्वहतीत्युक्त
त्वात् अन्यथा घटः पट इत्यादेरपि तत्त्वापत्तेः तथापि ह्येनापि धर्मेण तत्रापि तदभेदारोपः कथमिति चेत् नहि वयं
तत्राभेदारोपो न संभवतीति ब्रूमः अपि तु तस्यालंकारत्वमात्रमिति दोषाभावात् न तत्राभेदारोपमात्रस्य चमत्का
रजनकत्वाभावात् किंचिद्धर्ममादाय पर्यवसानं क्वचिदन्यथेत्यन्यदेतत् तथा च नलिनमार्जनेन पाण्डुरीकरणाऽभेदारोपस्य
नलोत्कर्षपर्यवसानाभेदस्यालंकारत्वमुचितं अपि च यत्पादनलिनानि योरंजयति पावकैरित्यत्र नलिनमार्जनं कथं
न रूपकं कर्त्रोरभेदस्य तत्रापि प्रतीतेः एवं क्रियायोरभेदस्य घाता त्वात्तस्यैव सर्वभरसदृशत्वान्निदर्शनैवेति तदसत्

कत्वेऽभेदेन रूपकत्वमतेरपरिहारात् यदपि मुखं चन्द्र इत्यादौ श्रौताभेदारोपस्य रूपकजीवातुत्वस्य स्वकमत्वादिहापि
तथा अभेदारोपस्य निदर्शनाजीवातुत्वं न संभवति इंद्रयोभाव इत्यस्य स्थितिपदार्थनिदर्शनायामभेदारोपा
भावादिति तदयुक्तम् अभेदारोपमात्रस्य रूपककल्पकत्वाभावात् कथमन्यथा साहृश्यमूलकस्यापि कार्यकार
णादीनां कस्यचित्स्यता रूपस्य रूपकत्वाप्युपमेतरमूलकानां स्वत्यादीनामपि रूपकत्वापत्तिरिति दूषणं संवं
भो ध्वंनरमसुतं तादात्म्यविवक्षायामपि रूपकमिति रत्नाकरमपि कुत्स्यस्वयमेवाभ्य
धा यि किं च रूपकत्वावच्छेदेन श्रौताभेदस्य जीवः अभेदस्य विशेष्यतायां तदभावात् तथा च भवदी
मे योदाहरणं कैशोरेव यस्तिक्रमेण मनसा यातित सुनावाग्गामिन्यविलेख्येर इति पत्नौ वाल्ये मनोभवं
चकिता स्पृशि प्रशांकतानयनयो हंसीकिं चासीदनन्तस्यभेदविगमः सा विस्मितेतालिकः
श्रवांतरधर्मावच्छेदेन तदुपजीवकत्वमतनिदर्शनायामपि समानं अथाभेदारोपपदेनाभेदसंसर्गकाभेदविशे
य कोभयारोपसंग्रहाद्रूपकत्वावच्छेदेन तदुपजीवकत्वमक्षतमिति चेत् तथापि निदर्शनात्वसामा
धिकरण्येन रूपकत्वावच्छेदेन वाऽभेदारोपोपजीवकत्वमिति विशेषस्याप्रयोजकत्वात् एवं चं
द्रनादामयवदित्यादौ तदभावात् अभेदविषयकारोपत्वमतदनुगामेऽपि तद्दृश्यसाधारणधर्मवि

अं॰ कौ॰ षयकारोपणीयकत्वं निदर्शनात्वावच्छेदेनास्तीत्यपह्नुत्यसमस्यकल्पि शंक्यनात् यदपि निदर्शनायां तादृप्यपदार्थयोः
६३ परस्पराभेदमात्रं शरीरं रूपकस्य तूपमेयमात्र उपमानाभेद इति तत्रोक्तं तथापि निदर्शनमते विशिष्टवाक्यार्थे रूपके त
63 न्तुष्टकपदार्थानामभेदस्यार्थगम्यत्वात्तत्र रूपकत्वानापत्तेः तत्राभेदस्योपमानत्वगम्यतया परस्परप्रतियोगिकत्वे
न परस्परानुयोगिकत्वेन च विषयीकरणे बाधकाभावात् मुखं चन्द्र इत्यादौ तथा ह्युबोधस्याप्युपमितिनियन्तृत्वेन तद्वेतो
पमानोपमितियोगिकस्यैवाभेदो विषय इति युक्तं तेनैव परस्पराभेदावगाहनेन किंचिदस्ति बाधकं नाप्युपमानप्रतियो
गिकाभेदभानं रूपकनियतं मुखं चन्द्र इत्यादिसमानस्थले तदभावात् न च तत्रापि मुखनिष्ठाभेद एव संसर्ग इति
वाच्यं तस्यानुपपन्नमेव निरस्तत्वात् किंच यत्र बोधे चन्द्रप्रतियोगिकाभेदावगाहनेऽप्युपमानस्य गम्यपरस्पराभेदमादा
य तत्रापि रूपकत्वं न स्यात् न हि शाब्दाभेदबोध एवालंकारत्वप्रयोजक इति शक्यते वक्तुं निदर्शनास्थलेऽप्यार्थाभेदबो
धस्यालंकारत्वप्रयोजकतायास्त्वयैव स्वीकारात् एवं च मानस्याभेदयोपस्योभयत्रैव संभवान्निदर्शना रूपकं चेति दुः
करयकप्राप्तः स्यात् तस्मात्तत्पादनलवरत्नानामित्यादौ निदर्शनैवेति वाक्यार्थरूपकत्वं निर्मूलमेवेति दिक् ॥ इति
रूपकम् ॥ अपह्नुतिं लक्षयति प्रकृतं निषिध्याभिधानान्यतयामोक्तावपह्नुतिः कथिता यत्र प्रकृतमुपमेयं कण्ठाविह्न
ह्नुतोऽर्थतो वा निषिद्ध्य तत्तत्स्वरूपाः प्रकृतार्थेनारूप्यमाणापि तेन सापह्नुतिरित्यर्थः रूपकातिव्याप्तिवारणाय निषिद्धेति
६३

अत्र मुखे चंद्रमारूप्यवर्णने ऽपि न मुखनिषेधपूर्वकं तदिति न दोषः अत्र केचित् सादृश्यशास्यलपवापह्नुतिः न पंचेषुः
स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणां घ्नत इत्यादौ तु नापह्नुतिः किं तु मकृतस्य यदन्यत्वमित्येवं रूपातिशयोक्तिरित्याहुः अन्ये
तु गोपनीयं कमप्यर्थं गोपयित्वा कथंचन यदि श्लेषेणान्यथा वा कथयेत् सापह्नुतिरिति सद्विपर्ययेण केचिदाः
किंचिदप्यह्नुत्य कस्यचिद्दर्शनमपह्नुतिः केसेस्ववलामोऽद्रि अनेन समरम्मिज असि रीगद्वि आनहकं धरादिवि
इत्यत्र स्तुवि ... फकंठ असि संठविद्या इत्यत्र सादृश्याभावे ऽपि न पल्यन्यगतानाप्तदैवरिणोः पित्ततनः परा भवं संभा
व्यकं ... यथापवतानस्यजं नीत्यपह्नुतिरिति अत्र इति काव्यप्रकाशकारेणानङ्गीकृतमित्याहुः तच्च शा
... हेमकलनिषेधे यथा मम नेयं मेघघटा घंटतविरदोदामाग्निधूमावलीनभ्राम्यति सकंदिकाव
लिरसौ वैधूम्रकपांथात्मनां नैतानि स्फुनितानि किं तु मदनस्याधन्यनिर्भर्त्सिनाः केतकानि रजांसि द्रप्यपथिकग्ला
नोयभस्मानि तु इत्यत्र क्रमेण मेघघटादीनि निषिध्य धूमादिरेव तत्तत्स्थाने ऽभिषिक्तः आर्थिकोपथा विनिद्रपुष्पा
लिंगिताः लिकेतवा नयगांक चूडामणिर्वर्जनार्जितं दृश्यावमाधामवरिसजर्पशः सकौतकीतत्र दर्शके तु कव्य
अ ... अत्र हिम्मरस्याजलतोत्यानैर्निभ्रमराः किं तु दर्पणा इति भ्रमरनिषेधमतीतिरस्यात् नहि भ्रम
राणां सत्यत्व विवक्षायां कैतववाकिर्घटते सावयवा यथा मम नेदं रजितं मलिकार्मुक रत्नं किं तु जितं ने

श्रं॰कौ॰ वाजिस्तनगराजिराजिवदने किं न यथाराततिः नेयं मायककौवनकृतिस्सदामैदामिनी किं नमैनायं वीरकुला
६४ गणीहृदयते किं त्वेषधाराधरः अत्रापह्नवांतराणां वीरापह्नवानुग्राहकत्वात्सावयवत्वं क्वचिदपह्नवांतरानु
64 गृहीतस्यापह्नवस्यापह्नवांतरानुग्राहकत्वं यथा स्मितं नैतत् किं तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं सुखं ब्रूते मुग्धः
कुसुममिदं मरुत्स्परिमलं स्तनद्वंद्वं मिथ्याकनकनिभमेतत्स्तनयुगं लतासेयं रम्याभ्रमरकुलं नम्यानरमणी ॥
अत्रास्मितापह्नवो मुखापह्नवानुग्राहकः मुखस्तनापह्नवौ तनलतिकापह्नवानुग्राहकाविति अभिप्रायः सावयवा
पह्नुतामुदाहरन्नामवक्षेपः मालारूपा यथा क्वापि स्त्रीवनिपिकलात् क्वचिदपि श्रोत्राहृत्कुंदकलात् क्वापींद्रराज
कलात् क्वचिदपि मालेयरश्मिकलात् कुत्रापि स्मरवैरिदेहमिषतः कुत्रापि शेषकलात् त्रैलोक्यं हिमवत्तल्पकांति
रहति श्रीवान चंद्रमभोः अत्रवह्निभिषिध्येकस्यारोपः इकंनिषिध्य बहूनामारोपो यथा नारीणामनुरंजनानुनय
नातं चाश्रुगस्याश्रुणातप्राचूर्णामवधीरणायकरणाव्यापारतः पांडुवान् कामानामनुसरणात्स्वरतह्मीतातिसं
जीवनात्प्राणान्यागीरयं विभर्ति रूपते: पंचांगुलीव्याजतः अत्र वाजचंद्रांगुलिनिषेधपूर्वकं तत्र कामबाणाद्य
भेदारोपः यत्तु अप्रस्तुतस्यारोपार्थः यपिस्तापह्नुतिलक्षणा मायंसपंथीभः किं तर्हि मपंथीभुः मेपसीखरवमिति तत्राहुः ॥
प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः इत्यपह्नुतिसामान्यलक्षणानाक्रांतत्वान्नायमपह्नुतिभेदः किं तु रूपमेया

पमाननावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यस्याभासमानत्वाद्रूपकमेवदृढारोपमेतत् नविषंविषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं
विषमुच्यतेइत्यादौतदंगीकारादिति यत्तु क्वचिन्निषेधपूर्वकआरोपः क्वचिदारोपपूर्वकोनिषेधइतिभेदवर्णनं
तच्चमत्कारविशेषानुपलंभादिहोपेक्षितं अपह्नुतिद्वैधनिर्णयाममत्वत्प्रमनीकनरनायिकनायिकानां
हृद्भिर्वियोगदहनज्वरदह्यमानैः प्राणावसानमिलितैर्ज्वलनं किं विदंशपीयूषविंदुमवुधाः सकलंकमाहुः अत्र
नायंकलंकः किंतुतन्ममनोयोगाज्वनपीयूषच्छिद्रमितिमन्ये इति चित्रमीमांसायांतु त्वदालेख्यकोनदृहलनरलत
न्नीविरचितेविधायैकावक्रंविलिखतिसपत्नीसतमपि अपिविषिधत्ताणिस्त्रवितमपमस्ज्ञैतनदपराकरेपोष्यचापं
मकरमुपविष्टाद्यलिखेति अत्रनायंसाधारणपुरुषः किंतुनारायणायतिरणारितिचक्रादिलिखनेन प्रत्यतेअन्य
पात्वनसाध्येनाटशानरूपविरेहणानायंनारायणः किंतुकामइतिपोष्यचापलिखनेनव्यंजितमित्युदाहृतं तत्र
गंगाधरकृतस्तु उपमेयनिषेधउपमानारोपश्चेत्यपह्नुतेर्भागद्वयं तत्रचक्रादिलिखनेनपुंडरीकाक्षोपमि
त्यारोपभागएवव्यंज्यते तेनाकान्तेननत्वनायंसाधारणः पुरुषइत्युपमेयनिषेधभागोपिचक्रादिलिखनस्यपुंड
रीकाक्षारोपमात्रव्यंजकतयानिषेधाभिव्यंजनेसामर्थ्याभावात् नचपुरुषतादात्म्यनिषेधंविनानारायणतादा
त्म्यानुपपत्त्यानिषेधोपिव्यज्यतइतिवाच्यंमुखंचंद्रइत्यादावपिमुखनिषेधमंतरेणचंद्रारोपानुपपत्त्यातत्रमुख॥

श्रृं०कौ० निषेधाभ्युपगमे रूपकोच्छेदप्रसंगात् न च तत्र प्रस्तुतस्य सामानाधिकरण्यमात्रेणैवं ज्ञाभेदानुभवात् प्रस्तुते निषेध
९५ इति वाच्यं अत्रापि साधारणधर्मसत्त्वसामानाधिकरण्येन पुंडरीकान्तारोपसंभवात् रूपकध्वनित्वस्यैव स्वीकर्तव्यत्वमपि चि
65 न्तनात् न च स्वशब्देनैव मारुतापह्नुतिः तस्यापि चक्रादिरूपैककरणेन नायं पुंडरीकान्त इति निषेधस्य मुखावापल्लिखितेना
यं कामः इत्यंशस्य च व्यंजयितुं शक्यत्वात् उत्तरार्द्धेऽपह्नुतिरास्तेनिवाच्यं पुंडरीकान्तस्य चारोपित्वाभावेन न तन्निषेधस्या
पह्नुत्यघटकत्वात् आरोपपरस्यारोपविषयतायाः स्वरूपेणैव ख्यापनात् प्रस्तुत यत् किंचित्प्रकृतनिषेधसामानाधिक
रण्येन क्रियमाणं वस्तुतस्त्वारोपत्वमेवापह्नुतित्वमिति लक्षणकरणात् एतत्तु प्रकृतमेवापह्नुतित्वमित्याहुः वस्तुतस्तु
त्वं चंद्र इत्यादौ मुखत्वं तद्धर्मिताविच्छेदकीकृत्य चंद्रतादात्म्यारोपस्यानुभवसाक्षिकतयाऽभ्युपगमेऽपि प्रकृते पुंडरीका
न्तभेदव्याप्यचक्राद्यभावस्य साधारणधर्मस्य च चक्रादिभिरपसारणेन साधारणधर्मनिषेधमंतरेण पुंडरीका
न्ततादात्म्यस्य व्यंजयितुमशक्यत्वात् तन्निषेध आवश्यक इति दीक्षिताशयः साहित्यदर्पणकारास्तु अयं निषिद्ध्य प्र
कृतस्थापनं निश्चयः पुनः आरोप्यमाणं निषिद्ध्य प्रकृतस्योपमेयस्य स्थापनं निश्चयालंकारः यथा वदनमिदं न सरो
जं नयने नेंदीवरे एते इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर न मुधा परिभ्राम्य यथा वा हृदि विसलताहारो नायं भुजंगम
नायकः कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि प्रहर न हरभ्रान्त्यानं

कुतो किं मुखाब्जमस्ति न वायं निश्चयांतः संदेहः अत्र संशयनिश्चययोः सामानाधिकरण्यात् इदं तु भ्रमरादेर्भ्रांतिनि
श्चयादेर्निश्चयस्य नैव यधिकरण्यात् अयं कथं विरोधः संशयनिश्चययोः सामानाधिकरण्यं विवक्षितं तथा च भ्रमरादे
रसंशयज्ञानाज्ञापकेऽपि संशयोऽस्त्येव ज्ञानं ज्ञानस्य बाधकं विना तज्ज्ञानविषयविषयकत्वनियमादिति चेत् न तथा
पि नात्र भ्रमरादेरपि संदेहः समकोटिकज्ञानस्यैव संशयत्वात् अत्र च तथात्वेऽनुपलब्धमीपगमनादिवर्णनानुपप
त्तेः न हि भ्रांतिमानेवास्त्विति चेत् न भ्रमरादेर्भ्रांतिसत्त्वेऽपि इह चमत्कारानाधायकतया नालंकारत्वात् नाप्यज्ञाना
पकोक्तेरेव चमत्कारकत्वात् भ्रमरभ्रांत्योदरविवक्षायामपि नायिकाभीत्यर्थमण्येनादृशोक्तिसंभवाच्च न चापह्नुतिः कथ
त्तिः मुखस्य कमलत्वेनानिर्दिष्टरणात् नाप्यपह्नुतिः प्रस्तुतस्य निषेधाभावात् अतः पृथगेवायं विदितो नोक्तालंकारेभ्य
इत्याहुः जयदेवस्तु भ्रांतापह्नुतिरन्यस्य शंकायां भ्रांतिवारणेन तापं करोति सेतकं देज्वरः किं न सखि स्मरः इति तत्त्वो
क्त्या भ्रांतिवारणोक्ते भ्रांतापह्नुतिरित्याहुः दीक्षितास्तु अपि संभवद्भ्रांतिरूपविकायामपह्नुताविदमुदाहरणं कल्पित
भ्रांतिरूपविकायां तु जटाने यं वेणीकृतकचकलापो न गरलं तं गले कस्तूरीयं शिरसि शशिकलेनेदं कुसुमं इयं भ्रांति
गोऽपि यविरहजन्मा पवलिमा पुरारातिभ्रांत्याकुसुममशर किं मां प्रहरसि अत्र कल्पिता भ्रांतिर्जगानेयमित्यादिनिषे
धमात्रोऽन्तोऽपूर्ववत्तत्वभावादित्याहुः इत्यपह्नुतिः श्लेषमाह उभयविशेष्यान्वितयोरेकेन मोक्तिरर्थयोः श्लेषः उभय

अं॰कौ॰ परमेकमभिन्नपर्यन्तमद्वयोरपि विशेषो यथा प्रकृतमेव गतेषु मैत्रेषु प्रशमेऽहेतोः सलज्जचित्रस्तनयोर्नतभ्रूः हरेस्तन्
९९ ज्ञप्रतिपन्नकालं न्यपश्रियान्वेषणात्तमयोऽभूत् अत्र द्वन्द्वमहत्त्वं नयोरुभयोरप्युभयकथायां प्रकृतत्वं यथा वा आत्त
66 याचयितुं त्वभियाचक्षीरहीयत महीमखवाद्भिः लंघितस्वभवनाकिंमुनद्विंगादिराशिस्तदंकांककलंकः अत्र श्रीरा
मकृतौ समस्तवैतिरोहिते योर्व्याप्रकृतत्वं यथा वा हिमसमुकं चंद्रहविरःसपद्मकोमदयनाद्विजानजनितमीनकेतनः
अभवत्प्रसाधितसुरोऽसुरोत्सवः समस्तसमनसमस्तचिरायमाधवः अत्र भगवतो वसन्तादेश्च प्रकृतानां प्रकृतत्वे अप्रकृतश्ले
षो द्विधा सभंगोऽभंगश्च भिन्नानुपूर्वीकपार्द्रप्रतिसंधानवोध्यार्थी नरकत्वं सभंगत्वं समानानुपूर्वीकपार्द्रप्रतिसंधान
योध्यार्थीनरकत्वमभंगत्वं आद्यस्योदाहरणं तत्प्रथमश्लेषो यथा प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता
अवलंबनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि अत्र विरुद्धविधिवशाद्योर्धियाविरूपं परश्लेषो यथा संनद्धेभग
दत्तप्रांशुविनिनदत्तस्त्रिलोके बलेनप्रोत्तानप्रतकरिकुंभकाणिहतनामारव्यकोलाहलेतीतानोणपतिपीतरुधिरस्मा
गमारयोरोरासंप्रावर्तिष्टदिवोनिर्थीकृतमहायोधंमहायोधनं अत्र रामायणपक्षे संनद्धायेरभगाद्दशमारोहालेदत्तोयः
पांशुविनिमदःभारतपक्षे संनद्धे इति बलविशेषणं भगदत्तो राजविशेषो भारतप्रसिद्धस्तकुलेत्यादि लिंगश्लेषो यथा प्रम
उन्निद्राब्जपरिष्कृतप्रवरोरः महीभवदैवतश्रेणीमौलितटावघटितमणिज्योत्स्नासमस्तशासिपात् उन्मीलद्घनसारसंद

तिसहचयकलाविरामहृदकरूपंकैटभमेदिनोमदनजिहासाचंद्रिकाचावतु अत्रदोविंशादिरूपंपंचिषुलिंगेषुसमानं
लिंगमपिभ्रादिपदिकार्थ इतिपदेणोदग्नकं भाषाश्लेषोपयामभेवा अवाहराविरूरेकामंमेसूद्दितोरेइसरसावि
उरेहालीकरणोसविडूरामदसा अतेत्रसंस्कृतपदेइतिलक्ष्मीसंवुद्धिः अवेनितद्धिशेषणामरणांद्दितविषये
अरेषोत्रेइत्यपितथाह्नीवेषीआयुसत्वेसात्रिषधेभेदगामियतइत्यमरात् अपदस्पोच्चवत्पस्यस्रोतंअविह्नर
मंतिद्दितमेवममकामंआहरसंपादयेत्यर्थः विडूराणांपंडितानामोहालीइच्छापदंपरागतमकरोमसरसामभीतिःख
पुविंदंतितत्स्वरूपंजानंतिसविदस्तानुवरतिसंसारादितितथाइदंचत्वमितस्यविशेषणं प्राकृतपदेतुकसाविर
हिराद्दिणउक्तिः तामाधराविदेरेकाममंसरभिस्लाररयतिवद्देयतिसरसाभधाह्वापिद्दिरेफालीकरणोषपिउद्दिरास
हसा उद्दीपकत्वेनतच्छहृस्पश्रोत्रमधाकत्वादित्यर्थः मकुतिश्लेषोपयामभेव गायतिवलयारीतिंद्रियार्थाश्रमणे
त्वदनयतिद्दिमराश्चजीवितानांचसमः नयनमपिमुहूर्तंतवर्षयत्यंजसामंदपिततमविद्योगःस्मरपंकेरुहासः अ
वगुरुत्वकरोतिगरवत्करोतीतिअर्थद्वयेपिगरयतीतिदववत्करोतिहरीकरोतीत्यर्थद्वयेचदवयतीतिवर्षवत्क
रोतिहृषिवत्करोतीत्यर्थद्वयेचवर्षयतीतिरूपंसमानं प्रत्ययश्लेषोपयामम मानभारमवलंबमुपरायाग्रथिभि
र्निविडितांकिलतस्याः मेयसीत्तणापथं गतमात्रेसोहलासमस्तविनीविरदंसैच अत्रलिदिप्रथमोत्तमपुरुषैकवच

८०
गी.गो.

अ॰ कौ॰
९७
67

तेन तथा वित्सल्लालासेति वह्नपंतत्वं विभक्तिश्लेषो यथा ममैवा दृष्ट्वा मौक्तिकविशदाञ्चपराववपि विवसंकाशौ नत्विव

कामसन्निवदनेन तवनासावंशमोदयी अत्र चकास्मनीति तिङ्विवद्रवचनांतं शान्त प्रत्यये समस्मैकवचनेपि तदेवद्रूपं वचन

श्लेषो यथा अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतं दृष्टारमणीगुणा अपि श्रुतिगामितयादमसद्वृत्ति भातेस्मतरां परापते अ

व्यतिभाते इति वचनत्रयेपि तत्त्वां अमाशानांमध्येपरस्य यत्रांतर्भावः प्रतिभाति तत्र तद्धि प्रतं विवरणीयं अनेनैव दोष इति

ध्येयं अत्रायं विवेकः द्विविधोप्ययं श्लेषोर्थालंकार एव अर्थालंकारस्य वाक्यार्थान्वयेनानार्थकपदसत्वे पि श्लेषव्यवहाराभावा

त् तथा हि सवितादिगुणभेदेन भिन्नानां शब्दानां भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्यत्वे पि श्लेषोपपत्त्यर्थं स्वरभेदमभ्युपेत्य एकप्रयत्नेनोच्चा

रणेन श्लेषः यथा हपुकार्तस्वरपात्रंभूषितपरिशेषपरिजनं देव विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम्

इत्यादौ समासभेदेन स्वरभेदान्नभेदेन च शब्दभेदाव्यपकत्वान्न त्रपतकाष्ठन्यायेन शब्दयोरेव श्लिष्टत्वात् यत्र तु स्वरभे

दो नास्ति तत्रैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदाभावादर्थश्लेषः एकवृंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लिष्टत्वादिति सर्वस्व

काराशयः काव्यप्रकाशकारस्तु दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतित्वावधारणं तावदन्वयव्यतिरेकगम्यं तथा हि शब्दानां

परिवृत्त्यसहत्वं शब्दवृत्तित्वं तत्सहत्वे त्वर्थवृत्तित्वं कष्टत्वादिदोषाणां गाढत्वादिगुणानामनुप्रासाद्यलंकाराणां च शब्दनिष्ठाः

नानाच्छायानुसर्वीकशब्दोपादानपदंतदवभासात् व्यर्थत्वादिदोषाः ओजआदिगुणा उपमाद्यलंकाराश्चार्थनिष्ठाः तदर्थक

७

शब्दानां तेषां पाठेनैव प्रियत्वाभयानुगतार्थमनोज्ञत्वसंभवात्तत्र नहि विषयत्वात् यथा लोके नौमि तिमायाति लोके नाम तथो
गतिं श्रुत्वा वसहदपिहृतिस्तस्या कोटेः खलसदृशस्यादावस्थेनोन्नतिमायातीत्यादिप्रयोगे पिश्लेष निर्वाहात् किंच शब्द
श्लेषोर्थालंकार इति परस्परव्याहतं श्लेषस्य शब्दानाश्रितत्वे शब्दश्लेष इति व्यपदेशानौचित्यात् तथात्वे चार्थालंकार
त्वानौचित्यात् कविसंरंभगोचरस्यैव वैचित्र्यस्य दर्शनालंकारत्वात् प्रकृते च शब्दानामेव कवेस्तात्पर्यविगमात् य
तथा च खमेलितं शब्दानामिति तन्न एवं सत्यनुप्रासादीनामपि अर्थालंकारत्वापत्तेः रसादिव्यंजकत्वार्थमेव तेषा
मेवानुप्रासादेरलंकारत्वात् एवं सति शब्दानामभिमतया न दोषादेरपि अर्थत्वापत्तेरर्थापत्तेरेव न ख्यातत्वात् यदप्यु
क्तमपलो ह्यर्थयाहुर्वं ये: [illegible] श्लेषत्वमिति तदपि न विधावित्यादि वाग्विशेषस्यापि श्लेषत्वापत्तेरित्याह इदं चात्र विचा
र्यं श्लेषः श्लेषस्तावदलंकारान्तरस्य विषयेति विश्रामानोत्पद्यते यथा सकलकलपुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविं
बमिव वृत्तं त्रोपमायाः [illegible] कामगीति तत्र रूपकस्य नास्यः कविरिव स्वल्पश्लोकोदेवमहामत्रवानितिव्यतिरेक
स्य [illegible] नतीसंभवादिव समस्तमत्सुः सतः [illegible] देवगतिश्चित्रा तथापि न समागम इति समासोक्तेः आरोपकाप
मवलंकृता होनं [illegible] विषयत्वाद्धिः यच्चित्रमद्भुतशायेलत्तमभांती ममस्तस्मे इति विरोधस्य कवीनां संतापे
[illegible] भवनानामभितोद्गगनि रितित्रयाणां पंचवं रचपलितनतचित्रमधिकं त्रया

श्री
९८
68

णां वेदानां व्यस्य वि ववतावीरभवता द्विषसैकाली नामप्रतमेपि लक्षं यदेकयाः इत्यनुमाम
सेयादि [illegible] तत्र किं श्लेषे केषांचा: [illegible] पकोवाध्यो वा संकीर्णो वेति अत्र केचित् श्लेषस्यालंकारां
तरनिर्मुक्तस्थलान्तराभावान्निरवकाशत्वेन सर्वालंकारापवादकत्वमेव यत्र हि द्वयोरेवासमत्वं स्त
न त्वंवानन्तवत्तुल्ययोगितायाएव संभवात् मवदेव तत्त्वमेव यानालमायणानां त्वांनिवंधनं संचाम सम दन्तुमि
दकोललोकत्रयात्मकः इति विवक्तोत्र विषयः इति वाच्यं तत्रापि श्लेषोपमायामपि तयोरभेदं विना लोकत्रया
त्मकत्वानुपपत्त्या रूपकसंभवात् अत एव हिमानन्से त्यादौ मनस्यभिमानसत्वारोपणात्सकलत्वस्याप्तिहंसत्वारोपे
णोपहारत्वादेश्च प्रतीते रूपकत्वस्वीकारः अत्र तत्राप्तिप्राणालत्वारोपणे प्रयोजनाभावाच्छ्लेष एव केवलस्तत्र यथा मि
ति निश्चितं अत एव च तत्र क्वचिदपि रूपकस्यावाच्यतदेवलैपेव विविक्तविषयगवेषणादि त्यपि नयुक्तं नचैवं तत्र क
थमनुपमारूपकादीनां प्रतीतिः त्वन्मते तत्र तेषामभावादिति वाच्यं तेषां प्रतिभानमात्रस्वीकारात् सेत्येतत्समर्थोरञ्जनतम
तीति वत्तत्रापि केवलस्य श्लेष एव तस्मादीदृशस्य श्लेष एव सर्वालंकारबाधको युक्त इति अन्ये त्वाहुः विषयान्तराभा
वे हि बाध्यबाधकभावो युक्तो न त्वत्र तथास्ति श्लेषस्यालंकारान्तरनिर्मुक्तविषयसत्त्वात् यथा येन ध्वस्तमनोभवेन ब
लिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गंगां च योऽधारयत् यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं

वनामतः पायात्सत्वपर्यंपकत्वकारत्वांमविरोमाधवः मत्रत्रतत्स्ययोगितासंभवतिहरिहरयोरेपमस्याव्रान
भिसंधानात् एवंचविविक्तविषयसङ्गावात्कथमस्यालंकारांतरबाधकत्वमिति किंचविविक्तविषयासत्वादलं
कारांतरापवादकत्वमित्यपितत्रुत्संविषयसङ्गावमात्रेणोपपन्नौविविक्तविषयापेक्षायांमानाभावात् लोकेप्यपं
भरत्वानांनिरवकाशत्वयातदोषुयस्ववणोस्यालंकारत्ववाधापत्तेः मीमांसकादावपिपदेन्नहोतीस्यादिवज्ञत्तराईन्नु
होतीत्यादिनाग्रहवतीयेग्नहोतीत्यादिविविक्तविषयाभावेपिसविषयत्वमात्रेणावकाशात् प्रकृतशास्त्रेपिस
होक्त्यादीनामतिशयोक्त्यादिविविक्तविषयाभावेपितदभावेनालंकारांतरत्वव्यवहारात् यदप्युक्तं उपमाप्रतिभो
त्पत्तिहेतुःश्लेषोयमिति तदपिनउपमायाएवश्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वात् नगरवर्णानप्रक्रमेइवादिशब्दप्रयो
गाभावेसकलकलेतिविशेषणदानेपिद्वितीयार्थस्यप्रतिपत्तेरभावात् नत्विदंकथमुपमासामान्यधर्माभावात्
नचसकलकलत्वमेवतथेतिवाच्यंकलानांकलस्कौलद्वलमादिरयोर्भेदादितिचेत् मैवं नपौरभेदाध्यवसाये
नसाधारणधर्मनिर्वाहात् बिंबप्रतिबिंबभावादिरूपत्वेवस्तुतउभयानुगतानामपिधर्माणांसाधारण्यस्वीकारेण
मुख्यसाधारण्यस्यानपेक्षकत्वात् यथामल्लारदेवांबुदः सत्तायामपनीयपया तथैवलोभूदच्छ्रीराजामहतिरंजना
दिव्याजादवर्न्नर्थसंज्ञावत्त्वसाधारणधर्मत्वात्त्वमस्तीपमेवश्लेषस्यबाधिकेतिवक्तुमदं रूपीपमादिसाधारण

अ॰कौ॰ ६५ 69

धर्मप्रयोग एव संभवतीति न त्वन्यथा तत्र चार्थश्लेषादेरावश्यकत्वात् तद्धि निर्मोकोपमाविषयाभावेन तथाश्लेषवा
धस्य युक्तत्वात् एवं समरार्चितोऽप्यमरार्चित इत्यादावपि विरोधस्य लेशस्य प्रतिभानमात्रं न तु वस्तु
स्थितिः द्वितीयार्थस्यानन्वयेऽप्रौढत्वात् एवं अविरुद्धसंदर्शीति त्वं गलल्लावण्यविरुद्धकाऽस्मादा॰
वपि नात्र विरुद्धभावेन संदर्शीति प्रतीयमानो द्वितीयोऽर्थः प्रकृतोपयोगी न च विरोधस्यापि पारमा
र्थिकस्य नित्यो निरपेक्षत्वादेतन्नालंकारत्वायेत्याः पर्यवसन्न एव विरोधोऽलंकार इत्यभ्युपगमामेयाम्
मप्रनिहितोऽपि श्लेषोऽलंकारत्वेन स्वीक्रियतामिति चेत् न विरोधाभासस्य विरोधत्वेन तच्छ्लेषा
भासस्य श्लेषत्वेन केनचिदनभ्युपगमात् एवं सहृदयमादौ रूपकं प्रधानं श्ले
षस्तु रूपकाङ्गमिति तत एव व्यपदेशोऽस्याप्यः मानः कविभिर्वाक्यादावपि ख्यातिर्भवतीदिव
प्रधानं श्लेषस्तत्तन्निर्वाहकमात्रमिति एवं च गुणीभूतत्वेन श्लेषस्यालंकारत्वायोगात् तदाद्यत्वे मे वेत्यपि केचिदिति
दिक् अथ कुवलयानन्देऽप्युदीरितानामुदाहरणम् प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणमाह प्रातीस्मलधनिस्वावतम
वीनैर्विवलितः यथा महात्मनोऽजरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्यानुपप्लवग
तेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् अत्राभ्युदयमारूढः कान्तिमानुन्नतकरः रलः राजा हरति सर्वस्य ए

दयं स्वरूभिः कैः इत्यादौ अत्र गानचंद्रादिष्वप्येवं प्रस्तुतार्थोऽयं नन्वयान्तर निमित्तेषामभिप्रायः किं न प्रस्तु
तप्रस्तुतार्थाभिधानमलंकारत्वमप्रस्तुतप्रशंसालंकारो इत्येव यत्र प्रस्तुतार्थस्यापिधानमप्रतिपादनत्वेन व्यवस्थानं पेक्षातात्
यद्यपि प्रकरणबलेन प्रस्तुतार्थस्यैव स्फुटप्रतीतिर्निर्विषयत्वे सतिपश्चात् अप्रतिपत्तिरुद्धारस्य धनादिकार्याकाराज
कारादिषु शब्दानां परस्परं समभिव्याहारबलात् तद्विषयकप्रतीतेः नेशेषादेक प्रस्तुतार्थः स्फुरतीति भाव
तात्पर्यमेवं न्यूनत्वं संभवः पातनाम्प्रतिपाद्यमानेष्वर्थेष्वेवमदनयेत्यादौ एवमिति प्रकृतार्थोऽयमप्रस्तुतश्चेति नीति
चेतनत्वं हि गूढश्लेषस्य अस्ति चास्यत्रापि गूढश्लेषः [illegible] प्रकाम गुर्वीं लघु विलंघि पयोधरोपरु
द्धः सततमस्तमतागमस्तपाः पतिरपादित्वादि [illegible] कामसत्तरी विभर्ति मंदमग्निं मधुरधामो
पलादर्शितस्य वधूचाभवत्तमः इत्यादिभिरेव श्लेषविरोधाभासापि पत्यैरसंनिधौ अत्र [illegible] हि नसासेन्तु
दाहरणायोः प्राकरणिकार्थबोधानंतरविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतानि हृदवेष्णादिवव्यवहार [illegible] प्रतीयते त
त्राभवतां श्लेष इति सर्वाभिमतपक्षः यथा रम्या इति प्रासमवतोः पताकाराजिविविक्ता इति वर्द्धयंतो [illegible] ममेवं तनम
व लोकात्तमं पृष्ठभिर्वलभीषु यानः इत्यादावपि गूढश्लेषस्य एव अत्रादितीयांताहि प्रतोपस्थापितामर्थान्तरवासांविभा
क्ति भेदेन पृष्ठभिरनन्वयात् नापि तस्मिन्नधिकपयः श्रियं वहंतः संतोभं पवनभवाजवेननीताः वाल्मीकेरप्

शं·बो·
७०
70

दितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं वपतिगिरां महाशब्दः इत्यादिवद्विभक्तिभेदेऽपि उभयत्र तदन्वयान्नैयत्यं साधर्म्यमिद
निवद्गमस्ति येनातिमश्लेषोऽपि स्यात् समममिति त्वक्रियाविशेषणानां सदृशार्थत्वेनाप्युपपन्नं वस्तुतस्तु श्लिष्टविशेषणानां त्वया
न्याययमतीनं साधर्म्येनालंबते तस्माद्दर्शितोदयबलादेव तदन्वयात्संस्थानमिति यद्धश्लेषः तदन्तं तद्बलादेवस
मशाहृस्य साधर्म्यार्थिककल्पनमित्युपमागामयं श्लेष इति अत्र समवायाधरकृतः यत्तावद्द्वलं प्रत्यकृतार्थस्य शाहृत्वेन
प्राचामभिमतं किन्तु प्रमादे देवेति तदयुक्तं अनेकार्थस्य शाहृस्य वाचकत्वनियंत्रितसंयोगादिरेवा आर्थधीकृ स्मा
पृतिं जनमिति तन्नत्रय विरोधात् अप्रकृतार्थव्यंजकत्वं व्यञ्जनाया एवेति तद्दर्शितं नानेकार्थस्यापि शाहृस्यैकमा
वाचकत्वं प्रसक्तं येन तन्नियंत्रणार्थं संयोगाद्यनुसारः स्यात् अर्थेव यस्य वाच्यतायामप्युपमादेर्वैयर्थ्यं वानपायात्तु य
दप्युक्तं द्वितीयार्थस्यापि शाक्तैव प्रतीतिरित्यादि तदप्यसत् द्वितीयार्थविषयशाक्तैरेव नियंत्रणे स्यात्तेऽकत्वाकृतया
तद्बोधासंभवात् न च नियंत्रणाभावे सिकबोधाजननमात्रं तथा च प्रथमं द्वितीयार्थबोधाभावेऽपि प्रकृतार्थबोधानंतरं
शाक्त्या द्वितीयार्थबोधे बाधकाभाव इति वाच्यं एवं हि प्रथममेव कुतो न द्वितीयार्थबोधः प्रकरणज्ञानस्य तत्प्रतिबंधक
त्वादिति चेत् तर्हि चरममपि कथं न तद्बोधः प्रतिबंधकस्य सत्त्वात् न च तात्पर्यज्ञानस्य तत्त्वाद्द्वयावच्छेदितत्वात् प्रकरणज्ञानेन
एतदुत्तरं प्रतिबंधकज्ञानाभावात् कृतैव द्वितीयार्थबोध इति तथापि द्वितीयप्रतिबंधकज्ञानसंभवात् तर्हि प्रकृती

र्थरूपं कालीनप्रकरणाज्ञानस्थापितस्य शक्तिरनेनप्रतिबंधकत्वं प्रतिबध्यप्रतिबंधकवाद्यसंभवात् किंच प्रकर
णज्ञानत्वेनैव एवं च प्रकृतार्थबोधोत्तरकालीनप्रकरणादिज्ञानस्यापि प्रकृतज्ञानत्वरूपप्रतिबंधकतावच्छेदक
धर्मावच्छिन्नतया उभयोरेव प्रतिबंधकत्वमिति एवं च द्वितीयार्थबोधार्थी मन्यत्र ... व्यंजनैव सा लोके अस्तु विना
ऽपि मितीयमलं पल्लवितेन स्वनामार्थे महामतिविस्तरादौ बाधितार्थबोधस्य ज्ञानतया ऽनुपपादकत्वाच्च कथंचिदुपपत्तावपि दे
वदत्तेन पुत्रं मातेनताडितं शस्त्रप्रयोगेः समभ्यार्थानुपपत्तिः शालकादिना प्रयोगेनुपपत्तिरित्यपि नियमेनाभावात् वह्निभो
दृष्ट्यादिर्वैशिष्ट्यस्यबोधप्रतिभामात्रहेतुत्वादिति अतएवायमतिजरद्गवादिवदन्यापि गूढश्लेषएवेत्यपि पास्तं
समासोक्तावपि व्यंजनयैवाप्रकृतार्थप्रतीत्यभ्युपगमात् अतएव ध्वनिकारेण समासोक्तेर्गुणीभूतव्यंग्यत्वं न भीवः
स्वीकृतः पूर्वप्रकरणे समासोक्तया श्लेषो बाध्यत इत्युद्भटाचार्यादिभिरप्युक्तं तत्रश्लेषत्वे च तद्बाध्यत्वासंगतेन्नुपपत्तेरिति
किंच अनेकार्थस्थले कथंचिदप्रकृतार्थस्य शक्त्या बोधोऽस्तु योगरूढिस्थले तु न तदुक्तिसंभवः यथा चंचलापो
तीतयनं तव जलजानां श्रियं दत्तवत् विपिनेतिं च चलानामपि च मृगीणां कथं नु मा हरसि अत्र चंचलस्य रदिनामाय मा
नोऽश्रीहरणसंभवेऽपि न दत्तं हरिणानां न तदाश्चर्यमिति विवाच्यार्थे पर्यवसन्ने ऽपि केवलयोगमर्यादया स्वर्ग पुत्राणां पनदत्त
णां नेत्रे अभिमौर्देः स्वपाकनउगावेष काथाणामिति जलजमृगशब्दाभ्यां प्रतीयमानस्यार्थस्य विना व्यंजनामनुपपादपितुम

अ॰कौ॰ शक्यत्वात् योगरूढ्यानियमेनैनार्थी तद्बोधसामर्थ्यात् अतएव पंकजादिपदेभ्यः पंकजनिकर्तृत्वप्रकारककुमु
७१ दादिविशेष्यकबोधो लक्षणयैवेति नैयायिकाः नचात्रापि लक्षणैवास्तीतिवाच्यं मुख्यार्थबाधाभावात् नचतात्पर्यबा
71 धादेव साक्षितिवाच्यं चोरव्यवहारे केवलतात्पर्यमिति तात्पर्यानुपपत्त्यभावेन तात्पर्यस्यैवाग्रहात् पंकजनायाय एव तदर्थग्राह
कत्वादित्याहुः इति संक्षेपः ॥ समासोक्तिं लक्षयति यत्रप्रकारवाचकपदमात्रं श्लेषगम्यसामान्यं तद्वृत्तेरप्रकृतार्थो
क्तिः सोक्ता समासोक्तिः यत्रप्रकृतार्थतात्पर्यकवाक्ये विशेषणपदानि वाच्यव्यंग्योभयानुगामीनि नत्वनेकार्थानीति
नियमः तत्रोभयानुगतविशेषणानां सामर्थ्यात् प्रकृतेनाप्रकृतार्थप्रत्यायनं समासोक्तिः समासेन संक्षेपेणोक्तिः प्र
त्यायनादिरूपार्थः एवं च विशेषणार्थकपदमात्रवृत्ति [illegible] साधर्म्यादप्रकृतार्थबोधः सतिफलितं धूमपराभासितता
नादिनावह्निबोधातिव्याप्तिवारणाय सामर्थ्यादित्युक्तं उल्लासितकालकरवालमहांबुवाहे देवेन येन नरदोर्जितगर्जि
तेनतनिर्वापितः सकलएव वैरिनृपाणां धाराजलैस्त्रिजगतीज्वलितः प्रतापः इत्यादौ विशेषणविशेष्योभयश्लेषलो
लक्ष्ये रूपकसाधनावतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति तथाच यत्र विशेषणमात्रश्लेषस्तत्र समासोक्तिः विशेष्यस्यापिश्लेष
त्वरूपकसाधनिरेवेतिफलितार्थः अत्रविशेषणसामर्थ्यमेतदेव यदप्रकृतेऽप्रसिद्धधर्मस्य प्रकृते समारोपात्तद्व्यवहारव
त्त्वेरूपकसमातत्त्वप्रतियोगिताः प्रकृतार्थस्यप्रसन्नोतिदितिविधेयपत्रात् प्रकृतेनप्रकृतार्थबोधनं तत्रात्प्रकृतप्रशंसा प्र

७१

हृतेनाप्रकृतार्थबोधनं तत्समासोक्तिरिति विवेकः यथा वा उन्मारयत्यलकमंजरिमंजरीभां वह्नीनकुंभवसनां
चलस्तनोति विविं वाधरं किमपि चुम्बति पंकजाक्ष्याः लोलः कपोलतलयोर्विपक्तनु समीरः ॥ इत्यालकापसारणस्तन
वसनापसारणादयो धर्मा आरूढनायकोभयसाधारणाः समीरपदं तु समारूढनायकव्यापकं अतो नायकप्रसिद्धधर्माणामा
रूढे समारोपात् तदवच्छेदकतया प्रकृतस्य नायकस्य प्रतीतिः अतः समीरे नायकव्यवहारारोपेण चमत्कारः य
द्यप्युक्तधर्माणामारूढेऽपि सत्वेन नायकप्रसिद्धानां तेषामारूढे आरोप इति न युक्तं तथापि मारुते स्तनवसनालका
दिचालनं विशेषतो न प्रसिद्धं चलनदेहत्वस्यैव तत्र प्रसिद्धेः नायकस्य तु स्तनवसनापसारणादिधर्मा एव विशेषतः
प्रसिद्धा इत्यारोपहेतुत्वं नायकनिष्ठानां धर्माणामारूढे आरोप इत्युक्तं अत एवात्र मारुते तन्नायकत्वारोपः शब्दानु
पात्तस्य नायकत्वस्यारोपानुपपत्तेः न चैव व्यवहारस्य शब्दोपात्ततया तत्रारोप्यत इति युक्तं न चैवं मंदस्तायलतामित्यादौ ना
यिकात्वारोपापत्तिस्तस्यादिति वाच्यं तत्रोत्तपुरेणोत्तारोपेण तद्योग्यत्वात् अत्र त्वलकोत्सारणादीनामुभयसाधारण्येन
नायकात्वाक्षेपकत्वासंभवात् न चात्र मारुतेन नायकस्य निवारणादतिशयोक्तिरेवेति वाच्यं उक्तधर्माणां नायक
एव विशेषतः प्रसिद्धेरुक्तत्वेन तद्धर्माश्रयस्य नायकस्यैवोपमानत्वेन भावात् किंच अयमेषी मुखं परपद्मस्य चुम्बति
तं दमाश्रित्यादौ चेदं समासेन नायकोपमानत्वसंभवः चेदयते तुंवनस्पलात्तणिकत्वान्नायकपत्ते च मुख्यत्वात् लात्त

ग्रं· कौ·
७२
72

गिकचुंबनस्यैव साम्राज्यधर्मत्वेन नायकस्यैव कांतानुयोगिकत्वोपपत्तेः किंचिद्व्यवहितयोगिकसंबंधपरत्वे ततः
स्यात्तत्र मुखे मतियोगिकत्व इति रसापकर्षापत्तिरिति भावः । अत्र वदंति प्रकृतनकर्तव्यं प्रकृतनायकादिव्यवहारस्यारो
पत्तत्वमिति यदुक्तं तत्र किं नायकादिविशेषणतो व्यवहारस्य तथात्वं तद्विशेषितव्यवहारो वा । चंद्रादेर्नायकव्यवहारस्य
पतेन नायकसाम्यस्यैव सिद्धापत्तेः न चैतदापत्तिः सर्वसकलकामेदाख्यवस्तायेन व्यवहाराभेदस्यैव कवेर्विवक्षितत्वात्
नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वेन नायकत्वाविसिद्धत्वापत्तेश्च किंचैवं निशामुखे चुंबति चंद्र इत्यत्र समासोक्त्यापत्तिः तेन चं
द्रत्वारोपपक्षे निशायां नायिकात्वारोपो विना स्यात् नायकसाम्यात् नायिकालिंगितमुखे चुंबनमात्रस्य चासंभवत्वात्
चमत्कारकत्वाभावेन मुखे चुंबनस्य साधारणनायकव्यवहारत्वानुपपत्तेश्च त्वारोपस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् यदि
तु निशायां स्त्रीप्रत्ययघोषं नायिकात्वं समप्रकरणं च इति तेनैव प्रतीयत इति निशा नायिकात्वबोधः स्यात् तदा मुख
स्यापि चंद्र इति तेन बोधे बाधकाभावात् नापि नायकत्वारोपे बाधकाभावः न द्वितीयः मुखे चुंबनमात्रस्य साधार
णत्वात् पद्यालंकारसर्वस्वकारानुयायिना कुवलयानंदकृतोक्तं अत्र विशेषणसाम्यादिना यत्प्रस्तुते अप्रस्तुतस
मारोपणं तत्प्रकृतविशेष्ये तदारोपार्थमेव सर्वथैव प्रकृतानन्वयिनः कविसंरंभगोचरत्वायोगात् तथा च समासोक्ता
वप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुरिति प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपोऽपि सिद्धः चंद्रत्वारोपे इत

वंशादिपदसमभिव्याहारवशं चंद्रादौ नायकारोपहेतुना दृष्टपादप्रयोगस्यासत्वात् न चात्र निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयो
दो मुखं निशायामभिसारिकायाः धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चंद्रोऽयमित्यार्ततरं ररास इत्यत्र निरीक्षणानुगुणनय
नपदोपादानं यथा मेघस्य दृष्टृत्वगमकं तथा नायकत्वारोपगमकं किंचिदस्ति न चात्वप्यागते किमिति पेयत एव
सिंधुरत्वं सेन्त्वं दकृदन्तः किमसौ बिभेति दीपान्तरेऽपि न हि तेऽस्य वदंशोवदोघत्वं राजपुंगव निषेवत एव लक्ष्मीः
इत्यत्र यथा विलकार्यसमस्तमंध्य रूपं राज्ञो विरुद्धत्वगमकं तथेहापि चंद्रस्यापि नायकत्वादिगमकं किंचिदुपात्तं त
था च विशेषणसामर्थ्यादवगतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य समारोपादेवात्र चमत्कार इत्यभ्युपगन्तव्यं यद्यप्यर्थयोर्द्वयो
रपि साधारणमविशिष्टमेवेति प्रकृतेः प्रकृतव्यवहारारोपोऽप्रकृतेन प्रकृतव्यवहारारोपो वेत्यत्र विनिगमकं ना
स्ति तथाप्यप्रस्तुतव्यवहाराश्रयधर्मिणि प्रस्तुतव्यवहारारोपस्यावश्यमसंगतिपरिहाराय स्वीकरणीयत्वात् प्रस्तु
तधर्मिण्यप्रकृतव्यवहारारोपस्य स्वीकर्तुमर्हः न वारोपस्यैव वैयर्थ्यमिति वाच्यं स्वरूपतो ज्ञातस्यारोपे चाहत्वाभावा
त्कामुकादिव्यवहारधर्मत्वेन तद्धर्मिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्य रसानुगुणत्वादारोपात् कामुकादेश्च शब्दादनुपस्थितस्यापि चुं
बनादिव्यंजितस्य व्यवहारविशेषणत्वं तस्मादयमैंद्री मुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमा इत्यत्र नारसंबंधिता दृष्टा चुंबना
त्मकव्यवहाराश्रयश्चंद्र इति बोध इति तदयुक्तं मुखं चंद्र इत्यत्र चंद्रत्वस्यानारोपेण चंद्रस्यारोप इत्युक्तेनावदसंगतानात्

चंद्रविशेषणस्य चंद्रत्वस्य मुखे आरोपासंभवात् किंतु भेदसंसर्गेण चंद्रस्यैव मुखे आरोपात् किंच ज्ञानादिपदसमभिव्याहा-
राभावाच्चंद्रेन तदनारोप इति न युक्तं शाब्दारोपोपि हि न तत्समभिव्याहारोऽपेक्षितो न तात्पर्यारोपे रूपकध्वनेरुच्छेदप्रसंगात्
न च नञारोप्यमाणासाधारणधर्मेण त्वात्प्रकृतेन तत्तादात्म्यमभिव्यज्यत इति वाच्यं इष्टापि पद्मनायिकावदनचुंबनस्य चंद्रेआ-
रोप्यमाणासाधारणधर्मितेन तत्तादात्म्यव्यंजकत्वसंभवात् एतेन विधुतपनैरित्यादौ वा लक्षणादेः पुरुषत्वायातेपा-
कस्यैवात्र चंद्रे ज्ञानत्वासाधारणोपकत्वमिति निरस्तं न च चंद्रनादौ ज्ञानत्वाद्यारोपं विनापि ज्ञानव्यवहारारोपसंभवेनानुपपत्त्यभा-
वात् मनस्य ज्ञानत्वासाधारणोपकत्वमिति वाच्यं अप्रेत्यरूपणात्मकस्यानुपपत्तिस्वापेक्षत्वेपि व्यंजकरूपणात्मकस्य तदनपेक्षत्वा-
त् अन्यथार्थापत्त्यैव निर्वाहे व्यंजनवैयर्थ्यप्रसंगात् तथापि ज्ञानादेर्व्यवहारविशेषणत्वेनोपस्थितिश्च वर्णवाचांग अन्यथा
स्वरूपेण व्यवहारस्याज्ञारोपवाहकत्वानुपपत्तेः एवं चावश्योपस्थितिकस्य ज्ञानादेस्तादृशचुंबनकर्तृत्वे चंद्रादावेव तादात्म्येन वि-
शेषणत्वेऽस्यवितं न तु व्यवहारे भेदसंसर्गेण चंद्रज्ञानयोरभेदप्रतीतिं विना पद्मनायिकावदनचुंबनस्याप्रियत्वादेत् अ-
पि च निशामुखं चुंबति चंद्र एष इत्यत्र स्त्रीपुंलिंगाभ्यामेव चुंबनरूपार्थसहकारेण नायिकात्वं नायकत्वं च व्यज्यत इति नि-
र्विवादं अन्यथा निशामुखं चुंबति चंद्रकेषा अत्र हर्म्यस्थं चुंबति भानुर्बिंबं इत्यादावपि तद्व्यंजनानापत्तेः एवं च स्त्रीमत्यादिना
व्यज्यमानं नायिकात्वादिकं निशादेर्नायिकात्वपवपघिवस्यतिव्यंजकस्य स्त्रीत्वादेः स्वसामानाधिकरण्येन तदारोपकत्वे

७३

विस्यात् निशावाचिनो नायकत्वाख्यधर्माविशिष्टयोः प्रतीतिरितिसर्वेष्वकारकेषु विरोधाच्च अविनाभावादप्रकृतव्य
वहारात्विमेन धर्मिणोव प्रस्तुतो धर्मेवच्छिद्यत इति तद्विवरणग्रंथाच्च नायकत्वारोपस्यैव प्रतीतेः किंच व्यवहारात्ति
मस्य नायकस्य तद्विशेषणत्वमेव न तु चंद्रादिविशेषणत्वं तत्समानाधिकरणपदार्थपस्याप्यत्वादित्युक्तं तत्रप्युक्तं
एवं सति निशायामपि नायिकात्वारोपो न स्यात् किंतु व्यवहारविशेषणत्वेनोपस्थितिरेव तच्च न संभवति नायिका
त्वानालिंगितकेवलरात्रिमुखचुंबनस्य नायिकासंबाधित्वात् रात्रितादात्म्यं विना नायिकानामसत्त्व विशेषणत्वा
योगाच्च किंच निर्लज्जीकाभवत् प्राचीं प्रतीचीं याति भास्करे प्रियेविपत्तरमणीं प्रियेतेकामरसं भवति इत्यत्र भास्क
रस्य नायकत्वाप्रतीतौ उत्तरार्द्धे प्रियेत्यादिना समर्थनमप्यनुपपन्नं स्यात् अयं च अप्रकृतव्यवहारः प्रकृतविशेष्ये
तद्व्यवहारतादात्म्येन प्रतीयते तदभेदेन वा नाद्यः तथा सति पुंसो मुखचुंबनकर्ता चंद्र इत्येकवद्रूपमितिरीत्या बो
धः स्यात् न चेष्टापत्तिः पुंसां नायिकात्वस्य चंद्रे नायकत्वस्य चाप्रतीतिप्रसंगात् नांत्यः तदपेक्षया प्रकृतव्यवहारवि
शेष्यकारोपस्यैव युक्तत्वात् न तु भेदसंसर्गेणाप्रकृतविशेष्यतदारोपस्यापि अभेदांशे व्यवहारांशे वारोपद्वयप्रसंगा
त् प्रमाणाभेदांशमात्रारोप इति विशेषः तस्मादप्रकृताभेदेन भासमानः प्रकृतव्यवहारः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्न
तयाध्यवसितत्वे भासते तथा प्रकृतार्थोपस्कारकतया गुणीभूतोप्यनुक्तं अयं तु विशेषः यथात्वप्यादन्तरेवात्मनामि॰

पृ०
७५
74

त्वादे रूपकप्रकरणोदाहृते त्वत्पादनखरत्नानामलक्तकमार्जनमिदं श्रीखण्डकरणकचन्द्रधवलीकरणाभिन्नमिति वि
शिष्टमार्जने विशिष्टधवलीकरणारोपः न तद्वदत्रापि पद्येऽस्मिन् मुखचुम्बनकर्तृत्वं चन्द्रो नायिकामुखचुम्बनकर्तृनायकाभिन्न इ
ति शाब्दबोधः नायिकेत्यादिभागस्य शाब्दबोधाविषयत्वात् किं च प्रकृतवाक्यार्थघटकाः पदार्थाः अप्रकृतपदार्थसाम
त्वेन भासमाना नैवाशिष्टमन्तर्भवन्तो महावाक्यार्थरूपेण परिणमन्त इति तथा च पद्येऽभिन्ननायिकामुखचुम्बनक
र्तृचन्द्रनायकरतिर्बोध इति तस्मादप्रकृतव्यवहारस्यैव चन्द्रादावारोप इति मतं निर्युक्तिकमेवेति ॥ अत्रेदं प्रतिभाति ॥
तन्मते उभयत्राभेदारोपसत्त्वे न लाघवावकाशः तद्वदिह नायिकाया राज्ञो नायकस्य च चन्द्रेऽभेदारोपः तथा तन्म
तेऽप्रकृतव्यवहारस्याभेदसंसर्गेण प्रकृतव्यवहारे आरोपः अप्रकृतव्यवहारस्यैव चाश्रयतादिभेदसंबन्धेन चन्द्रा
दावित्युभयत्र संसर्गभेदः मम तूभयत्राप्यभेद एव संसर्ग इति लाघवं इति वाच्यं मन्मतेऽप्रकृतव्यवहाराद्यप्रसक्तत्ति
प्रकृतव्यवहारस्यैव चन्द्रे बोधात् तस्य चारोपाभावात् किं तु प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपेण लाघवात् तथा चाभे
दमेव संसर्गीकृत्यारोपद्वयमिति गौरवं अप्रकृतव्यवहाराभिन्नप्रकृतव्यवहारस्य चन्द्रे बोधे चन्द्रविशेष्यकाऽप्रकृतव्य
वहारारोपानपेक्षणात् अप्रकृतव्यवहाराभेदेन प्रकृतव्यवहाराभेदेन चन्द्रादावारोपे प्रयोजनाभावात् न चैवं मा
ति प्रकृतविशेष्यकाप्रकृतविशेष्ये अप्रकृतव्यवहारारोप इत्यादिग्रन्थविरोधापत्तिरिति वाच्यं स्वाभिमतांश्रयत्वसंबन्धे

नाम्नः कृतत्वव्यवहारस्य चंद्रादावारोप इति तदर्थात् भवति । एवं कृतत्वव्यवहाराभिन्नाम्नः कृतत्वव्यवहारस्तत्रापि यच्चंद्रादिरि
ति अपि च पत्रवक्त्राचार्याभिप्रायेणैव वाक्यप्रयोगे प्रोक्तादिनान्तस्य तत्स्वरूपार्थो गम्यते तत्र वक्तृतात्पर्याभावात्तेन
तत्र कबोधसंभवः यथा दृष्टविवरिनेन त्वलसि दृष्टां किं मत्तकामकलघमानमवासलालितेश्र्वतःकलदं सिवापि
कामपि पुनरेष्वास्ति पंकजालयम् इयं दिदृर्वा समः प्रायेण सरस्वत्यां भूमिं प्रतिमश्यान्तकामायां तास्मिन्नेवावसरे हृ
तस्य हंसीं प्रतिपद्यास्तु तेनोक्तिः सरस्वत्यान्तसारूप्यान्तस्य सत्र स्तलोक इत्यजत्वत्तानाभिप्रायेणापोजितेतितदभि
मतस्य प्रत्ययस्तलोकाभिमानस्तागेकाविरहवतीं हंसीं रूपामरस्वतीति बोधस्यात्रासंभवात् किं च प्रत्ययविशिष्ट
स्य विशिष्टेनाभेदान्वयः अभेदप्रतियोगिनोऽर्थस्य प्रातिपदिकादनुपस्थितत्वादिति तु कार्ये द्वादीनामभेदेन नायिकादावन्व
यबोधस्वीकारोऽनुचितः एव इति नाहि वाक्यार्थस्येव प्रातिपदिकोपस्थितिः यतस्तानन्तपदार्थस्य भेदप्रतियोगिन एव प्रा
ह्योपस्थितिस्तथा न तु तदनुयोगिन इति वाच्यं समासार्थे येन वाक्यार्थस्य पदादनुपस्थितानां तदभेदबोधः पदार्थे तु प
दादनुपस्थितेऽपि पदार्थानामभेदो बुध्यत एवेति वाच्यं समवकाशः अत एव नायकादेः पदादनुपस्थितस्य तु चंद्रादावारो
पः स्यात्र हषगंपडकं आर्थारोपेन समानविभक्तिकपदाकांक्षेति तदप्यपास्तं अत्रापि वाक्यार्थे विशिष्टस्यारोप आर्थ
एवेत्यपि वक्तुं शक्यतया व्यक्तविलयापत्तेः किं च नायकाद्यारोपमंतरेणापि चंद्रादौ तद्व्यवहारारोपसंभवान्न तत्र

मु॰ की ज्ञानारोपे किं विहमकमस्तिय त्वव्यंजकस्यानुपपत्तिनिरपेक्षस्यैव व्यंजकत्वमिति तत्रापि तत्प्रकृतानकूलार्थव्यंजक
७५ त्वनियमभंगापत्तेः किं चैवं वयं निष्प्रकारतो ग्रलसत्त्विस्मणोभुजाणा ग्राणमोपुनिपणामलिङ्गिमग्रे इष्टभणीयणाणांग्रेणीप
75 फुलविलोचनणाज्ञाया इत्यत्र प्रफुल्लविलोचनत्वेन वस्तुना हर्षव्यंजनेऽपि कथं मदुपभोग्यत्वरूपवस्तुव्यंजनं न च दर्श
णस्य जनकतया तदुपभोग्यत्वादेरपदृति वाच्यं दर्शनस्य पुत्रलाभादिनापि संभवेनानैकान्तिकत्वेन मदुपभोग्यत्वादेरक
त्वासम्भवादिति वाच्यं वाग्रलसपिरोमणित्वादिरूपेण विशिष्टप्रफुल्लविलोचनत्वस्य कारणांतरस्यापि सहकारेण मदुप
भोग्यत्वरूपवस्तुव्यंजकत्वमिति स्वोक्तिव्याघातापत्तिः । यदपि स्वरूपतो व्यवहारमात्रारोपस्य चारुत्वाभावात् व्यवहार
विशेषणविशिष्टप्रफुल्लविलोचनत्वस्य कारणांतरस्यापि सहकारेण मदुपभोग्यत्वरूपवस्तुव्यंजकत्वमिति स्वोक्ति-
व्याघातापत्तिः । यदपि स्वरूपतो व्यवहारमात्रारोपस्य चारुत्वाभावात् व्यवहारविशेषणत्वेन ज्ञानादुपस्थितिरवश्यमंगी
कार्या एवं च ज्ञानादेरभेदेन चंद्रादावारोप उपपद्यत इति तदपि न ज्ञानादेरभेदेन चंद्रादावारोपं विना तथापि ज्ञानादेर्व्य
वहारविशेषणत्वेनानुपस्थापनस्य सुवचत्वात् अन्यथा मुखं चुंबन्नकर्ता चंद्रमा इति बोधे चंद्रे ज्ञानत्वारोपकाभा
वात् एवं चोभयत्र तदव्यापेक्षया व्यवहारस्यैव तदोषो युक्तो लाघवात् एवं ज्ञानत्वाभेदेन चंद्रबोधं विना परम्परयापि कावद
न चुंबनस्यासंभवात् इति तत्र भेदप्रतीत्यभावमात्रेणापि तदुपपत्तावभेदप्रतीतेरनुपयुक्तत्वात् यदि मुखं चुंबनादि

सहकारिमात्रं एवं चुंबनादिनास्व विशेषणत्वेन न तदाते प्रसंगः किंच स्त्रीलिंगादिकं न निशायांसं नायिकात्वादिं
व्यंजकं निशामुखं चुंबति चंद्र इत्येकैषा इत्यारोपितयाप्यतेः किंतु चुंबनादिकमिः पुंस्त्वादिसहकारिणोवयवं च चंद्रग
तं पुंस्त्वं निशायां नायिकात्वं चंद्रस्य च नायकत्वं गमयतीति पर्यवसानात्तत्कथ्यमाने एकसामानाधिकरण्येन नायि
कात्वादिप्रतीतिः स्यात् स्त्रीत्वादेस्तदा देयकत्वाभावात् पुंस्त्वादेश्च नायिकात्वादिसामानाधिकरण्याभावात् यत्तु
निशाशशिनोर्नायकत्वाद्यध्यधर्मविशिष्टयोः प्रतीतिरिति ग्रंथस्वरसदर्शनं तदपि न नायकस्य व्यवहारविशे
षणतया परंपरया तद्विशिष्टमित्यत्रैव तात्पर्यात् व्यवहारारोपसंगीकृत्य नायकाद्यारोपनिरासतात्पर्यके ग्रंथे तदभे
दारोपाभिप्रायस्याशंकितमप्यशक्यत्वात् यदपि व्यवहारो नायकाद्यनारोपे निशायां सपि नायिकात्वाद्यारोपस्याप्याव
श्यकत्वात् नहि द्विना यिकाद्याव्यवहारे विशेषणतया त्वयवोधः संभवति सुखचुंबनरूपव्यवहारस्य तदसंबंधिता
त् नायकस्य तदसंबंधितयाऽन्वयेन संबंधात्सक्ताकांक्षितत्वाच्च तदतिरिक्तव्यवहारस्य वानुपात्तत्वात् अत उक्त
रीत्यान्वयस्यैवोचितत्वात् यदप्युक्तं निर्लक्ष्मीकाः भवत्प्राची प्रतीचीं याति भास्करे प्रिये विदेशस्थ रमणी स्मर्तिकामुद
मं च तीत्यत्र भास्करे प्रियत्वाद्यवोधे प्रिये विपन्नरमणीत्वादिनासमर्थनानुपपत्तिरिति तदपि न तत्प्रस्तपवत्तदोषात्
न हि भास्करप्रियेव्यस्तके प्राचीनायिकाः स्यते इत्युक्ते प्रियत्वादिना समर्थनं संभवति अभेदसमर्थ्यसमर्थकभावान्तुप

श·कौ· पतेः अस्माकं त्वप्रकृतव्यवहारानपेक्षत्वेनोत्तरार्द्धस्यानिर्लक्षणिकत्वसंपादकतोपयोगस्यस्पष्टत्वात् तस्मात्समासेकौ
७९ व्यवहारस्यैवाभेदेनाप्रकृतव्यवहारेआरोपइतिस्थितं अतएवगांगं चुंवतिपांडिमाधरंवपुस्त्वास्वादयतुलवणः प्रासोमिस्त
76 निमानतनोतिचततोराश्लेषमणिदृषाः तापस्तावत्साकरोतिवसमंभ्रांतः किमावेद्यतामेतेयन्यतमास्तमेवविधिनावामे
ननिर्वासितः ॥ कपोलेपत्रालीकरतललिरोधेनमृदितानिपीतोनिःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः मुहुःकंठेलग्नस्त
रलतिवाष्पस्तनतटंप्रियोमन्युर्जातस्तवनिरनुरोधेनवपुषा ॥ इत्यादौचनरसाभासत्वापत्तिः इहहिपांडुत्वादिगुणवद्गु
गांगंचुंवनादिव्यवहारारोपात् पांडुत्वादौनायिकात्वारोपेयुगपदनेकनायकसंबंधोऽवतिप्रतीत्यादौविनाऽनुरसाभासप्रसंगो
दुर्वारःस्यादितिदिक् ॥ अथकाचिल्लौकिकेशास्त्रीयव्यवहारारोपः यथामहींपराजतिकेवलात्वसितनौप्राग्णोव
प्रार्थितास्लेषादौव्यतिरेकिकेवलमिदंसकलंसमाकर्णितेमोदेनिव्यतिरेकिचान्यपिचतेरंभोरुवलोजयोविध्येवात्रतनु
त्वमंगगमनेलीलात्वमल्लोलस्तथा अत्रनायिकायाः रूपेसर्वांगव्यापकतायांनैयायिकप्रसिद्धाभावान्ततियोगित्वकेव
लान्वयित्वव्यवहारारोपः क्वचिच्छास्त्रीयेलौकिकव्यवहारारोपः यथाममसामानमव्ययसमाश्रयणाद्विभक्तिरतीना
तिजामपितथाविधतांविदध्यात् स्वकृतंतादयस्यपुनर्योगयोग्यतस्मादिलोपविधिमन्वशिषत्स्वनीतिः अत्राव्य
योतरविभक्तेर्लोपाभवतीतिवैयाकरणव्यवहारः तद्वित्तदिंसारनवलवत्व्यवहारारोपः क्वचिच्छास्त्रीयेशास्त्रीयव्यव

द्वारोपः यथामम कर्मण्येणावप्नगणो प्रयाते कर्तृत्वमाख्यानविवर्जितेपि स्वद्वारमहं संविदधत्परस्मैपदायनत्वं
कथमत्र द्वारा अत्रवडभिलोककर्मणि कर्तृत्ववाग्वत्त्वमाख्यानात्मकज्ञानसाधनानामभावेपि सति प
रस्मैमोत्तवृपायपदायस्तुद्वारं उर्वनीम्पनेनोकर्मसत्त्वे मोसोनभवतीति वैदिकव्यवहारे अणौ अण्यन्तावस्थायांक
र्मीभूते पदार्थे अन्नणाविति नः समासद्वयेन ण्यन्तावस्थायां कर्तृभूते सति अनाख्यानेऽस्मरणाभिनार्थे आत्मनेपदवि
धाना नाट्यशास्त्र लेपरस्मैपदं णौ रणौ यत्कर्मणौ चेत् सकर्मकानाख्यानेवृत्तिस्तत्रेण भवतीति वैयाकरणव्यवहारारोपः
एवं शास्त्रान्तरेष्वप्युदाहार्यं ॥ इति समासोक्तिः ॥ निदर्शनां निरूपयति ॥ उपमापर्यवसन्नो यत्रार्थो
ऽसम्भवन्नन्वयानहः । यत्र क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना सोक्ता ॥ यत्र पदार्थयोर्वाक्यार्थयोर्वा ऽसम्भव
न्वा वाक्यतया ऽन्वयबोधाजनकयोरुपमानोपमेयभावं कल्पयित्वैवान्वयबोध पर्यवसानं सा निदर्शना यत्र च का
र्यकारणयोः क्रियया हेतुहेतुमद्भावेन प्रतिपादिते उत्तरवाक्यार्थः पूर्ववाक्यार्थप्रतिपाद्यसामान्यकार्यकारणभावेदृष्टां
ततया पर्यवस्यति सा द्वितीया निदर्शनेत्यर्थः ॥ आद्या यथा महाराजतेऽस्मात्परान्तसंगृहीतमालोक्य वाणाकयस्यो
कौ केनोत्तंगणिशिखाकलापकपिलो वह्निः पटान्ते शिखापाशैः केनसदागतेरगति तास्समापादिता केनानेकपयो
नवासितसत्वः सिंहार्पितः पंजरीभीमः केन च नैकनक्रमकरो दोर्भ्यां धृतो ऽर्णवः अत्र द्विरास्तसोप केनात्रानीत

अं.कौ. इति पूर्ववाक्यार्थो वह्निर्विस्ताचलेके नवद्दृश्यतरवावगार्थः नचैतेषां परस्परमन्वयबोधः संभवति अतो यथा वह्नि
१८ र्विस्ताचलवंधनं दुःकरं तथा रात्रसग्रहमयोन्यादिक्रमेणोपमायाः पर्यवसानं तथा च वह्निर्विस्तां चलवंधनप्रतियोगि
72 कसादृश्यपवद्रात्रसग्रहणाकर्ता जिज्ञासाविषय इत्यादिः पर्यवसितबोधाकारः नच रूपकपर्यवसानमेव कुतो न भ
वति रात्रसग्रहणारूपवह्निर्विस्ताचलवंधनकर्तीक इति बोधसंभवादिति वाच्यं प्रकृते प्राधान्यभंगापत्तेः एवमपि व
ह्निर्विस्ताचलवंधनाभिन्नरात्रसग्रहणकर्तीक इति बोधः कुतो न स्यात् एवं प्रकृते प्राधान्यभंगाभावादिति वाच्यं रात्र
सग्रहणस्य प्रकृतत्वेन तत्रोपमेयत्वस्यैव वाच्यत्वात् रूपकापेक्षया उपमायाः प्रथमप्रतीतिकत्वाच्च नचात्रध्वन्यो
पमेवास्तु किमलंकारांतरकल्पनयेति वाच्यं उपजीव्यत्वेन तदभ्युपगमादित्याहुः परार्थनिदर्शना यथा घृणिणीश्र
महाणासकमलगामसिमलिणीयणादंसणेन किं तं सुहृद्दंसिन्न इश्वंदायाथं गाश्रपद्दणा अन्यावस्थान्येन कथं प्राप्य
त इत्यतो नु खेचंद्रयोरुपमापर्यवसानं अथवावस्थासदृशावस्थायां लक्षणा सादृश्यप्रतियोगिन्यामवस्थायां चंद्रा
णत्वपः अतोलमोपमेवेयमस्तीति चेत् न अवस्थायामवस्थानिरूपितसादृश्याभावात् चंद्रपदस्यैकदेशान्वयप्र
संगात् खिंडप्राकिंकल्पने च गौरवात् एकपदोपस्थाप्यानां नामांतरसंस्तेऽन्वयासंभवाच्च न्यायपंचाननादयस्तु इ
श्यामलेप्रपमोदाहृतनिदर्शनायामुपमानमप्रसिद्धं वह्निर्विस्ताचलबंधनादेरप्रसिद्धेरद्भुतरसप्रसिद्धमिति विशेषः वाक्यार्थेति

दृशीनायोगिपदस्य स्वविशेष्यजातीयार्थलक्षणायां चेत्पदस्य चेद्भावस्याप्यलक्षणा तेन चेद्भावस्यासदृष्टान्तस्याला-
भेन लक्षणापमैवेत्याहुः ॥ द्वितीयपक्षा ॥ उन्नतं परमवाप्य यो लघुर्लीलयैव स पतेदिति ब्रुवं शैलशेखरगतो
दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः अत्र लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तित्वं कारणतावच्छेदकं पतनत्वं कार्यतावच्छे-
दकमिति कार्यकारणभावः पूर्वार्द्धप्रतिपाद्यः तत्र दृष्टान्ततयोत्तरार्द्धोपादानं तेन लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिः पातहेतुः
यथा दृषत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्निदर्शनात्वं न चात्रानुमानमेवेति वाच्यं पक्षादेरनिर्देशात् न चायं ति-
ष्ठितपतनकः लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिमत्वात् शैलाग्रगतदृषत्खण्डवदिति वाच्यं एकत्र लघुत्वमल्पत्वं द्वितीयदृ-
ष्टान्ते त्वपकृष्टगुरुत्वयोगित्वं उन्नततावमतत्कृष्टत्वं ऊर्ध्वदेशावस्थितत्वं चेति भेदात्पक्षे पतनं पदभ्रंशो दृष्टान्ते त्वधः-
संयोगहेतुक्रियेति भेदाच्च अथ लघुत्वोन्नतत्वादीनामभेदाध्यवसायेनोभयत्र हेतुत्वान्न दोषः वास्तवव्याप्त्यभावेऽपि क-
विश्रान्तिभाक्कल्पितव्याप्याद्यबलादेवानुमानालंकारप्रवृत्तेः अन्यथोत्तरार्द्धस्य पूर्वकारणकार्यभावदृष्टान्तत्वानुपपत्त्या
त्वन्नतस्यापि विलयप्रसंगादिति चेत् तथाप्यत्र लघोरुन्नतपदप्राप्तेः पातं प्रति हेतुताया एव प्रतिपाद्यत्वेन कस्य
विमलत्वनयोग्यतायाः साध्यत्वेनानुमानावकाशायोगात् न च पतनं लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिजन्यं तेन पतनत्वात्
शैलाग्रगतदृषत्खण्डवदिति वाच्यं श्लोकादृषत्खण्डस्यैव दृष्टान्तत्वप्रतीतेस्तत्समवेतपतनस्य तदभावात् पत-

ग्रं॰ कौ॰
७५
79

नस्मरेतोऽस्माधारणापात् एतेन विशेषस्य पदत्वेन सामान्यतो निपतनस्यालाघवेसत्त्वेन्नतपदप्राप्तिजन्यत्वस्य श्लोके गम्य
मानस्यासिद्धेः उन्नतपदप्राप्तेः पातहेतुत्वस्यैव प्रतिपाद्यत्वेन पतनस्योन्नतपदप्राप्तिजन्यत्वसाधनेतद्विरोधायेति नाव
मानावकाशाद्दविसिद्धं अथास्तु विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः निजदोषावृतमनसामतिसुंदरमेव
भाति विपरीतं पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतमित्यादिवदिति चेत् न समर्थनीयवाक्यार्थप्रतिपाद्यकार्य
तावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मयोः समर्थकवाक्यान्तर्गतकार्यकारणभावघटककार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदक
धर्माभिन्नत्वे निदर्शनाभेदत्वर्थान्तरन्यास इति विवेकेनात्र तद्विषयत्वाभावात् इह हि पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यकार्यकारणभा
वे उन्नतपदप्राप्तित्वं कारणतावच्छेदकं द्वितीयेऽपि तदेव निजदोषेत्यादौ तु पूर्वार्द्धप्रतिपाद्यकार्यकारणभावे दोषत्वं कारण
तावच्छेदकं विपरीतज्ञानत्वं कार्यकारणतावच्छेदकं उत्तरार्द्धे तु पित्तत्वं कारणतावच्छेदकं विपरीतचाक्षुषत्वं कार्यतावच्छेद
कमिति भेदात् एवं च पूर्वोत्तरवाक्यीयकार्यकारणभावद्वये यत्र सामान्यविशेषरूपधर्मावच्छिन्नत्वं तत्रैवार्थान्तरन्यास इति
फलितं अथ कथं चन्द्रांतपवत्त्वयि दृष्टपवतस्यानिर्वाणमनो मनोभवज्वलितं आलोके हि हिमांशोर्विकसति एव इयं कु
मुद्वत्या इतिवत् न चात्र कार्यकारणभावद्वये कार्यतावच्छेदकैक्याभावः निर्वाणत्वविकासयोर्भेदादिति वाच्यं तयोर्बिंबप्र
तिबिंबभावेनैक्यसत्त्वात् अन्यथा अलंकारोदाहरणेषु करीत्यापतनादेर्भेदेनासंगत्यापत्तेरिति चेन्न पूर्ववाक्यार्थप्रतिपाद्य

कार्यकारणभावे उत्तरवाक्यार्थप्रतिपाद्यकार्यकारणभावस्य यत्र ग्राहकत्वं तत्र निदर्शना व यदि दृष्टेत्यादौ तु उत्तरार्द्धीयका-
र्यकारणभावो न पूर्वार्द्धीयकार्यकारणभावे ग्राहकग्राहकः तत्र दीपककारेण नायिकामनोनिर्वाणस्य राजदर्शना-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वदर्शनेन कार्यकारणभावो ग्राह्यः तत्र यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तज्जन्यमिति ग्राह-
कव्याप्तिः आलोके दृष्टेत्यादि दृष्टान्तः तत एतत्परिस्फुटतया यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायीति व्याप्त्या मनोनिर्वाणराजदर्श-
नयोः कार्यकारणभावो गृह्यते उभयत्राप्युत्तरार्द्धीयकार्यकारणभावः साध्यादेव पूर्वार्द्धीयकार्यकारणभावग्राहक
इति भेदः विशेषान्वयव्यतिरेकानुगतानपेक्ष्य सामान्यकार्यकारणभावग्राहकमिति सिद्धान्तात् तेन यत्र पूर्वार्द्धीयकार्यका-
रणभावो सामान्यादेवोत्तरकार्यकारणभावो न्वहूलस्त्रोक निदर्शना यत्र तु पूर्वकार्यकारणभावग्राहकत्वेनोत्तरकार्यका-
रणभावे न्वहूलस्तत्र दृष्टान्त इति विवेकः पर्यवसन्नं इत्यलमतिपल्लवितेन अथ केचित् ललितमप्यलंकारान्तरमेव
यत्र प्रकृतवाक्यार्थमनुपन्यस्य तत्प्रतिबिम्बभूतस्य वाक्यार्थान्तरस्योपन्यस्यते तत्र ललितं यथा प्रकृतेव एव वाक्यार्थे
प्रतिबिम्बस्य वर्णनं ललितं निगीतेनो एसेत्रमेषा विकीर्षति अत्र ललितमिति लस्योक्तिः पूर्वार्द्धे लक्षणनिर्गत इ-
त्यायुदाहरणं इयं दिवाभिसारिणीत्युपागतेनायके प्रतिनिहत्य नायिकान्तरासक्ते सति तदानयनाय प्रेषितकामान्ता
यिकां दृष्ट्वा सख्या उक्तिः अत्र वप्रस्तुतवाक्यार्थमपन्यस्य तत्सदृशानीरनिर्गमोत्तरकालेन सेतुबन्धप्रकरणोच्चत्रूपोर्थ-

अ.कौ.
८.
४०

उक्तः। नचैवमप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतधर्मिकत्वात् नायकानयनेच्छावत्यां नायिकायामेवनाहप्रसंगस्यसंघटकरणोक्तौ-

क्तेः नायिकसमासोक्तिः प्रस्तुतवृत्तांतेनाप्रस्तुतवृत्तांतप्रतीतेरेवतद्विषयत्वात् अत्रचाप्रस्तुतेनप्रस्तुतवृत्तांतप्रतीतेः

नापिनिदर्शनाप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः प्राप्तोपात्तयोरैक्यसमारोपएवतदभ्युपगमात् परितशाद्रूपाद्रयोर्वि-

षयविषयिणोः प्रवर्तमानएवालंकारोविषयमात्रोपादानेपिप्रवर्ततेनतदातिशयोक्तेरपिरूपकप्रवानभाव

प्रसंगः विषयविषयिणोः प्राप्तोपात्ततेप्यहं रूपकं विषयिमात्रोपादानेत्वार्थमित्यपिवक्तुंशक्यत्वात्सारूप्यनिर्बंध-

नायामप्रस्तुतप्रशंसायामप्यतिशयोक्तेरेवापत्तेः तत्राप्यप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यप्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसंभवा-

त् नचैवमत्रसारूप्यादप्रस्तुतवाक्यार्थोवगम्यते अतिशयोक्तौतुविषयिवाचकपदेविषयालक्षणेतिभेदइतिवा-

च्यं इहापिप्रस्तुतगतत्वेनवर्णनादप्रस्तुतवाक्यार्थान्तप्रस्तुतधर्मिगतप्रस्तुतवृत्तांतप्रतीतिरितितत्रांत-

र्भावाकैविशेषात् प्रस्तुतंस्वपरेणनिर्दिश्यतत्राप्रस्तुतवर्णनारूपविच्छित्तिविशेषस्यात्राबाधपथ्यनीलोत्पलदृशा

[illegible] दिस्याद्दिष्टप्रस्तुतस्यकस्यचिद्धर्मिणोनुपादानादतिशयोक्तिरेव पतेनगतजलसेतुबंध-

नेवर्णिमादिषुसंबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तिरस्तीत्यपिनिरस्तं तथासति कस्त्वंभोः कथयामिदैवहतकंमांविद्धिशाखो-

टकंवैराग्यादिववदसिसाधुविदितंकस्मादिदंकथ्यतेवामेनात्रवटस्तमध्वगजनाःसर्वात्मनासेवतेनच्छायापिपरोपकारक

८.

रीतिमार्गे स्थितस्यापि मे इत्यादावतिशयोक्तेरेवापत्तेः अप्रस्तुतवाक्यार्थानस्तु रूपेण प्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिरूप
विछित्तिरूपविशेषणालंकारांतरत्वमिति चेत् न द्विद्धापि प्रस्तुतधर्मिगतत्वेन वर्ण्यमानादप्रस्तुतवृत्तांतात्त
त्वेन प्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिरूपविछित्तिविशेषसद्भावादलंकारांतरत्वमेव कल्पयितुमुचितमिति सर्वथालंकार
विलक्षणमिदं ललितमिति अत एवाह सर्वप्रभवो वंशः कथाल्पविषया मतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि साग
रमिति काव्यप्रकाशकारीयं निदर्शनोदाहरणमयुक्तमेव ईदृशामर्थानां सूर्यवंशवर्णनमिच्छामीति प्रस्तुतार्थानुप
मासात् एवं चनापि दोषाः कुतः प्रस्तुतापाद्यवसंतमुक्तस्य दर्पणं वनस्पत्वरामसंकेतेन तयाक्षुतार्थोऽव्यापिनानेनज
नेन संता अत्र कतमो दोषस्तथापरित्यक्त इति प्रस्तुतार्थप्रतुपत्यस्य वसंतमुक्तस्य वनस्पदर्शामनार्थीति तत्प्र
तिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासादयमेवालंकार इति तत्र पदं ति यद्यप्येकधर्मिकप्रस्तुताप्रस्तुतार्थव्यवहारद्वयो
पादानतिबंधनानिदर्शने यत्र विवादाभावस्तथापि व्यवहारद्वयवदर्थस्याभेदप्रतिपादनातिशयो व्यवहारद्वयाभेद
इति वाक्यार्थो निदर्शनास्वरूपं न च वप्रतिपादनं श्रोतमेवेत्यत्र नाग्रहः किंतु प्रतिपादनमात्रं एवं च प्रस्तुता
र्थस्यशास्त्रावपादानेपि आर्थंतदाथायेव निदर्शनायामेवभेदं तदुचितः अप्रस्तालप्रोपमायामभ्युपमावद्धिभीवाप
तेः एतनतिशयोक्तिरेव रूपकसंभवादिलोपेनेति तनयत्र ह्यलंकारशरीरमुभयत्रापि विलक्षणं तत्रैकएवालंका

रोगएव तेऽलंकारशरीरवैलक्षण्ये तु सर्वेगेवालंकारा इति वस्तुस्थितिः प्रकृतस्यालेच प्रस्तुतनहूतां तस्य शाहार्थ
नयोरुभयत्रापि शरीरवैलक्षण्याभावादेकालंकारत्वमेव युक्तं रूपके तु विषयतावच्छेदकरूपेणाभासमानस्य व
विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नाभेदो भासते विषयतावच्छेदकरूपेणाभासमाने विषयितावच्छेदकावच्छिन्नाभे
दस्यातिशयोक्तिशरीरमिति वैलक्षण्येन न तदुभयोः सार्थक्यस्य व्यवस्थापनात् आहार्यनिश्चयविषयीभूतो विषये विषय्य
भेदस्य वद्रूपकं तत्र विषयतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते विषयविशेषणत्वेनारोपणतदनिवेशात् एवं च भेदेप्यभेद
रूपातिशयोक्त्योः पक्षद्वयोरपि रूपक एवांतर्भाव इत्यत्रातत्त्वभावविरूपतिरिति तिशयोक्तेरपि रूपकांतर्भावस्वीक
र्तृणां मते तु ललितस्यालंकारांतरत्वशंकापि न भवतीति रसगंगाधरकृतः ॥ इति निदर्शना ॥ अप्रस्तुतप्र
शंसामाह ॥ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतप्रतिपत्तिरेतया यत्र कार्ये हेतौ व्याप्यव्यापकयोश्च न्यायौः समीनस्य यत्राप्र
स्तुतार्थप्रतिपत्तिमानतया प्रस्तुतप्रतीतिरिति नीयते साऽप्रस्तुतप्रशंसा समासोक्तौ तु प्रस्तुतेनाप्रस्तुतप्रतीतिरिति विशेषः एतद्वेद
नाह कार्ये इति समप्रसंगेषु प्रकृतेष्वप्यत्वोद्यते अन्यत्वं च प्रकृतनिरूपितं ग्राह्यं तथा च कार्ये प्रस्तुते कारणस्य कारणे प्र
स्तुते कार्यस्य व्याप्यव्यापकयोः सामान्यविशेषयोः सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य विशेषप्रस्तुते सामान्यस्योक्तिरिति चत्वारो भे
दाः तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्योक्तिरिति पंचमः तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्योक्तिर्यथा तस्याः सांद्रविलेपनस्तननटप्रेंखदृशां किंत

किंवत्तस्वरूपेणानतिव्यतिकरेणाख्यानेन गोपाय्यते इत्युक्ते कृतदिग्दीर्घसद्भावात् तत्संसमाश्रुमयामासासिष्टाभसेनतनत्ख
एवं शान्तस्याश्वतद्धिस्तृतं अत्र किंतया त्वयि मा बोमुक्त इति कार्यमात्रं दृष्टं तत्स्वरूपं प्रतिनायकेन तत्कारणमुक्तं ॥
कारणे प्रसक्ते कार्याभिधानं यथा तसेयुगांमिजाग्रकलवगं येणा यंगा आमोदं इत्यत्र रागिणामुत्सदोजीपणा विणाणा
वोलंतो एतेन त्वद्विरहे वा एतस्यामतिमात्रमुत्कंभतइति कार्ये प्रसक्ते मोहत्वरूपं तत्कार्यमुक्तं सामान्यप्रस्तावे
विशेषवचनं यथा रम्याउत्तराणं रणाउत्ताणिअंसधुअसंअगादं तदहविसिद्धाए मिगीएअ आमरणं तादइमे मया इ अत्र
निसर्गप्रेमाउपाधिं नापेक्षत इति सामान्ये वाच्ये विशेष उक्तः विशेषे प्रसक्ते सामान्योपन्यासो यथा गिरिं इलदं तिक
दिग्ग्रंथसह संतिएवलिअकवठेणा नपेंति जहिंएडिहो सितमंताओ खिअसहदृअसहदिशाओ अत्र पयदंतानां कांतस्यत
द्विरहे विनाऽभविष्यमिति विशेषे वाच्ये सामान्यमुक्तं तुल्ये तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यं
मात्रं च यद्यपि द्वयोरेव प्रकृतत्वे द्वयोर्वाऽप्रकृतत्वे चश्लेषोऽलंकारः प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारारोपे च समासोक्तेरुल्लासः
तथापि न तदाभासत्वात्तयोरिह कं इत्याह एतेनैतावदुक्तं श्लिष्टविशेषणाख्यप्रस्तुतप्रशंसा ननु समासोक्तेस्तद
नुग्राहकत्वं तस्याः एतदलंकारविरुद्धत्वेनानुग्राहकत्वायोगात् एतत्काव्यप्रकाशे समासोक्तेरनुग्राहकत्वमित्युक्तं
तत्र प्रतीयमानवृत्तान्तस्याप्रकृतत्वे अनुग्राहिकायाः समासोक्तेरेवाभावात् प्रस्तुतस्य वाच्यतायामेव तत्तदभ्युपगमा

अं॰ कौ॰ त्। अप्रस्तुतत्वं च तयाप्राधान्याद् अप्रस्तुतप्रशंसायाप्रवाभावात्। अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य वाच्यतायामेव तदभ्युपगमात्। इति दृष्ट
८२ णां श्लिष्टविशेषणत्वेतिमद्वितीयार्थमात्रं समासोक्तिरिति तदभिप्रायेणावाकथंचित्समाधेयमिति योजनं रसगंगाधरीयमया
82 सं। तत्र श्लेषादेरपसमाप्तेरथमेधर्मिणो र्द्वयोः श्लेत्तिभेदात्। नचयमेमाश्लेषेयथाग्रम। मित्रस्यावदूपदत्तयातरचनांसेव
स्तु रंगेजलेपत्राणां च सद्दृश्समाश्रयकुरुत्वं कंटकानां हृतिं विश्वग्वायुचरान्दीरपविधेयवं विधेयानलीनस्य कारस्क
सरोजतुः सनिकरः कान्ताकटाक्षादितः अत्र विशेष्यवाचिसरोजपदं न श्लिष्टं विशेषणविशेषाभयश्लेषयथा रसि
क विश्रद्धविलासित्रसंभ्रमस्त्रससखं अस्तोत्रोसिवरयुग्र इवरणकमलाद्दओविधेयविसमिसत्रदृतं अत्राद्विकाम
पाल्पाभिलेसुवाप्रतीयते नचात्रश्लेषमद्वोभयार्थबोधकइतिवाच्यं अशोकपदस्य दुःखे रूढत्वेन प्रथममेव तत्प्र
तीतेः ननु तर्हि अवयववृत्तेः समुदायशक्तिर्बलवतीति न च प्रकरणादिसत्वे योगार्थापवदलवान्। यथा तमेपयसि
दधान यतिसांवैश्वदेवाभिस्पावाजिभ्यो वाजिनं मिस्यत्र वाजिशब्दस्याश्वेरूढावपि वाजमन्नमस्येषामिति व्युत्पत्या
अग्निताद्रूपान्वयोगितां विषेषां देवानामेवोपस्थितिरिति वाच्यं प्रकरणादिकालीनयोगशक्तिबोधस्य समुदायश
क्तिजन्यबोधप्रतिबंधकतयाः शोकपदाच्छोकाभाववस्तुरूपबोधकालेदृत्तत्वप्रकारकबोधविरहेणाश्लेषविरहः इ
यांस्तु विशेषः यत्तु रूपपरत्वस्तानाभावकालेवृत्तत्वप्रकारकबोधस्येवास्याप्यात्राप्रस्तुतप्रशंसात्वं निर्बाधं तत्स्तत्वेपि पुरुष

८२

स्यैवमप्रकृतत्वेन ज्ञानविरहे तन्नोद्दूलत्वमकारकत्वानौचित्यात्तदेवं निराकार्थं अत्रैव पुरुषस्य प्रकृतत्वाने तु समासोक्ति
रेवेति समासोक्त्या यथा येनानंदमये वसंतसमये सौरभ्यहेलाचलद्भृंगालीमुखरे रसालशिखरे नीता पुरा वासराः
श्राः कालस्य वशेन कोकिलसुवासोप्यधिसर्वा दिशाः खेलद्वायसचंचुघात विदलन्मूर्द्धा स सद्धावति कस्यचित्
स्वामिनः प्रसादेन सुखानि वाहितसमयस्य पश्चाद्दुर्नरेन्द्रैः पीड्यमानस्य पुरुषस्य प्रतीतिः यथा वा नाभ्यासेन भ
सिकामेकः करुहैर्न चौर्यमाल्लंवितं जंबाललग्नमभ्रम्रभ्रत्यरगुहापर्यंतभ्रूलेखने पातस्तत्र मनादराहलित याह से
वसिंहो शिशोर्हीप्रदानद्रवतिप्रगाः कुटदिनांगंडे पुनर्गूषिताः यथा वा मम नत्तशोद्ध दवद सो स्फुरद्भ्राम्यता तेमसा
नाकहोवं दीप्यं स हृत्वा मन्वेकुरवकत्वां लेकमेव लग्नं नारुण्यापुरव्यंभिपीव कुवामलद्दति पीड्नामाकांक्ष कलया
मग्नो यवसि कण्टकेणीसिभः घ्नातवं अत्र कस्याचिदतिरसिकस्य कामिनीकुचपरिरंभलोलुपत्वरूपधर्मस्य प्रहृतेकु
रवके आरोपमात्रस्यावच्छेदकतया प्रकृतपुरुषप्रतीतेः समासोक्तित्वापानत्त्वसमासोक्तिरेवम प्रकृतेः प्रकृत
व्यवहारारोपस्य नत्वात् अत्रवाप्रकृते प्रकृतव्यवहारात् सा दृष्टमात्रेणा यथा मम इंद्रोपेंद्रो मिथस्तानविदय
महतां सोदरस्नेह वदो वादस्थाने तत्तास्तोपविगमनस्वं वियातवाप्याविधात्रः किंतु स्फूर्जन्हरकमलनालकुलिशाशि
खाभिन्नमातंगपातालयातापातालखाते वनफलतिम्ब घाघा वियात्रे क्रमो यं अत्र कयोश्चि हादिमनिवादि नोर्विरोध

अ॰ कौ॰ नष्टस्य स्वकस्य वित्तीशायां प्रहृतायां पारिजातहरणप्रसिद्धपारियात्रपर्वतहृतांतो मया तस्मा दृष्टप्रेन प्रकृतप्रतीतेः
८२ तां हृष्यपेन प्रतीतं व पित्रयः प्रकाराः क्वचिद्वाच्यार्थस्य गुणाभेदोनारोपेण स्वशोभाधर्मस्य वाच्यस्यार्थोभयस्याधारणे
83 नवाच्येप्युपपद्यमानत्वात् यथा धम्मम इलोपि इंकंकिंडेविति णार इत्र देहपभरणोपित हविगडो विश्रगरुत्र
नगोणाढ्कं समस्तब्रहइ परिक्कदहीनं जननिंदितं वनायकं कामयमानायाः इयमुक्तिः धूलीमालिन्यादीनां गजे
सत्वेन वर्ण्यपनायकत्विषु धर्माध्यारोपेणानयेत्ता क्वचिद्वाच्यस्य धर्माध्यारोपेण यथा मम देवस्यास्य त्रिभुवन
भमस्कार्यपादांबुजस्यास्थितानामर्हीपतिविधुकलेमामुदस्तेप्रस्तातीतजटावंधावबद्धस्मगोनक्रूरकुंभीनसेह
सूजंझेगावलिकवलितालक्ष्मेसनद्विपाकां अत्रावेतनायां विधकलायां संवोध्यत्वं मदप्रसक्तिस्वतिहयम
नुपपन्नं वां जनीयोतमपुरुषामस्तकुटिलतापिकाधर्मत्वादारोपितं क्वचिद्व्यावक्केदेनाध्यारोपानध्यारोपाभ्यां
यथा शैत्यं नाम गुणास्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता किं ब्रूमः शुचितां भवंति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे किं वातः
कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीवनं जीविनां त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः अत्र कंचित्तत्पुरुषं प्र
तिगुणाप्रख्यापनपूर्वकमुपालंभो द्योत्यः तत्र शैत्यं स्पर्शविशेषो जलीयविशेषगुणत्वेन ख्यातः परदोषापि क्वो
यपारतं ञाभावद्रूपात्मा च स्वच्छता द्रव्यांतरावयवासंकीर्णत्वं तुल्यविद्याकर्मजन्मशुद्धिमत्वं च स्वविवतमुपदात

कसंसर्गराहित्यमुभयत्रापि जीवनत्वं च तत्स्वाभाविकं नीचपथ्यो निम्नमार्गः निषिद्धाचारश्च एवं च स्पर्शविशेषा
दिसंबंधेन स्नानाद्युक्ताभावात्तेषु दानस्यादितात्पर्यात्तथा निम्नमार्गगामित्वेन निंदानुपपत्त्यात्र निषिद्धाचारत्वारोपः
शुचित्वजीवनत्वयोस्तु स्फुटतीति देहत्वादेवतान्यायेनापेक्षेति एवं च तदात्म्याद्भेदाध्यवसितेन शैत्यादिना शुचित्वादे
नाच शुद्धे नैव स्फुटतीति निषिद्धाचाराभेदाध्यवसितेन च निम्नमार्गगामित्वेन निंदायाश्चानुपपत्तेरिति वाक्यार्थसिद्धिः
एवं प्राग्वामनमतस्तस्य पंचभेदा व्याख्याताः दीक्षितास्तु संबंधांतरेणाप्रस्तुतावगमेप्येषा दृश्यते यथा नापत्रयो
षधवरस्मितवस्मितस्य निष्कासमंदमरुता निवुसीहृतस्य एते कङ्करचया इव विप्रकीर्णा जैपातकस्य किरणा ज
गति भ्रमंति अत्राप्रस्तुतानां चंद्रकिरणानां भगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधिविशेषकङ्करतादात्म्योत्प्रेक्षयास्मि
तस्य तत्सारतारूपोत्कर्षप्रतीतिः न चात्र स्मितकङ्करयोः कार्यत्वादिः कश्चिदेकसंबंधोस्ति अतोत्र सदृशत्वादिकमे
वसंबंधतयाश्रयणीयं एवं कार्यकारणयोः प्रत्येकमेव प्रस्तुतार्थप्रत्यायकत्वमभिसंधाय दे प्रस्तुतप्रशंसेदर्शि
तेन तोन्यत्रापि दृश्यते यथा कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माच्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि
मे नामकस्मात्सपत्न्याः मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्रांभोभिः किमासां समजनि कु
पितः कुंतलक्षोणिपालः अत्र किमासां समजनीति मालवीनां रोदननिमित्तप्रश्ने तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमना

ग्रं॰ कौ॰
८४
84

ख्यापकरूपिनः कुंतलत्वोगिणापालइतितत्कारणमभिहितमिति कारणनिबंधना अत्रैवमालवान्प्रति प्रसिद्ध्येनकुंत
लेष्वरेणाकितेनिर्जिताइति प्रश्ने तद्धांतभीविनर्मदाप्रयातरूपं कार्यमभिहितमिति अत्रैव कार्यनिबंधनापिद्
वेस्यांप्रश्नः श्राहृउतरस्यांत्वार्थइति विशेषइत्याहुः अत्रेदं चिंत्यं स्मितकडंकरत्वयोः कार्यत्वादिसंबंधाभावेप्यभेदः
यवस्थाप्य विषयीभूतदियधान्येनस्तद्धकडंकरत्वयस्यावयवावयविभावसत्वेन कार्यत्वसंबंधोस्त्येव नचयद्रूपावच्छि
न्नेप्रतीष्यथ्यथान्यकडंकरयोरुक्तसंबंधसत्वेपि स्मितकडंकरयोस्तदभावान्न संबंधांतरानुसरणमावश्यकमेवेति
वाच्यं अप्रकृतसंबंधगणार्थप्रकारकज्ञानविशेष्यभूते प्रकृतेः प्रकृतमात्रसंबंधस्यैवलाघवेन विवक्षितत्वात् संगणार्थ
वोधपर्यंतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वनियमोगौरवात् विशेष्यत्वं च तत्त्वेन विवक्षितत्वमात्रं अतः स्मितस्यैवता
दृशज्ञानविशेष्यतयातत्राप्रकृतसंबंधोनास्तीत्याकारकदोषाभावः नहि विशेष्यत्वेन विवक्षितस्य स्मितस्य दिव्यधान्यता
दात्म्याध्यासदृशायां प्रकृतसंबंधसत्वात् एवं द्वितीयदोषस्याप्यनवकाशः तथाहि तत्र किं उभयोरप्येकत्रदर्शनेन
प्रत्येकं तत्प्रयोजकत्वानुपपत्तिरिति विवक्षितं उत कारणकारणस्यकार्यकार्यवनिर्देशात् कार्यत्वकारणत्वाभाव
इति नाद्यः क्वचित्प्रत्येकपुरस्कारेणातद्दर्शनादुभयोः प्रत्येकं प्रयोजकत्वे स्थिते क्वचिदुभयसमावेशस्यादोषत्वात्
मूनत्वानापादकत्वाच्च नत्राप्येकस्यामेवाप्रकृतप्रशंसायांद्वयोः संबंधयोः प्रयोजकत्वाच्च संबंधनिबंधनयोर्द्वयोरप्रकृत

प्रशंसयोरेकत्र निबंधमात्रेणानदातिरेकाभावाच्च न द्वितीयः कार्यकारणपदयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावसाधारण
तायाविवक्षितत्वात् एवं च मालतीमोदनकारणीभूतत्वप्रियसमरणकारणत्वं न लेशकारणमात्रोक्तौ तत्र प्रस्ता
नकार्यविजयकार्यप्रश्नादिमात्रोक्तौ च तस्यानपायादिति कृतं बहुना एतदप्युक्तं प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य योगमते प्रस्तुतांकु
रः किं भृंग सत्यां मालत्यां केतकीकंटकेक्षया अत्र वाच्यव्यंग्ययोर्हंसांतयोर्द्वयोरपि प्रस्तुतत्वेन समासोक्तावप्रस्तुतप्र
शंसाभावमतिविकल्पस्य प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतनिष्ठव्यंजकतानिरूपितव्यंग्यता प्रस्तुतशालप्रस्तुतकत्वेऽप्रस्तुतनिष्ठ
व्यंजकतानिरूपितव्यंग्यताशालिप्रस्तुतकत्वे च तदुभयोपयोगात् अत्र द्विप्रियेणास्ते इति द्रष्टव्यं त्या उक्तो भृंगोपि प्रस्तु
त एव न च भृंगसंबोधनानुपपत्त्या प्रियमात्राभिप्रायेणैव प्रसक्तिरिति वाच्यं अचेतनेप्यामंत्रणदर्शनेन तद्विरो
धात् एवं च प्रस्तुतेन वाच्येन भृंगोपालंभेन पत्याकुलवधाः सौंदर्यादिगुणशालिन्याः सत्वे क्रूरजनपरिवृतायां प्र
वेसापहरणा दुरासदायाः कंटकाकुलकेतकीकल्पायां वेश्यायां समागमेन किं मित्युपालंभो ध्योत्यते यथा वा अस्ता
ह्नताव दुपमर्दसहा सभृंग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं
नवमल्लिकायाः मोघ्धांगना सत्वेपि बालां क्लेशयति कामिनि प्रस्तुतभृंगोपालंभेन तत्प्रतीतिः यथा वा कोयं देव
मिंय दधातिन लितीकादंब चंचुतर्तिं धत्ते सूतलनानवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितं इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः

अ॰ कौ॰ सादीर्घिकायास्तटे चलां तेन निरोद्धयेत्तनततं विंबाधरं पाणिना अत्रेयमिति दीर्घिकेति चोक्त्या वाच्यार्थस्याप्रस्तुतत्वनिरासः

८५ नायकं दंतव्रणं किंनाधरविशिष्टनायिकारूपप्रस्तुतव्यंग्यार्थप्रकाशनं च तत्त्वविरणापवस्पष्टं आद्योदाहरणद्वयेऽस्याप्र

४८ देशाथ नित्यं प्राचीनैरुक्तं अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतत्वेन वाच्यार्थस्यावर्णनीयतया तत्राभिधायां विश्रान्तायां वाच्यार्थे

नाक्षेपात् प्रस्तुतार्थस्य किं रलंकारः इदं तु वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वेन तत्रैव पर्यवसानसंभवेऽपि वस्तुसौंदर्यबलेना

भिमतार्थस्य किंर्ध्वनिरेवेति वस्तुतोऽत्राप्यलंकारध्वनित्वमेवन्तृतीयस्यानलंकारत्वेन कस्यचिद्विवादः व्यंग्यार्थस्य च

र्थचर्वणेन वाच्यत्वमापादितस्य ध्वनित्वायोगात् शाब्दार्थशानयानिमोऽव्यंग्योर्थः कविना पुनः पद्यादिः क्रियते स्वोतया

मेवान्यालंकृतिर्ध्वनेरिति ध्वनिकारोक्तेरिति तत्र प्रसंगागतः क्रमः अत्राप्रस्तुतप्रशंसैव भवतीति नालंकारांतरक

ल्पनं किंचित् कि वैचित्र्येण न तत्कल्पने लंकारानंत्यप्रसंगात् न च तल्लक्षणानाक्रांतत्वात्कथमेवमिति वाच्यम्

न ह्यप्रस्तुतत्वं सर्वथाप्रस्तावराहित्यं विवक्षितं किं तु मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तत्वं इदं च सर्वथैवाप्र

स्तुते प्रस्तुतेपि मुख्यतात्पर्याविषयीभूते च समानमेव अतोऽभंगादेस्त्वप्रस्तुतमात्रेणाप्रस्तुतत्वे मुख्यतात्पर्यस्य नाय

काद्युपालंभपर्यवसन्नत्वादप्रस्तुतेन प्रस्तुतप्रतीतिरिति तल्लक्षणाक्रांतत्वमस्पष्टमेवेत्याहुः॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा अति

शयोक्तिमाह अप्रकृतेन निगीर्णस्याध्यवसानाश्रयात् प्रकृते प्रकृतस्यान्यत्वोक्तौ यद्येवंस्यादथापरौ स्याज्जन्मजनकयो

दीपर्यस्यागम्यमानत्वतिशयोक्ति यत्र साध्यवसानलक्षणायोपमेयस्योपमानरूपत्वेन विवक्षयोपमानपदमेव प्रयुज्य
ते सा प्रथमा यथा चंद्रोपमित्यादौ अध्यवसानमारोपविषयस्यारोप्यमाणेनाच्छादनं तेन विवक्षानिगीर्णेन तद्वाचकपदेन वि
शिष्यानुपादानेऽस्यार्थः तत्र मुखादिपदाप्रयोगात् मुखत्वादिवैधर्म्यानुपस्थित्याऽनाहार्याऽभेदबुद्धिः रूपके तु मुखा
दिपदस्यापि प्रयोगादाहार्यैवाभेदप्रतीतिरिति विशेषः एवं च मुखत्वादीनां चंद्रास्थितत्वेनोपस्थितत्वात्त्वतिशयोक्तिरिति
निःकर्षः उपमेयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभेदसंसर्गकोपमानतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालि
बोधत्वं सारोपलक्षणायाः उपमेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपमेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाप्रकारताशा
लिबोधत्वं च साध्यवसानलक्षणात्वं कार्यतावच्छेदकमिति रहस्यम् यथा लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः
स्फुरत्ताराकारा पतन्निजलधाराकुवलयात् धुनीते वंधूकं तिलकुसुमजन्मा द्विपवनो वहिक्षीरे पुण्यं परिणमति
कस्यापि कृतिनः ॥ अत्र मुखनयनाधरनासारूपाणामवयवानां चंद्रवंधूककुवलयतिलकुसुमरूपैरुपमानवाचक
पदैः क्षिप्तरूपकम् यथा वा विपुलं नितंवविंवमधोस्तां स्तनसमुन्नतं कुचयोः अस्यायतं तन्नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति
अत्रापि निमित्तौ मालविकायां जीवितत्वारोपः अतिप्रियत्वरूपस्य हेतुसंबंधात् इमामेव रूपकातिशयोक्तिरिति निव
पदिदेश चंद्रालोकः रूपकातिशयोक्तिरिति चेद्रूप्यं रूपकमध्यर्गां यथा पश्य नीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंति शिताः शराः रूप्य

अ॰ कौ॰
८९
३६

मारोपाधिकरणांमन्तोदिरूपकमध्यगंसवाचकपदमपहायआरोप्यमाणार्थकपदेनैवोपस्थापितमित्यर्थः यत्र धर्मान्तर
हृतिधर्मसजातीयोधर्मस्तत्त्वहृतिधर्मानवच्छिन्नतयोच्यते सा द्वितीया यथा अस्संइलदृतणंअं अस्सखिअकाविवतणछाआ
सामासाममस्यपग्रावइणोवेह खिञ्चणदोई अत्र मकृतनायिकाकृतिलावण्यादिकंनायिकान्तरकृतिलावण्यादिसजातीयम
पितद्विजातीयत्वयोक्तमितितदुत्कर्षप्रतीतिः क्वचित्तस्यैवावस्थाविशेषेणतस्मादभेदः यथा तोचिरविश्रोअनणउरोराम
भुजोम्महमधुरजीआयाउो जाउोअणोचिअसेविवलिअपणमेमवाबुहोवामभुजो अत्र स्वस्यैव भेदार्थं यध्भु षिग्राहीनेषी
रामभुजस्य पूर्वावस्थातस्मादेवान्यत्वोक्तः तिचङ्गत्वप्रतीतिः यत्र च केनचिदारोपादके न किंचिदारोपाद्यते सा तृतीया यथा
उन्मीलद्रूपाकंतत्तुलनयारत्नाभ्रमीरंजेयन्दानीतः कृतपार्कराचलमथः स्वेनामृतां धाः स्मरः नव्यामित्तुरसोदये यदि
स्तुथासुधापयेत्ताभवाज्जिकायाः कृतिमाहयेनपरमांमतकरीयोः पाशरां यथा खंडत्तोदमर्दिस्थलेमधुपपः कारंवि
नीवर्षीणांतकषेरोहनिदोहदेनपयसांपिंडेनचेत्संडुक्तः मद्रात्तारससेचनैर्यदिफलंथनेतदात्वङ्किरामुहेशायततोपुदे
तिमधुराधावस्तमांप्रत्ययः अत्र तर्के आपादकस्य स्वतोःसिद्धत्वनियमादुपमेयत्वाभिमतस्य निरुपमत्वप्रतीतिः यत्र कार्यका
रणयोः पूर्वापरभावोवस्तुतः सन्नपिशीघ्रकारित्वविवक्षयाविपरीतत्वेनोच्यते सा च तुर्थी सापि द्वेधा पूर्वं कार्यस्य पश्चात्का
रणस्योक्तौद्वयोस्तुल्यकालत्वोक्तौच आद्यायथा श्रीरुद्रचंद्रदेवानां निश्वासः प्रथमं ववुः पुनरस्त्रीधाराकदंवानिलावाष्पांभः

प्रथमं यथा तव रसं भाराधराणां पयः प्राक्प्राणाग्रपल्लवमीषु रसमंकामं ततो विद्युतस्तस्मात् द्विः शेषाणि दियमयाः दृष्टः क्रम
श्रेवमः यथा वा माद्यद्देतं दरां दच्युतमदलहरीसंचरच्चंचरीकीर्यंकारानंदगीताः कविभवनभुवस्ताः प्रवल्लाद्भवंति पश्चा
दंवंति तेषामनुपरिकरणायारामभूपालमौलेरुद्देलदुग्धवीचीवहलधवलिमावद्धकल्लाःकटाक्षाः अत्र राजदर्शना
नंतरोत्थकवीनां संपत्तिरुक्ता द्वितीया यथा मम यस्मिंस्तरोश्चकितवालमृगेक्षणायाः कर्णांतभूमिमभिहृष्टवताल्क
टाक्षः तत्रैवमनन्यथाखिलेयमवसंचयेन भक्त्यातसंसमभवन्निचितं समंतात् अत्र कटाक्षवाणवेदः पौरेकलणोत्यतिकत
प्रतिपादनात्सहभावः अत्र प्रथमातिशयोक्तौ प्रकृताप्रकृतेति सामान्यतयोपादानाक्रुद्धसाध्यवसानलक्षणायाः भेदोपर
चाद्वेपि अतिशयोक्तिरेव तत्र धर्मभेदे धर्मिभेदाध्यवसायो यथा करालंवितकदंवमंजरीकेसरारुणाकपोलमंडलं निमि
लं नियमवागगोचरं नीलिमानमवलोकयामहो अत्र नीलिमाश्रये भगवति नीलत्वारोपः वंदोयमित्यादौ सादृश्यसाध्य
वसाननिमित्तत्वाच्छ्लेषेणत्वंशाश्रयत्वादिसंवंधस्तन्निमित्तत्वेवस्तुद्वतमिति विवेकः भेदाविमौ वसादृश्यानसंवंधात्तवत
लथायोगोणस्तुद्वौ च विज्ञेयौ इति काव्यप्रकाशोक्तेः तस्मात्सादृश्यातिरिक्तेन संवंधेन यत्रान्यस्मिन्नन्यतादात्म्यारोपः साधु
शुद्धसाध्यवसानेति तेयम कार्यकारणाभेदाध्यवसानं यथा नो दृविवश्यमपथोरादृवजीश्रस्मपदमदत्यालंवीसीताचा
दृविमोकवौ दस्तसुखवदं दिशद्दोऽश्रगाढोमवडो अत्र वाष्पविमोतदेतुत्वे ननदारोपः यथा मम श्राक्रष्टिदृयसविस्मय

अ·कौ· ततः स्फुरितैर्दृष्टोर्ध्वं धनं प्रोल्लोलोमकराधजलस्य जगतीवामभ्रूकवांत्यक्रान्तिः उद्देकः अग्रदस्यविभ्रमभवोनिर्दंभमुज्जंभणा
८७ मन्यामनिरसौ रसस्यन्दयति त्रस्तकुरंगेणाक्षणा एवं च अभेदनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमतामहेतिसाहित्यदर्पणोक्त
87 हेतुलंकारस्यात्रैवांतर्भावइतिनातिविकल्पशंका तस्माद्भेदसत्वेपभेदाध्यवसायस्य सर्वस्याप्यत्र निवेशो बोध्यः द्वितीय
भेदेप्यत्र यथाकर्णवित प्रतीतिमात्रेण यथा सारसमणीयकनिधेरधिदेवता यासौ दर्पसारसमुदायनिकेतनं वा
तस्याः सखेनिमनसिंजस्यधामपाणालग्नोत्पलादिकास्याभ्रूमदनस्य वधायुत्रमालतीममवापिकांशोवेधसिचमर्णालबा
गारोपादनल्पावगमः यथा वा अस्याः सचारूविधुरेवकान्हः श्वासंवितनेमलयानिलेन प्रभृतिषुष्पविदर्धेगकातिच
कारवाचंपिकपंचमेन यथा वामसमरुकिणीपरिणाये आरवं प्रथमं न किंचिदपि येईव्यंत चारप्यते तैः केश्चित्तारमा
णभिः कमलभूस्तद्विग्रहंनिर्ममे अस्यारंभकनिष्ठजातिसमवर्त्तिक्रियैर्यदारभ्यतेसा इत्यर्पंकिलतन्निरूपितमद्धोतस्मि
न्वदेतिक्रमवम अत्रमहेतुकोऽन्यतमप्रत्ययइतिविशेषः एवमेकस्यैवार्थस्य स्थानभेदेननानारूपतयापिभेदप्रतीतिः
यथा प्रसंभोनवपुंडरीकमुकुलश्रेणीप्रतिद्माधरंस्पृष्टौनिर्लोरुचयः प्रतीतिरितिहृद्दंमलीप्रसूनात्मकरः किंवामन्त्कथया
मिवीरजगतीमालिंगतित्वद्यशो विस्तारेप्रतिदेशमेवदिविषत्स्त्रोतास्विनीनिर्झरः अत्रैकस्यापवकीर्तिः स्थलविशे
षेषु ततद्योग्यरूपेणाध्यवसानां एवमनेकस्य यडभिहीतानभिरनेकप्रकारैस्तेनेपि यथा मद्यानामशानिष्टणांनरवरश्री ८७

णां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभृतां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं
योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंगं गतः साग्रजः न चेदं रूपकमेवेति वाच्यं मल्लसंबन्ध्यशन्यादेः प्रसिद्धतया
तद्रूपेणारूपणासंभवात् प्रकृतमल्लादिनिष्ठाशन्यादिप्रकारकज्ञानस्वरूपाभिन्नवेदनविषयत्वपर्यात् एवं च नि
मित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधोल्लेखनं मतं केचन तमुल्लेखं प्रचक्षते यथा गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्त इ
ति यौवतैः यथास्थितस्त्ववालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकं अस्योल्लेखालंकारपार्थक्यं दीक्षितोक्तं चिन्त्यमिति न्यायपं
चाननादयः एवं अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः वेदा
भ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः इत्यादौ संदेहे संदेहरू
पेऽत्र निश्चयातिरिक्तभेदांतरं यद्दृष्टांतरे हृतं तदपि न सामासामग्र्येत्यादाविव वस्तुनस्तु यदन्यत्वमित्यत्रैव तत्संग्रहादि
त्याहुः तस्माद्यथा कथंचिद्भेदेऽपि भेदोक्तिरत्रैवान्तर्भाव्येति सिद्धं एवमेकस्य वस्तुनोऽनेकोल्लेख एवैको विषयभेदतः गुरुर्वचस्य
र्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने इत्यत्र ग्रहीतृभेदाभावेऽपि एकेनैव ज्ञात्रा एकस्य वस्तुनोऽनेकधा ज्ञानेऽप्युल्लेख इति दीक्षितमतं
तदप्यभेदेऽप्यभेदरूपप्रथमातिशयोक्तावेवान्तर्भावाद्येऽसंगतौ यभेदेऽपि कथंचिदसंभावितार्थप्रतिपत्तिरेव वि
वक्षिता यथा अस्तोऽपि पतेः परार्द्धपर्यालक्ष्मीकृताः संख्यायमत्ता च तत्त्वेऽप्रमाणावधिरप्यस्याः किलाकीर्तयः

अ·कौ· गीयते स्वरसप्तकं कलयता सा मे न नर्त्तयत्युदरान्नमूकानां प्रकरोऽणुभिरमणीमुत्पादयेत्येतदस्ति। अत्र यद्येवं स्यात्तदा स्यात्की
८८ र्त्तिः स्यादिति तात्पर्यं वर्धमानानां। एतेन संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये। यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणा
४४ स्तव। किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत्खस्रजं वहन्। इति संभावनमिथ्याध्य
वसित्योः पृथगलंकारत्वमप्यस्तम्। रसगंगाधरकृता स्वेषामित्यादेर्निदर्शनायामेवान्तर्भावः। न चात्र मिथ्याध्यवसि
तिसंकर इति वाच्यं मिथ्याध्यवसितौ प्रमाणाभावात्। अन्यथा हरिश्चन्द्रेण संपत्याः प्रगीता धर्मसूनृता खेलंति नियमो
त्संगो मातर्गीतो न मोक्षते इति सत्याध्यवसितेरप्यलंकारत्वापत्तेर्विस्पष्टः। असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्तितः किं किंचि
न्मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनारूपविच्छित्तिविशेषेण मिथ्याध्यवसितेर्भिन्नत्वमिति। तदसत् यदर्थं रूपाति
शयोक्तेर्विशेषस्य तु वंचकत्वात् एकायामकलंकं चेदित्यादावपि तन्मुखस्यान्यसदृशतायां मिथ्याभूतायाः सिद्धार्थं मिथ्या
भूतायाः एकायामकलंकायाः कल्पनायाश्च विशेषादिति दिक्। प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं कचाः क
लिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः। अत्र यमुनातीरप्ररूढत्वस्य तमालानां श्यामताहेतुत्वं नास्ति निमित्तकारणगुणानां
कार्यगुणजनकत्वात्। तथापि श्यामतातिशयकथनात्प्रौढोक्तिरलंकारान्तरमिति। तदपि न। तत्रापि यदि यमुनाती
रप्ररोहतो न तमालानां नीलत्वातिशयः स्यात्तदा केशानां श्यामतोपमा स्यादिति त्रैव तात्पर्यात्। यदपि यत्र धर्मिविशेष

संसर्गोद्रूपस्य तद्गतधर्मातिशयोयं जनताव्यापारगम्यस्तस्मिन्नोक्तिः यत्र वाच्यवृत्तेव तत्प्रयुक्ततयागमस्तत्रासमालंका
रयत यथा त्वत्तो जन्मस्तुयाम्बुशेवरतनुज्योत्स्नानिमग्नास्तनो त्रुग्यांभोनिधि पिद्युपवीचिवलयैः साद्रं परिक्रीडनं सं
का[illegible] सिंधुचारुपुलिने याद: सयांप्रो: कैकेकस्तान्नो त्वलिमानमंचति तमादेवत्वदीयं यशः अत्र यशसो धवलिमा
तिशय स्तनद्रर्मिसंबंध प्रयुक्तत्वेन कथितः अंम्बुकृतमेधे तत्कृतो भगवति तत्कृतो राजनीति यत्रम्भु तयोस्तं दुप
वीयमानो राजगतस्तशुम्रान्नुपात्तत्वात् प्रौढोक्तेरेव विषय इति रसगंगाधरकारैरुक्तं तदपि व्यपसमालंकारैरौ
वोपपत्तेरुपेक्ष्यम् अत्र तदीता उपमाने नोपमेयस्यातिरीयीयवस्मानमेवातिशयोक्तिः प्रकारांतरेण त्वतिरिक्तालंकार
स त्वमेवोचितं नहोत्तनस्वतत्र्वपमाधारणमतिशयोक्तिलक्षणं भवति न चैतदन्यतमत्वमेव सर्वांतर्गतमस्त्विति
वैलक्षण्यमत्वेऽन्यतमत्वस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथोपमारूपकादिकतिपयान्यतमत्वं सकलान्यतमत्वं वा ऽतिशया-
योक्तिलक्षणं विधायोपमादीनामप्येतद्वत्त्वापत्तेः न चातिरिक्तालंकारकल्पने गौरवमिति वाच्यं प्रधानोत्कर्षकत्व
रूपस्यालंकारत्वस्य त्वयाप्यंगीकारात् पदार्थानवस्थत्वमप्यापादकस्य त्वात् अलंकारविभाजकोपाधिपरिगणनस्य च
पौरुषेयत्वादित्याहुः इत्यतिशयोक्तिः प्रतिवस्तूपमामाह सा हि श्रपर्यवसितेयास्मिन्वाक्यद्वये धर्मः एकोपि द्वि
रुपात्तस्तां प्रतिवस्तूपमामाहुः अत्रोपमेयकवाक्यतालाभार्थमुपमानोपमेयभावपर्यवसत्र्वयोर्यत्रयोर्यत्रगुण

ग्रं·कौ·
८९
४१

क्रियादिरूप एक एव धर्मः प्रतिवाक्यं शब्दांतरेण निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तूपमानोपमेयदिशि उपमा
उपमाप्रयोजकसाधारणधर्मस्याभिनिवृत्यते इत्यर्थः अर्थांतरन्यासवारणाय सादृश्येति तत्र तु समर्थ्यसमर्थक
भावमात्रं विवक्षितं न तु सादृश्यं बिंबप्रतिबिंबभावेन दृष्टांतेपि धर्मोपादानात्तद्व्याप्तिवारणाय एक इति तत्र
भिन्नस्यैवोपादानान्नदोषः यथा तपिवीरविराजते परं दमयंतीकिलकिंचितं किल तरुणीस्तनयुगे दीप्यते मणिहा
रावलिरमणीयकं अत्र मणिहारो यथा तरुणीकुच एव भाति तथा भैमीविलासास्तस्यैवेति पर्यवसानं इयमेव वै
धर्म्येण यथा रसगंगाधरे गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यांति नरा महत्त्वं अलब्धशाणोत्कषणा नृपा
णां न जातु मौलौ मणयो वसंति अत्र शाब्देन दृष्टांतेन न तु हतः सामान्यधर्मावच्छिन्नव्यतिरेकसहचारः आक्षिप्यते तेन च
सामान्यावच्छिन्नान्वयसिद्धिद्वारा विशेषावच्छिन्नान्वयनियमसिद्धिः तथाहि शाणोत्कषणाभाववन्नृपमौलिवासाभा
वयोः शाब्दात् प्रतीतावपि न तेन पूर्वार्द्धसमर्थनं भवति इत्यतः संस्काराभाववयोः सहचारात्तेपः तेन च स्वविपर्यय
तयासंस्कारोत्कर्षयोरन्वयसहचारेण नियमसिद्धौ गुरुविनीतत्वरूपसंस्कारविशेषभाजां महत्त्वप्राप्तिः सिद्ध्यति
एवमन्वयगर्भायामपि प्रतिवस्तूपमायां नियमविशेषस्य प्रकृतवाक्यार्थत्वेऽन्वयदृष्टांतेन सामान्यान्वयनियम
सिद्धिद्वारा प्रकृतनियमविशेषसिद्धिः एवं तु नियमविशेषवदितः केवलार्थः प्रकृतस्तत्र तत्र प्रकृतवाक्यार्थ इति द्विप

तस्या दृष्टमात्रस्य प्रतीतिनियमस्यापि अप्रयोजकत्वात् भेदाभ्रे भासते चंद्रो भ विभाति भवान् बुधैरित्यादावाहृति
दीपके इत्यतो भेद इत्युक्तं साहश्यपर्यवसानं चात्र यद्यपि विधिनिषेधयोर्न संभवति तथापि निषेधविपर्ययस्य साह
श्यं बोध्यं न च विपर्ययस्य वाक्यार्थत्वाभावात् कथं वाक्यार्थयोरौपम्यमिति वाच्यं वाक्यवेद्यतामात्रस्यैव तदर्थतया विव
क्षितत्वात् अर्थावृत्तिः प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां द्वयं तु प्रस्तुताप्रस्तुतानामिति विशेषः विवक्षावृत्तिदीपकं वैधर्म्ये
णापि भवति इयं तु वैधर्म्येणापि दृश्यते यथा यदि संति गुणाः पुंसां विकसंत्येव ते स्वयं न हि कस्तूरिकामोदः शपथे
नविधायभाव्यते इत्यादावितिदीधितिः रसगंगाधरकृतस्तु नेदं वैधर्म्योदाहरणं युक्तं यथाप्रस्तुतधर्मिविशेषगत
त्वेनोत्कार्ष्यस्य दार्ढ्याय स्वालिप्रसव्यतिरेकसमानजातीयधर्मान्तरनिष्ठाप्रस्तुतार्थकथनस्यैव वैधर्म्योदाहरणत्
वत्वात् यथा गीर्भिर्गुरूणामित्यत्र नरगतत्वेनोत्कार्ष्यदार्ढ्याय तदालितस्य गुरुविनीतत्वव्यतिरेकप्रयुक्तमहत्त्व
व्यतिरेकस्य सजातीयो मणिनिष्ठशाणोत्कषणव्यतिरेकप्रयुक्तानल्पमौल्यव्यतिरेक उक्तः साजात्यं च व्यतिरे
कांतरप्रयुक्तत्वादिधर्मेण यथासंभवं बोध्यं प्रकृतोदाहरणे तु यदि गुणाः संति तदा स्वयमेव प्रकाशंते इति प्रस्तु
तोर्थः तस्य तु व्यतिरेकोऽसंतः स्वरूपमायां तरेणापि न प्रकाशंते इति उत्तरार्द्धे चैतत्सजातीयोर्थो निबद्धः किं तु स्वयमे
व प्रकाशंते न परेणेति प्रस्तुतार्थसजातीय एव शपथेन न विभाव्यते किं तु स्वयमेवेति प्रस्तुतार्थस्य दृढतायापव

श्री·कौ· पर्यवसानात् वैधर्म्यस्य प्रकृतानुरूपत्वस्याख्यानाद् अनुपपत्तेः तस्मात्साधर्म्यादेव तथा दर्शनं युक्तं न चोपायांतरेणान

५· प्रकाशं तद्रूपस्यानुपलभ्यत्वेन तद्वदितैस्य प्रस्तुतवाक्यार्थस्योपायांतरस्य द्वितीयतरवाक्यार्थे न कथं साधर्म्यापरिस्थि

१० तिरिति वाच्यप्रवकारस्य स्वरूपमेन तु नत्वं घटनेनोपायांतरव्याहतेरपि द्विवाक्यार्थस्य घटकत्वात् विकसंत्येवेति क्रिया

संगनैव कारे विकासात्यंतायोगव्यवच्छेदप्रतीतेरेवापत्यात् साक्षान्तरवाक्यार्थानन्तग्रहीतत्वेन तत्त्वविताम साव

ग्रपकत्वात् उत्तरार्द्धे उपायांतरव्याहतेरेवोक्तयापूर्वार्द्धे ऽन्ययोगव्यवच्छेदस्यैवाप्रपितत्व्रवितत्वादित्याहुः इयं चाल

कारांतरविषयेपि दृश्यते तत्राप्रस्तुतप्रशंसाविषये यथा इंदुर्लिप्त इवांजनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव प्रम्लानारु

णिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकंठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हंत शिखिनां

बर्हाः सगर्हा इव अत्रेंद्वादीनामप्रकृष्टत्वरूपः कोऽपि धर्मः प्रतिवाक्यभिन्नेनांजनलिप्तत्वादिनोक्तः एवं उत्तमस्य हंको

शिकस्य कुलकैरिवारावैकस्यैव साहित्यस्य सहृदयाह्लादिशब्दोपादानमिति वदंति अत्रोभयत्रापि येषु वाक्येषु धर्म

स्यैकरूपांतरेण निर्देशस्तेषां कथं मिथः सादृश्यपर्यवसानमिति विचारणीयं इयं च मालारूपेणापि दृश्यते यथा किं

दोषस्य भावस्यानवस्थिति स्थानं दीपत्वेषयत् किं वा नास्ति परिभ्रमो दिनपतेरास्तेन यन्निर्मलः किं त्वंगीकृतमुत्सृजन्

न कृपणो वक्ता यो जनो लज्जते इति दृष्टिप्रमेयमनवस्तु समतामेतद्विगोचरत्वम् अत्राद्विचतुर्थपादयोरुपमेयार्थः

५·

इति प्रतिवस्तूपमा दृष्टांतमाह साधारणस्यास्य प्रतियोगिनुयोगिनोर्यत्र निर्देशः स्यादिह प्रतिबिंबतया स दृष्टांतः
बिंबप्रतिबिंबभावेनैव यत्र साधारणधर्मस्योपमानोपमेयदिस्यपादानं नन्विकावस्त दृष्टांत इत्यर्थः प्रतिवस्तू
पमायां त्वेकस्यैव वारद्वयप्रयोगान्न नातिव्याप्तिः दृष्टांतान्तप्रामाण्यकः अंतोराहीतिकवाक्यार्थनिष्पत्ययोयत्रेति युत्पत्या
प्रकृतवाक्यार्थप्रतिपाद्यकार्यकारणभावे ग्राह्ये तद्ग्राहकौ भूतान्वयव्यतिरेकयोर्यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायी स
तज्जन्य इत्यादिव्याप्तौ पर्यवसानवाक्यार्थौ दृष्टांतत्वेन पर्यवस्यति इत्यर्थः तेन न निदर्शनासंकर इत्युक्तमाक् सदोषा
पि सरोजातिन मुदे षि मुदे मम तमापि शान्तपत्राति सैव भायैव सैाभा अत्र दोषतापयोरानंदसौरभयोश्च बिंबप्रतिबिंब
भावः तत्र नलानंदं प्रति भैम्याश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणभावे ग्राह्ये यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तज्जन्यमिति यथा
सूर्यप्रभान्वयाद्यन्वविधायपद्मसौरभमिति हि नीयाद्दस्य दृष्टांतत्वपर्यवसानं यत्तत्र साधर्म्येण वैधर्म्येण यथा नेला
विगलितेणगुणाब्धिवेणिनियोगियोग्यासि नलेतरेण संदृभ्यते दर्भगुणीन मल्लीमालानम्रडीभ्रपाक – शेन अत्र
द्रवीर्दैयद्यपि नलात्प्रयोगान् हेत्वेमेवोपस्कं तथापि तावता नलयोग्यत्वपर्यवतात्पर्यं पार्थ एव धनुर्द इत्यादावनयो
गव्यवच्छेदस्यलेपि पार्थस्य धनुर्धरत्वावगमात् अन्यथा न तदानीं पार्थो धनुर्द्धरो न वेति संशयप्रसंगात् तथा चान्वयव्य
तिरेकाभ्यां वक्तनः स समानगुणवत्संयोगयोग्यत्वे ग्राह्ये यद्यद्धिजातीयगुणवत् तत्तत्संगमानंदमिति व्यतिरेक दृष्टांत

उत्तरार्द्धे तद्विपर्ययेण यथा यद्गुणास्सजातीयगुणावन्तस्तत्संगमाद्धिमिति अत्रेनेन प्रागुक्तार्थसिद्धिः मालारूपेणाप्ययं दृष्टा
न्ते यथा व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते विकसति हि पतंगस्योदये पुंड
रीकं द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः अत्र केचित् प्रतिवस्तूपमायामप्रकृतार्थोपादानं तेन सदृशप्रकृतस्य सा
दृश्यप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्ते तु तदुपादानमेवाहुः ·· शोर्थोन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतप्रतीतिविशदीकरणार्थं न तु
सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थमिति अनयोर्भेद इति वदन्ति अत्र रसगंगाधरकृतः प्रतिवस्तूपमायामप्रकृताप्रकृतयोः सादृश्य
प्रतीतिरिति चेत् दृष्टान्तेऽपि तन्मात्रे अविशेषात् वैपरीत्यस्यापि सर्वचत्वाद्रूपतादृशोर्थोन्यत्रापि स्थित इत्यस्यापि सादृ
श्यपर्यवसानाच्च किं चैवं देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो
मुरारिः कविः अब्धिर्लंघित एव वानरभटैः किंत्वस्य गंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मंथाचलः अत्र य
द्यपि ज्ञानत्वरूप एको धर्मो निर्दिष्टः तथापि न ततः प्रयुक्तमौपम्यं विवक्षितं तत्र लंघनादावस्यैव दिव्यवागुपासना
दिना प्रतिबिंबनमिति सर्वस्यालंकारग्रन्थविरोधाद्युः परिहरपवतस्याद्दृष्टप्रतिवस्तुबिंबप्रतिबिंबभावधर्मोपादाद
नादेव भेदः परमार्थतस्त्वभयोरेकालंकारत्वमेव यत्तु यत्किंचिद्वैधर्म्यं च भेदतत्वस्यैव प्रयोजकं तत्त्वलंकारान्तरतायाः
त्वादृशः तत्र सादृश्यप्रतीत्ययस्योभयत्रांगीकारेपि प्रकृताप्रकृतकार्यकारणभावघटकव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकसहचारस्या

इत्कत्वम प्रकृतार्थस्याप्रस्तवनेति भेदस्यास्फुटत्वात् साहश्यप्रतीतिमात्रेणोपमाभ्युपगमे तत्सर्वं विप्लवापत्तेरि
ति दिक् इति दृष्टान्तः दीपकमाह प्रकृताप्रकृतानां यद्येकान्वयित्वं दीपकं तत्स्यात् यत्रोपमानोपमेयभूता
नां प्राकरणिकानामेकपदोपात्तेन गुणक्रियादिना धर्मेणान्वयस्तद्दीपकं दीप इव दीपकः संज्ञायां कन् दीपस्यैक
स्यैव सकलप्रकाशकत्ववदेकस्यैव सर्वैः समं सम्बन्धे जनकत्वेन तत्सादृश्यादित्यर्थः दीपयतीति दीपकमित्य
न्यो यथा कलसंपतीग्रसमानश्राइ तं गायफलविपतीपहिस्रश्राःसन्न णाणमदानहूताग्रसिद्दराइं अत्रस
ज्जनाः प्रकृतत्वादुपमेयाः तरुशिखरिणाम्युपमानानि तेषां समानतत्वं तृणत्वाभ्यां गुणाभ्यामेकपदोपात्ताभ्यांस
ह्यान्वयः यथा च मकुसलिला जलहरा प्रहिंरुदिस फलाप्रपाग्रवर्णितवदा लघुआविर्ह्योंतिगरुआसमरम
लोसरिग्रमं इलणभणाभग्रा अनवानराणां तस्मवर्धानमगेजयतः सुग्रीवसोमित्रीभग्राः प्रकृतत्वादुपमेयाः जलध
रादय उपमानभूताः सर्वेषां गुरुत्वेनान्वयः क्रियादीपकं यथा क्वणइपडसललिङ्घं पिआइमाणोकवमासम
लासज्जाणं तस्स अभणीअमोणं अआणमाणस्स अत्रमानस्य प्रकृतत्वादुपमेयत्वं सर्वेषां कृतइपदवाच्या
यांशोभत इति क्रियायामन्वयः यत्रैकमेव कारकमन्वयमेति क्रियास्तु वह्वीषु तत्रैकमेव कारकमनेकक्रियास्व
न्वितं तदपि दीपकमित्यर्थः तत्र कर्तृकारकस्य यथा णिंदइमित्रंककिरांगविज्ञइकुसुमाउहे जगुरुकइ अणिं

अं॰ कौ॰ ५२ ९२

क्षीणोणावयति जडस्त्रीवेद्मपिप्रतिमाहृद्दंभुद्दंतो अत्र निंदतीत्यादिक्रियासु रामः कर्त्ता यथा वा स्खलयति वच
नं तेसं अयतं गामं गां जनयति मुखे चंद्रो ज्ञातिता खेदविं हन्तुमकुलयति च नेत्रे सर्वथा सक्तवेदस्त्वयि वित्वम
तित्वल्पं वल्लभालोकनेन इह खेदस्य सर्वत्र कर्तृत्वा यथा वा नागकन्तु पड्ड्यते न व वचनोत्थानात्मनैः सृज्यते नोह
कन्तु भाष्यते न च हशाशां सादरं वीक्ष्यते ईर्षालेशकषायितेक्षिते दृग्गणालेशोपि न स्पृश्यते किं त्वकः प्रवदन्समंज
समितिमातः प्रोद्दीप्यते इह सर्वत्र शब्दानां कर्तृत्वेनान्वयः कर्मणो यथा अयमाइक्षिवइ चुंवइ हवेइ इदि अग्रामि
नगिग्ररोवैसि वो ज्ञाश्राकवोलमतिसाहपद्दिओमहू अग्रशुष्याशं अत्र मधुकशुष्याणामाघ्राणादिक्रियासु कर्मत्वं
करणस्य यथा पटालरवेपत्रो नमयति सुखं विज्ञानविनयादह कांक्षेषं वांक्षत पहरति गात्राणिनिभृतं मपाक्रो
सात्वातं स्मितमुखसखी दननयनाहिया तान्मयत्नतः प्रथममपरिहासेन वचः अत्र सर्वत्र लज्जायाः करणत्वम्
संप्रदानस्य यथा मम कामो विमुंचति शरानतिमात्रनीत्वाणि निर्भर्त्तनाममभिदधाति पिकः कलेन चंद्रो ददाति
किरणोज्ज्वलदुल्मकानि मरणं न सखि ददपि ता विरहसाध्यायां अत्र सर्वत्र ममाशिसस्य संप्रदानत्वं शेषायचवेदं द
दातीत्यादि मयोगादर्शनेन भाष्यकारमतेयं संप्रदानसंज्ञायां अनर्थत्वान्नगोकारेण सर्वत्र सुख्यतानुपगमात् अ
पादानस्य यथा ममैव निर्यांति नीतानामकरधजवाणाधाराः सभ्रुभरंतिति वनमारजः प्रवाहाउ यांति संतमसंसं।

...धः समन्तात्कालेनिरंतरमनंतरितादयं तात्म अत्र सर्वत्र हरणंत स्याप्रादानत्वं संबंधिनो यथा स्वामंयस्य निजं
गरुजनि नेषादैरततः पालनं बुत्ततेः करणं दिनादित विधिया मे थसंभावनम भूतो किंसदजा क्रपालि रूपाधि
धित्व स्तदर्थान्मकः स्तस्यैर्वेगहतमो यजगतामेथायपि ने नमः यद्यपिकारक पदस्य विभक्त्यर्थ द्वारा क्रियान्वयितै
शक्ततया षष्ठ्यर्थस्य नामार्थ एवान्वयेन क्रियान्वयविरहायसेतिपदस्य न कारकत्वं तथापि पालनादिसमभिव्याहा
रेक देकमेणोः कृतीति षष्ठी विधाना तत्र कर्मत्व लक्षणावशण कत्वयेनम्य क्रियान्वयादस्योरा हरणात्वमविरुद्धं अधिक
रणस्य यथा शाखायां तेमधुरमनिलैः कीचकाः स्वमानाः संरता भिस्तिपुर विजयो गीयते किंनरीभिः निर्हादीतेमुरज
इव चेत्कंदरेषु ध्वनिः स्यात् संगीतार्थो ननुपशुपतेस्तत्र भावी समग्रः इह सर्वत्र क्रियासु तत्रेति पद निर्दिष्टस्यादिमाचल
स्याधिकरणत्वं यथा वा कृष्णमयीकृतमाल ... दलको यष्टिक ... कानेतोरपृष्मं नक पिंविचुं वितमुखाथावं स्य एः ...
काः दान्ते ... निशास्य कोटरवति ... चेतिलीयस्थितं वीरु ... कपोत ... जितमृषः कूजं तथः कुक्कुटाः अत्र कथं मथ्या
न्हः तथा एतत्रसंमतीति प्रक्रमान्मथ्या ... रूपकालस्य सर्वत्राधिकरणत्वं मालादीपकमाह माला तत्र सर्वेषु विधां त
रेणोत्तरान्वयिनि तस्यां क्रियायां रूपांतरेणान्वित स्य पुनस्तस्या मेव रूपांतरेणान्वये मालादीपक मित्यर्थः यथा म
म जलणाणिव दस्मि सलिलं सा ... लणाविड ... कलंत सलिल मिणा हंसलिलणाव दो ... अत्र ... शाणं ...

अं॰ कौ॰
५३
93

लदित्यत्रहं अथाभ्यधाद्दत्तमस्य द्रवत्वेनैव ज्वलननिवर्हे सलिलं आप्लावयन् सलिलस्य अस्त्यासिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वितस्य
पुनः सलिलेन भोस्नापयतीति नभः कर्तृकायामेवास्ति क्रियां आधारत्वेनान्वयः यथा कामसमा लावण्येन भवत्कलेवरमिदं
तेनोत्कृष्टं यौवनं तेनाश्रितं तनुमध्यं विशालेन दुनं कास्तुकं तेन मापि पुनः शिलीमुखगणाल्लेनापि मन्मानसं भेदितापम
माण्डलनभ्रांतिसमारोद्याः अत्रमापीति क्रियायां कर्मीभूतस्य पद्मानत्रैव कर्तृत्वमित्यादि विद्यमालावं इति दीपकं तु
ल्ययोगितामाह प्रकृतानां नानात्वे भिन्नानां वापि तुल्ययोगित्वं वाशब्दोऽव्यवस्थितविकल्पार्थः तथा च प्रकृतानामप्रकृ
तानामेव वा यद्येकधर्मान्वयः सा तुल्ययोगिता तुल्यानां प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वान्यतरमात्रनिबंधनसाहृद्यवतां यो
गिता एकधर्मान्वयित्वं यत्रेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः वर्ण्यत्वं च द्वयोरप्युपलक्षणं आद्यं यथा अंगानि द्रुतकनकोज्ज्वलानि
संगः कौसुंभं पृथुकुचकुंभसंगि वासः वासश्च प्रतनु विविक्तमस्ति तावानाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः अत्र जलकी
डासाधनत्वेन प्रकृतानामाकल्पेति धर्मेणान्वयः यथा वा पडउपउआणोत्पणमोपमडमामोयोद्धाणंपईवेरा जुसहरा
लाद्दीणा अमरं ईमाहोउ किं मरउ अत्र सतीत्वमागर्हेतृत्वेन प्रकृतानामप्युत्तरफणग्रामादीनामस्त्वीति क्रियान्वयः अ
लिर्भवतीपदः प्रथमपुरुषेऽप्युत्तमो मानो प्यस्तीति वार्त्तिकात् दृश्यते क्रियाप्रयोगाभावेऽपि नदाते पिनाशीर्ण्याप्रस्थितिकत्वात्
नचभ्रमकिंवावयमस्मिन्ध्याद्यादृतिवाच्यं लाघवादेकस्यैवाम्नाद्यो कृताः स्वयंमतरत्नवंधशस्यमाप्यत्वात् यथा वा दृशं त्रकौ

५६

सहि प्रंफ विसोग्रह्मो सुजं पिंग्रंकस्मै द्विरूपं द्विरूपेणासमं विडोरग्रं किं एरंदेवेण अत्र विरहोद्दीपकानां कुसुमस्तबकानां तु
पादीनां स्थितिरूपैकक्रियान्वयः द्वितीयं यथा भंगाकीर्तिमषीमलीमसतमं मत्वार्थिसेनाभटश्रेणीतिं तु कानेषु
विकसत्यप्रतापानलः तस्माद्दृष्यतिमाः स्फुरंतिजगदुत्तसंगे स्फुलिंगाः स्फुटं भालोद्भूतभवाक्षिभानुद्भूतभुजंगभाविरं
भोलयः अत्र प्रतापवर्णने प्रकृतानां भालनयनादीनां स्फुरंतीति क्रियान्वयः अत्र सर्वत्र सादृश्यं व्यंग्यमिति सिद्धांतः
एवं च सादृश्यं पदार्थांतरमेवालंकारिकाभिमतं अन्यथा धर्मस्योपादाने तत्तादात्म्यकत्वे च सादृश्यस्य व्यंग्यत्वानुपपत्ते
रिति केचित् सादृश्यत्वमेवातिरिक्तं इव पदादीनां वाक्यतावच्छेदकं तथा च धर्ममात्रोपस्थितावपि सादृश्यत्वेन तोद्बोधं
ज्ञानयैव अतः सादृश्यस्यानतिरिक्तत्वेपि न क्षतिरिति विस्तरमेत्र यमेतत्तत्सदृशाद्द्व्याकारकशाब्दबोधाविषयत्वमेव व्यंग्यत्वं
अत्र च वदंति दीपकमेव तुल्ययोगितायामेवांतर्भवति धर्मस्य सकृद्वृत्तेरुभयत्राविशेषात् प्रकृताप्रकृतादिविशेष
स्यावांतरभेदसाधकत्वेपि अलंकारांतरतायामसाधकत्वात् अन्यथा श्लेषस्य तद्भेदयोरपि भिन्नालंकारतापत्तेः तस्मा
त्प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा प्रकृताप्रकृतानां वा एकधर्मान्वय इति तुल्ययोगितायाः एव त्रयो भेदा वक्तव्या उचि
ताः तस्माद्दीपकस्य तुल्ययोगितायाभेदं वदतां प्राचीनानां दुराग्रहमात्रमिति तच्चिंत्यं नानाधिकरणस्थानां शब्दानां
संप्रदीपकः एकवाक्येन संयोगो यः स दीपकमुच्यते यथा सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षा मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि

कं॰ टी॰
१४
९४

ष्टोऽपि हसितानवनानि चैव यस्मिन्नशून्यानि सदा क्रियन्ते इति भगवता भरतमुनिना दीपकस्यैवोक्तं [illegible]
मीकारान्तत्रैव तुल्ययोगितां मीकारस्य स्पष्टत्वात् इति दिक् ॥ इति तुल्ययोगिता ॥ व्यतिरेकमाह उपमानाद्यदन्यस्य [illegible]
साम्यमानोऽपि विशेष उपमेयगो व्यतिरेकः यत्र केनचिद्धर्मेणोपमानापेक्षयोपमेयस्यैवोत्कर्षं वर्ण्यते [illegible]
स व्यतिरेकः व्यतिरिच्यते उपमानादाधिक्यं प्राप्यते ते नार्थी मतिर्व्युत्पत्ते रित्यर्थः ननु क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिव
र्द्धते सत्यं विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु इत्यत्रोपमानभूते चंद्रे पुनर्वृद्धिरूपं वैधर्म्यमुक्तं तथा च कवि
रुपमेयापेक्षयोपमानस्य विशेषोक्तावप्यसंभवः तत्कथमुक्तं विशेष उपमेयगत एवेति इति चेत् मैवम् प्रकृतार्था
नुकूलस्य रूपस्य विशेषस्य तत्रापि चंद्रवृत्तित्वात् तथाहि तत्र न चंद्रयौवनयोरुपमानोपमेयभावो विवक्षितः किं
तु चंद्रतद्यौवनतयोरेव तत्र चंद्रतद्यस्य वृद्धिप्रागभावसमानकालीनत्वेन न्यूनत्वं यौवनस्य तदपेक्षयाग्रेतनशरीरा
वच्छेदेन यौवनाभावात् समानाधिकरणयौवनप्रागभावसमानकालीनत्वेनास्त्याधिक्यं एवं च विवक्षितस्य समा
नत्वागस्यावश्यकत्वसिद्धिरिति ननु तथापि कविरुपमानादुपमेयापकर्षोऽप्यधिकं वर्ण्यते यथा हनुमदाद्यैर्यशसा
मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः अमदिनलीनहनुमदादि इत्यापेक्षया स्वकृतदूतपदीनत्वं प्रदर्श्यते इति चेत्
न उत्कर्षापकर्षान्यतरवर्णनवाक्यत्वेनो विवक्षितः किंतु प्रकृतार्थातिशायकत्वानतिशायकत्वस्य रूपेऽप्रकृतस्याननतिरेकः

१४

तदुत्कर्षकत्वं चरितार्थमिति श्लेषापकर्षस्याप्रतीतिर्न दोषः एवं च न तस्याननभ्रांतं कलंककलंकितत्वं लाकुलतया च वो वैदेहीति श्र
तिपद स्तद्दृष्ट्या मलपितं कृतालंकाभति वैदमपहियाद्दीप्तघटनामयासंकुशालवसूतानन्तरधिगता इत्यत्राप्युपमे
येवक्रकरिकुशालवसूतानामप्रभावस्यानूननात्रूपस्यापि देवस्य स्वोत्कर्षकत्वादाधिक्यमेव एवं रक्तांबरनवपल्लवैर
हमपि श्लाघ्यैः प्रियायाः गुणैस्त्वमाप्यांगिशिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सरपेमामपि कांतापादतलाहतिस्त्वमुदे
तद्वयमाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोककेवलमहं धात्रा सशोकः कृतः इत्यत्रोपमेयस्योत्कर्षहेतुरिति अपाल्लवशोकस्य
स्योपमानोत्कर्षकत्वेनाधिकत्वरूपत्वात् अत्राणि विद्वांति मुद्देपललपवलाद्दीद्दकसणाइंणाश्रणाणिसुंदरी
ण्णं तह उणद्दकुंणाश्राणं ति अत्र हि प्रकृतनायिकायाउपमेयत्वं नायिकांतराणामुपमानत्वं तथा पुनर्दृष्टुं न स्मानती
वनिवेक उपमेयानां तथाववर्णनीयनायिकानिष्टविज्ञातीयदर्शनप्रतियोगिकस्यादृष्टपूर्वदर्शनाभिन्न
त्वमितरनायिकानामितिवाक्यार्थः एवं च यद्यपि तासामुपमानादपकर्षः प्रतिभाति तथापि तादृशाज्ञा
नाभावस्य तदवज्ञानुपमप्रकृतार्थातिशापकत्वमस्त्येवेति न दोषः यदस्तूपमेयापकर्षोदाहरणं रसगंगाधरे
कृतं जगत्त्रयमत्राणप्रवृत्तस्य त्वमातंकेवलमेव वर्त्तनं कथं समारोहसि हंतराजतमस हत्त्वेनेत्रसत्तलांछिने
नः अत्र प्रसिद्धयैनेव मूलेनोक्ति धर्मीति नैव स्कसमानमिति प्रतीतेरलंकारत्वेनेति तदपार्थं चित्तधर्मीतरप्रयुक्तस्यादृष्टपूर्वविवक्ता

अ॰कौ॰ विशिष्टविवक्षोगर्भधर्मविशेषमप्युक्तसादृश्यनिषेधस्यैवव्यतिरेकशरीरत्वेनस्वीकर्तुमुचितत्वात् सादृश्यप्रयोजकोपो
५५ धर्मस्तत्प्रयुक्तसादृश्यप्रतीतेश्चाभासत्वेनैवांतर्भावात् इति दिक् तं विभजते हानीत्युत्कर्षहेत्वोरुक्तौ त्रेधा च तदनु
95 क्तौ शब्दार्थाक्षेपाख्यसाम्ये श्लेषे च द्विरष्टगणितैः सः अयमर्थः सश्लेषो द्विरष्टगणितश्चतुर्विंशतिसंख्याक इत्यभिमाद हा
नीत्यादि उपमानस्यापकर्षनिमित्तं उपमेयस्योत्कर्षनिमित्तं चेत्युभयमप्यवाच्यत्रोक्तं तत्रैकः अपकर्षमात्रस्योत्कर्षहे
तुमात्रस्योक्तौ द्वयोरप्यनुक्तौ च त्रयो भेदा इति चत्वारः तेच प्रत्येकं शाब्दे आर्थे आक्षिप्ते च सादृश्ये इति द्वादशभेदाः स
र्वेषां श्लेषाश्लेषाभ्यां भेदाद्द्विविधत्वाच्चतुर्विंशतित्वमिति अथ द्वादशश्लिष्टभेदेषु द्वयोरुक्तौ श्रौते साम्ये यथा धांतं वि
नाशयन्त्याः प्रस्तुज्वलदेहलतिकायाः नाद्भिते चपलायाइव भास्वत्सिकाकामिनित्सप्ता अत्र स्थैर्यं चपलत्वन्त्वपउत्
कर्षापकर्षहेतू द्वयं इवपदोपादानाच्छ्रौतमत्वा उत्कर्षमात्रहेतूक्तौ यथा वैशद्यं भावयतो निखिलजनोल्लासनाहे
तोः अपचयरहितस्य तवाननस्य नेन्दोरपि वयुतेद्वीति इदमुत्कोत्कर्षजनकमपचयराहित्यमुक्तं इंदुपकर्षहेतुस्त
त्सादृश्यं वनोक्तं अपकर्षमात्रहेतूक्तौ यथा सकललोचनमानसहारिणीः तिशायितां दधतः सुकुमारतां तवमुखस्य
रुचितं परिच्छेदं भजति भास्वदधीनसरोजवत् अत्र पद्मकांतेः परिच्छिन्नत्वे भास्वदधीनत्वं हेतुरुक्तः मुखरुचेरपरिच्छिन्नत्वे
भानधीनत्वं हेतुरनुक्तः इवार्थे वतिरिति योगाच्छ्रौतं साम्यं उभयहेत्वनुक्तौ यथा अतिनिर्विदस्यहतावखिलदर्शनशातेस्त

मोऽत्र जसेव यत्मिल्लस्य न तेऽस्ति यथा मलनाते नरसूनायथा अत्र केशपाशा निह्नयाम लनागासे ज्ञो नस्यनाप्या मतिर्योगिते
हेतुः तु मस्तोपित न माथोदेतुरनुक्तः आर्थो सान्येद्वयोरुक्तौ यथा विजितारविंदकांतेः मुखस्य भवन्मुखस्यांभोरु
सकलंकचंद्रवमदि निभालयासो हमालिकं अत्र तेन तुल्यमिति विदितस्य वतेः प्रयोगादार्थत्वस्तामं मुखस्य अकलंकि
तत्वरूपमुत्कर्षापकर्षहेतू इयमनुक्तं यथा वामाक्षि मदिरजननमतस्कास्कलमेव प्रदोषे रुविमधुरुभययाः कलिता
भूषितास्त्वय विमलहविराभिर्ज्ञी कृतास्तु मभाते युवतिभिरुपभोगग्लानिरुचः पुष्पमालाः अत्र युवतीनां स्रजां च विमर्द
सहत्वरूपमुत्कर्षापकर्षहेतू इयमनुक्तौ तत्रैवोत्कर्षहेतुमात्रोक्तौ यथा लोकविलक्षणगुणगणशालिनस्यपि चंद्रव
दनेयं विनयभरमवुरतयानमदेनास्यां शरत्सरूपी अत्रोत्कर्षहेतुर्विनयवत्त्वमुक्तं अपकर्षहेतुरीहसंचानुक्तं
अपकर्षमात्रहेतूक्तौ यथा श्यामात्मकं सकामं कंदलिमानंदसंदोहं इंदीवरेणानयनं समं न ते पंकजातेन अत्रा
पकर्षहेतुः पंकजत्वमुक्तं प्रशस्तकारणजन्यत्वेनयनोत्कर्षहेतुर्नोक्तः उभयानुक्तौ यथा अतितरलेरमणीयेक्षु
तिपरिसरखेलनासक्ते चंद्रमुखिलोचने तेन स्मरगातिभ्यां कवितल्या अत्रोत्कर्षहेतुर्वित्तसंबंधित्वं अपकर्षहेतु
अपश्चसंबंधित्वमिति द्वयोरप्यनुक्तिः अथातिरसाम्यभेदे शुद्धयोरुक्तौ यथा अधरदलासत्तनगुच्छास्मितकुसुमास्त
सरोजातिविस्तातमाभ्रवमज्ञांकांचनवल्लींनिरस्कुरुषे अत्र इवादिपराभावादार्तिमसाम्यं आक्षेपश्चार्थं जनने सेकेजे

अ.कौ. रत्नादिहेतुकानमानमित्यस्यैवित्तत्वमुत्कर्षहेतुः अत्र तं चापकर्षहेतुरुक्तः यथा वा मुद्राराक्षसे योगनंदमौर्यस्य
५९ योः परिभूयलोकमस्तोदयावदिशादमतिभिन्नकालं पर्यायपालितजगद्धिमोऽसि ममसवैगामिथास्त्रातिशायपतिथामस
९६ दृक्स्वथानृतः अत्र चाणिक्यतेजसस्तु तत्कर्षहेतुर्युगपत्प्रभविस्तंभनं सूर्यतेजसोऽपकर्षहेतुश्चक्रमसामर्थ्यमुभयमुक्तं
असर्वगामीत्यपकर्षहेतुः सर्वगतत्वमुत्कर्षहेतुश्चेत्युभयमनुक्तमिति उभयत्र हेतुद्वयोक्त्या विशेषः अतिशायय
तोत्याति सम्मोपमं उत्कर्षमात्रहेतूक्तौ यथा स्वविरोधिरसांतरवहूम्मसमानाधिकरणतानाहीनः विंवाधरः स्मस्मुखि
नेतिरस्करोतीत्यपीयूषं इत्यधरस्योत्कर्षहेतुः पूर्वार्द्धोक्तः तथापकर्षहेतुश्चतादृशाकालकूटसामानाधिकरण्यम
नुक्तं अपकर्षमात्रहेतूक्तौ यथा उद्दीपितकुसुमशराकृतिस्तुभगा स्मस्मुखि नेवाणीमधुमासमात्रस्यापरभृततत
हणीगिरं जयति अत्रकोकिलारुतापकर्षहेतुर्वसंतमात्ररम्यत्वमुक्तं नायिकावचनोत्कर्ष
हेतुश्च सर्वदारम्यत्वमनुक्तं द्वयोरनुक्तौ यथा गुणगुम्फितेन स्फातिपथ्यविजृंभमाणेन नेत्रभं
गेनवरतनतमन्मथविशिखस्तयातिनीतोधरीभावं अत्र करणेनोत्कर्षहेतुरुपमसकामाधीनकरणत्वरूपः
वाणापकर्षहेतुश्चकठाननान्वयव्यतिरेकानुविधानमिति द्वयोरप्यनुक्तिः एवमश्लिष्टभेदाद्द्वादशाख्याताः
श्लिष्टेनाश्लिष्टभेदाउच्यंते तत्र प्राक् साम्ये द्वयोरुक्तौ यथा अपितापोत्कर्षहेतुः कुसुमशरोऽयमितजनः स्नेहोनङ्गो

यतेस्मरियन्नदथीनेनानलेनेवा अत्र तैलादिनिष्ठगुणविशेषस्य वह्निनाशकत्वे हेतुस्तदाश्रयद्रव्यस्य वह्निकारण
त्वेनतत्संयोगः रागाख्यस्नेहस्य तन्नाशकत्वे हेतु — जन्यत्वं तं प्रति मदनस्य हेतुत्वं नयानाशकत्वाभावात् स्नेहशब्दः
श्लिष्टः उत्कर्षमात्रहेतूक्तौ यथा विशदीकृताखिलभुवः सकलमनोनयनरम्यायाः स्वाभाविकास्तवायं ज्यो-
त्स्नावमत्तयीरागः अत्र नायिकारागस्य स्वाभाविकत्वमुत्कर्षहेतुरुक्तः ज्योत्स्नारूपस्य संध्यासंबंधमात्रजन्य
त्वमपकर्षहेतुर्नोक्तः रागपदं श्लिष्टं इवार्थवतिरिति शाब्दं सादृश्यं अपकर्षमात्रहेतूक्तौ यथा स्मितकुसुमसं
दर्भमुखीपरिमलसंभृतदिगंतालं तन्मात्रसाध्यजन्मा नलिनीवनजानपंकसंगास्ति अत्र पद्मिन्याः कर्दमयोगा
वश्यकत्वहेतुत्वस्य व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रेणोक्तं नायिकाया निषिद्धकर्दमयोगा-
भावहेतुः अहृज्जन्मत्वं नोक्तं पंकपदं श्लिष्टं उभयानुक्तौ यथा सौरभ्यवासितदिशो विहितपिकीरुतविशेषायाः
सहकारमंजरीवन्नयनास्ते भृंगसंसर्गः अत्र सालमंजर्या भ्रमरसंबंधे मधुरसो हेतुः नायिकायाः परपुरुषसं
सर्गाभावे च मधुहान्तःकरणत्वं हेतुर्विभ्रमयमपि नोक्तं हेतुपदस्य प्रयोजकत्वापारोपेण भृंगसंसर्गतदभावयोरुत्क
र्षापकर्षहेत्वोरनुक्तावपि भृंगसंसर्गतदभावहेतुभूतयोर्मधुरसमृद्धान्तःकरणत्वयोरुभयोरनुक्तिरिय
टोषः भृंगपदं श्लिष्टं आर्थसाम्ये द्वयोरनुक्तौ यथा नूतनसरोजशोभं मुखमस्याश्चंद्रमाश्च सममेव नितैकनृपवि

अ॰कौ॰
५७
९७

ऽहानस्य कलंकीत्नत्व गुणयोगात् । अत्र चंद्रमसः कलंकित्वे सर्वदैव कुत्रष्याभावः सुखस्याकलंकत्वे तु गुणयोगो हेतु
रिति हानुक्तौ कलंकपदस्य चाविन्दुर्दोषो भयपरेतयाश्लेषः । उत्कर्षमात्रहेतूक्तौ यथा । अयमुज्ज्वलितकर्णोत्कटपां
गः पार्थिव नन्वि अविहीनशक्तिकतया धनप्राप्तपराजयः क्वापि । अत्र करदानोत्कर्षहेतुरनुपकृष्टसामर्थ्यत्वमुक्तं
अर्जुनापकर्षहेतुस्तु भगवद्भीष्मसारत्वमनुक्तं परेषामन्येषामजयोत्कर्षणीकाराभावः सयेनमामसत्यानास्ति यत्र श्री
रवक्ष्णैकरणायोगमवस्रेदवानिनितितेत्रपस्तेमामः पराजयः पतिभयोयेमेति पत्नांनेरश्लेषः तत्स्यार्थेवतिविन्यार्थस्य
त्कर्षं यथा वाने बधे भूभृद्वंकभृविराजस्थिरयामणीसात्वं चास्य भोगस्तु भगस्य समाक्रम्यायं पन्नाकपालकलना
कलनाविदितस्य पशुरत्रापि जन्मनि सती भवतीति भेदः अत्र भेषुत्कर्षहेतुरेतज्जन्मन्यपि पातिव्रत्यमुक्तं भवान्य
पकर्षहेतुरसतीपदवाच्यत्वाभावोऽनुक्तः अपकर्षमात्रहेतूक्तौ यथा नापिकनीलविकुरां रसपरिपूर्णां सुगंभी
रां मा हट्टकालनदीमिव नकुत्तष्णिङ्गयतिलां इहनयात्तरंगयोगो हेतुः प्राहट्टुला नायिकायास्त्वपतोऽपकर्षान
वासौ च सर्वाधिक्यं हेतुरनुक्तः भंगपदं श्लिष्टं द्वयोरनुक्तौ यथा अरविंदतदिलांगीमरालिकारमनशालिनीस
भ्रमरालीव नकदाचिद्यास्ति रसस्याविलीभावं अत्र सरस्याः कालत्वाद्यवगाहिकं हेतुः भंगाराल्यास्तस्य निर्दोषत्वेतत्
सामग्ग्रडपनायकविषयत्वाद्यभावश्च हेतुरनुक्तः रसपदं श्लिष्टं यथा वाभिनाटने भंगांगने सखि न वापि मनापि तु

स्याच्छ्रीकंठकंठरुचिरप्यधिकोपि भेदः पुष्पेषु चेष्टितमसीव तथानुकूलमस्यं न देव भवतः प्रतिकूलमासीत् अत्र
चापिकरणाकमीशयोर्भंगी प्रस्यानुकूलत्वेम पुमाभिहितं तत्त्वं ताधिकां सतिकामस्याधारस्य भाति हलेचरक्तोतिव
याशिवालाभो हेतुः तत्र भेदमप्यनुक्तं पुष्पेषु चेष्टितमिति एवं श्लेषस्तिति विशेषः एवं त्वा आलिमेसाम्ये हेयोहकौय
या अयमेनानभिभूतं ताराकान्तत्वदीयास्य सभीनुनाकवलितं ताराकान्तेयरजयान्तो द्वाभ्यानभिभूतत्वं ताडय
त्वं च उत्कर्षापकर्षहेत्वनुक्तौ ताराकान्तपाहः श्लिष्टः यथावावामयदत्तायाम् स्त्रराणां पानासौ स पुनरतितु
ल्येककृदयोग्र हललसाक्षाने गुरुरुचितमार्गे सति नित्यंनः कस्य ल्यात्प्यर्थं भजनिपातकोटिप्रणयितांस सविसंदाता
हराणामिव सारेशं विजयते अत्र भंगारश्लेषावसंलसपा तत्र उत्कर्षहेत्तवंद्वापकर्षहेतवश्चोक्ताः स्त्रराणामित्यादे
व श्लेषः प्रथमेयकउत्कर्षपकर्वापकर्षहेतरुक्तः द्वावनेकेन्तिविशेषः उत्कर्षमात्रहेतूक्तौ यथा रसज्जन
केन तिरस्कृतं चन्द्ररुचा सत्तनशोभेनताव कमुखेन संदरितिनियतं परिभूयते पद्मम् कालानवच्छिन्नशोभत्वं चो
त्कानलनमत्वं त्वं दतिरस्कार्यत्वं दिनमात्रशोभित्वं चपमापकर्षहेतवोनोक्ताः अत्रैव शोभापदे श्लेषस्तिवि
शेषः अपकर्षमात्रहेतूक्तौ यथा उन्मूर्छितमकरध्वजमतिविमुग्धं ताराकाम्यं नवमसुखमिंदुं निंदति तस्य तमस्कंद
नीयत्वात् अत्र मुखोत्कर्षेतमोनभिभावित्वं हेतरनुक्तः चंद्रापकर्षे च राडपरिभाव्यत्वं हेतरुक्तः मकरध्वजादि

अ॰कौ॰
५८
९४

धाह्वाः स्त्रिष्ठाः त्रयो ह्रोको यथा अस्तमते न काष्ठिनस्पर्शो नास्मापद्रव्याणा कत्री वत्तो फहेणा नेसमाविकुंभः मतिगार्जितः प्रोद्वैः
अत्रस्त नोत्काष्ठदेवत्वं तः द्रव्याणां युगपत्कर्षादेकत्वं नः सूक्ष्मत्वं द्रव्यमध्यन्तकं अस्तमतेत्यर्थश्लेषः रमेति पाहुश्लेषः स्पर्द्वितो
नयति देषिन्द्रस्तु स्त्रियस्त्रियानिनि द्रतिदंयुक्तः एवं च त्रिंशाति भेदा व्याख्याताः एवं वाऽग्रासपराभवं न लभते नग्ला
निमार्जित्रितेवं तृष्णाः किं द्रव्याणि वा सतत टप्यामासेः पराभीयते नैवाम्नेणापि पीयते न च कुङ्कालेपि संतीयते भूमौ
भूषणा ह्नदचेदभवतः षोषोपयागंद्रव्याः इत्यादाक्रान्ति मेसामेयमतिरेकोतेयः अभेदसौवात्र शाहू त्वेन सादृष्यास्तेष्यतात्
कविनयमादि पदाभावे पिपकधर्मावक्षिमन्तपेव तृष्णातेपः यथा भ्रष्टानाम निलेन हृतिरुविनासतत्कालहुदेव
नेतोयेकांच नयपरेणकत्पिशेतोय्याभिषेकक्रियाध्यानं रत्नपीलानलेषु विद्रुपसीसंनिधौ संयमोपद्यांकृतिन पोभि
रम्यमुनयक्त दिसत्तसत्यमेत्यभी अत्र च कथायाअस्तमवाप्ति तानुनीनां प्युत्मंतरायेत्यपाम्यतिरेकउक्तः तेषां च सादृश्य
वेधकाभावात मालिन्यमेवत्र नस्यादेवं कंकविन विशेषत्यात्मेषां देवत्वातेयः अपानेषधे असारिमकरः कालश्रुत
पतेः सं पतंतानुभीसीतत्काविनचसंमुखोरचयतः
कंपंनच प्राप्तः ननु कं तत्पुनर्निवृत्तिरभयोर्जीवानियम्यकयोरेकस्यापि
नतिनि अत्र परस्मामित्रमिस्तुतं अत्र संख्याणानशाह्वार्थश्लेषवानिरूपयेः सामान्येयः

५८

मित्रेत्यादि व्यतिरेकः

शब्दश्लेषेण यथा उत्कलिकाकुलितात्मा उपकंठनिरस्तमानवकतमालः प्रावृषि सरितः सेतुस्तु भिदां तिनयांयववंधः
उत्कलिकेत्यादिश्लेषेण नदीनां पार्थिवस्त्रीणां च साम्यप्रतीतिः सर्वथा सेतुरूपे सेतुभंगाभावः स्त्रीणां विशेषः व्यति
रेकध्वनिर्यथा ममैव हनुमद्दिरण्यकशिपुं विनुयाभिमानतर्हितसममभवन्मधुभिन्नृसिंहः दानिर्माणमन्तरायितमीदृश
मेव लोके जातः स एव किल संप्रति राजसिंहः अत्र भगवद्वचनात्त्वेनन्दसिंहयोः सादृश्यप्रतीतौ नृसिंहे सनेन
न्मप्रतियोगिकोत्कर्षस्य राजसिंहपदेन च राजप्रतियोगिकोत्कर्षस्य प्रतीत्यास्तदपेक्षया परस्तूत्कर्षो व्यज्य
ते राजापेक्षयोत्कर्षस्य मनुष्यप्रतियोगिकोत्कर्षवदपेक्षयाधिकासमर्थसंमतत्वात् राजत्वस्योत्कर्षप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वोक्तया प्रथममेव मनुष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोत्कर्षवदपेक्षयातञ्जत्कर्षप्रतीते राजापे
क्षयोत्कर्षे सिद्धावपि तदुत्कर्षस्याप्यर्थान्तरः सिद्धं विविदिक ॥ इति व्यतिरेकः ॥ आक्षेपमाह इष्टस्यापि विभि
धातुं योऽर्थस्य विशेषलाभाय असत्य एव प्रतिषेधः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः वक्तुमारब्धस्यापि विशेषद्योत
नार्थं यो निषेधः स आक्षेपः स च न प्रतिषेधः आभासरूपत्वे विभागमाह वक्ष्यमाणेति यत्र वक्तुमुपक्रान्तस्य वा
र्थो निषिध्यते स वक्ष्यमाणविषयः यत्र तत्त्वात्तदेवार्थमुच्यते स उक्तविषय इति द्विविध इत्यर्थः तत्र योऽयं यथा स्वं
जाणाइ दंतुं सविसम्भिजणाम्भिजजणपराडो मरउत्ताणु संभणिणाअंमरणांविमलाइणाजंसे अत्रतत्त्यास्तंतानुरामाव

शृं॰ कौ॰ शोननायिकायाविरहवेदनयामयामपि संभाविते तस्मात्तया तत्समागमयन्तः क्रियतामिति विवक्षितं तत्र
५५ विरहदुःखस्यमन्यकंवक्तुं मशावयत्वात समागममार्थिनायाःप्रभंगभीत्या दुःकवत्वान्नत्वां भणिष्यामीति प्रति
११ षिद्धं द्वितीयोपपत्या तंजीवितंतनमक्षिमेत्वादयं द्वितीयं त्वकोमदीनयनयोरमृतं तमेव इत्यादिभिः प्रियप्रातैरनु
रुध्यमस्यांतामेवप्रांतमथवा किमिति तेनरेण यथावामम त्वत्प्राणात्कराणम भवति दृमेत्ततेर्थांतरंम्लानिशारदिकांतपमतिहतास्यकीतकीवाप्युते निश्वासादिति साधसादिवपदं विंवाधरोवेपतेन तत्संगव्यवसायदशाप्रिणिक्तं
तयोकेननावद्धमदेः अत्रशोकापिविरहावस्थांतत्प्रतीकारावयतेनदचनवैयर्थ्यमित्यभिप्रायेणानङ्गति प्रतिषेधः
केचित्तृपमेयेनोपमानकाधितिःपत्पात वैपर्थ्यो किं एत्तेपरस्माडःयथा किंपद्मस्यरुचिं न हतिनयनानंदंविध
तेनकिं वृद्धिनायकर्षकेतनस्यकुरुतेनालोकमात्रेण किं वक्त्रेदीनवमस्तंययदपरःशीतांशुरुद्वंभतेदर्पःस्यादमृतेनचेदिहतदप्यस्त्येवविंवाधरे प्रतीपभेदोयमितिकाव्यमकाशाकारादयः सर्वस्वकारादयस्तु योनिषेधोवाधितः
सन्नर्थान्तरेपर्यवसितःकं विहितोषमाक्षिपतिमयासेयः न्यस्तानञ्ककुदिनेवाष्पमत्तिलेनाक्तास्तिलोचनेनीत
नाननमनयतः सपापयंनादंस्पृशान्याचितः तन्वामवनपयोधरंसवशाद्विमुग्धमालिंगितो भंकाक्षणानियमस्याभी
षणामनुनायेवयस्योनमे अत्रभीषणामरुतितत्तनिषेधोवाधितनादयकाराजनकत्वमयवसितोऽद्रयीथनसाभा ५५

नु मंतव्यमनियोगिकालिंगानभियोजकत्वरूपं विशेषमाश्रित्य प्रतिभानुमत्यालिंगिनमभिव्यस्पशाह्वेवेपि मरुतत्त्वम
योजकत्वस्याद्वेयमात्रगम्यत्वात् नचतस्यविशेषणोद्दीतिस्याद्येनमहतिभीषणात्वसेवार्यं निषेधपरतिवाच्यं विशेष
णोनिषेधस्यबाधाभावेह्निन्नत्वाप्याद्यवतारः अस्य भीषणत्वस्यापि महतिस्वेतनन्निषेधस्यापिबाधाविशेषात् ना
वताप्यसक्तेनसंबाधेषूक्तेति यथा पुस्तकव्यासनलंघतोभक्तिमयामग्रेननामशिपिनं आमामामविगर्हणोऽस्थितिमतां
मध्ये नु ज्ञानामपि हेलोलासितशोणिमाहरणगादस्योक्तिं दंतः कोऽत्रानयैकं दिवसं ममामाश्रितन्यउरुत्वोऽद्वविधेयस्य बा
धनत्रपुधिहिंमतीतीमोक्तोनन्यहविततिनिषेधोबाधितः संस्तद्वत्तयाकौरवैसार्धं संपिमयानकार्यइत्यत्रपर्यवसित
स्तउक्तोदावृषणकत्वंव्यंजयति वक्तृकथननिषेधो यथा मापान्थरात्र्यंधगलेअजपुनःस्लेदेनहीनेवचास्तिहेतिसभुता
पथ्याहविकुरुषेबाष्पुहासीनता तोऽजीवामिविनात्वयेतिवचनं संभाव्यतेवानवातत् किंशिलपनाश्ययत्तसमचितं
वक्तव्यपिमाश्रिते अत्र भ्रमवास्यत्यतिकायाः भियगमनमतिवचकोक्तिनिषेधो बाधितत्वानाहथोक्तितात्पर्यकलंकः
भियप्रवासस्यावधपरिहार्यतां व्यनक्ति सोऽयं द्विविधउक्तविषयो वक्ष्यमाणविषयश्च आद्यो यथा त्वत्स्तात्तात्क
रणोस्मादौमाघ्यदाहणे तत्रविराट्ट्टिगोहृतांतकथनत्वावच्छिन्ननिषेधोऽम्लानत्वादेर्हृतांतस्यकथनेनदत्तिविकहृतांतप
रःम्लानत्वादिहृतांतस्यापिनहृतांतकथनत्वावच्छिन्नतयाततसत्वंद्वितीयस्तुमतत्संज्ञाणइत्यादौदृष्टविरहहृतांतक

अ॰कौ॰
११०
१००

ध्यनत्वावच्छिन्ननिषेधकस्य चिह्नतांतकथनस्याभावात् क्वचित्तु विधिना निषेधाक्षेपः यथा गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्था-
नः सन्तु ते शिवाः ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् यथा वा लोलैर्लोचनवारिभिः सशपथैः पादप्रणामैः प्रियैर-
न्यास्ता विनिवारयंति कृपणाः प्राणेश्वरं प्रस्थितं पुण्याहं व्रज मंगलं सुदिवसः प्रातः प्रयातस्य ते यत्स्नेहो-
चितमीहितं प्रिय मया तन्निर्गतः श्रोष्यसि अत्रो
राम भद्रं निनीषसे चेन्नय किं विकल्पैः नि-
श्चयस्य विश्वामित्रं मत्सुतौ मा नैषीरिति
पि कार्यं यत्रोक्तं स्याद्विभावना सा तत्र यथास्ति
विशिष्टकारणनिरपेक्षाभावनाकार्योत्पत्तिरेवेति

अथ यत्र विधिनिषेधगर्भः यत्तु रसगंगाधरे नयो निषेधकोटिक-
ं न त्वालोकनतुष्णयत्माभवंतु वत्साग्रपि जीवभाजः अत्र ह्य-
निषेधो ग्रन्थ इति संक्षेपः इत्याक्षेपः विभावनामाह हेतुं विना
ह कारणव्यतिरेकेपि तत्कार्याविर्भावो वर्ण्यते सा विभावना
युक्तेति विग्रहः नचकारणाभावे कार्योत्पत्त्यनुपपत्तिः तदति-
रिक्तहेत्वाक्षेपात्तदभावात् नचैवमपि कारणान्तराक्षेपेण कार्योत्पत्तिरूपायामतिशयोक्तावेवैतदन्तर्भावोऽस्त्विति वाच्यं
तत्र कारणकार्ययोः पौर्वापर्यनिबन्धनस्य भङ्गमात्रत्वात् अत्र तु कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिनिबन्धन इति भेदात् किंच तत्र प-
र्याप्त्या विनयवकारणस्य कार्यजनकत्वं कार्याव्यभिचारित्वसूचनार्थं विवक्षितं अत्र पुनर्हेतु
तन्तु हेतुना येनैव कार्योत्पत्तिरिति विशेषः तत्र हेत्वभावः क्वचित्स्वरू- पेण ॥

१००

यथा शरीरं त्वां मंस्याद समनिदायिनालिंगानमखेभवेत्सांर्खचक्षुः लग्णमपि नस्यादप्यत्र इति तथापि सांगनाद्यात्वक्षिन
कदाचिद्विरहितं यपमेनिर्वाणाद्यपरितार्थं वदसि किं अत्रविरहरूपदेत्वभावेपि नत्वकार्यपरिमाणोक्तिः तद्वि
षयकं त्वानवगते पिंडात्मनस्तु कर्मवक्ति समालविकासंयोग भावस्यतद्धेतोः सत्वादविरोधः क्वचिदवच्छेदकाभावा
त्यथा नकदेवेनवातीत्वामसंकुसमधत्वनः अभुनाजितमेवासीदस्मुनाभवनत्रयं अत्रतीतात्वावच्छेदकाभाव
मस्तुकतीत्वात्वादिविशिष्टस्याभावः क्वचिद्व्यापाराभावात् यथा उद्यानमागतो दूतहृतचंदनरेणवः उदस्यंति
पांथानामसृणांतोविलोचते अत्र रजसां चक्षुर्गोलकसंबंधरूपव्यापाराभावेपि नतद्विशिष्टेत्वभावः क्वचित्सह
कार्यभावात् यथा विरंगनपतितालेहं प्रतापतननस्तव अत्रातपत्रमस्तत्स्मसातपत्रं हि यहूणं अत्रातपत्ररूपसतिबंध
काभावरूपसहकार्यभावात् यत्र अकारणात्कार्यजन्मचतुर्थी स्याद्विभावना यथा पयोधिरभवत्करकल्पतरोरत्र
वर्षा त्वादीणनिनासायमुदेति महदद्भुतं विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना शीतांशुकिरणास्तन्वींदहंत
संतापयंतिमां कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना यथा पयोधिरभवत्करकल्पतरोरत्नवेति तावितं कार
णं विना कार्योत्पत्तिरितिभेदप्रवांतर्भावात् यत्र देतत्तामसमग्रत्वे कार्यानुत्पत्तिश्च सामनाविशेषोक्तिस्ताक विनेजेराजयति
मन्मथइति भेदोदेशितोसौकोनयुक्तः कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिरित्यत्र कारणतावच्छेदकसंबंधेन कारणतावच्छेदकावच्छिन्न

श्री त्यियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वादिति समगंगाधरकृतः तच्चिंत्यं लीलात्वादेः कारणतावच्छेदकत्वस्वीकारे उक्तिसंभवे
रस पि कारणत्वाभिधानेऽपि वदीति हैर्भेदान् रसवर्णनानन्दइयं चोक्तानुक्तनिमित्तकत्वेन द्वेधा आद्या यथा अकुंकुमभचंदनं
१०। द्रव्यादिद्रावङ्गमंडणं अमेसरूसकुंडलं भग्रणमंडलीभूसणं असोमदसमसमोहणं मयरलंकणस्साउ हमिअंककिर
रस णावलीणाहनलम्मि पुनि उत्तप अत्र कुंकुमादिभावेऽपि लेपनाद्यभिधानादिभावना तत्रस्मंगांककिरणाव
— त्वाद्युक्तत्वाद्युक्तनिमित्तत्वं यत्र संभ्रतं मंडनमंगयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य कामस्य पुष्पवयस
— तिदिमामसंहृवाल्यात्परं स्मयवयः प्रपेदे अत्र द्वितीयचरणे आसवाभावेऽपि मदोक्तोक्तनिमित्ताविभा
वनेति सर्वस्वकारमतं तद्युक्तपदेषु यज्ञेश्वरसमगंगाधरक्लृप्तिरूपं विरोधस्फुलत्वादेतदालंकाराणां प्रकृते च यौ
ह वनस्य मदकारणतायाः कविनेवलितत्वान्नादास च यौवनयोर्मदं प्रतियोगं प्रतिद्वीद्धियवयोविवक्षि
तं पेलकारणत्वागमादिविरोधस्फुरणादिभवनेनैवं यं नभवितमर्हतीति कुतस्तद्विशेषइति तच्चिंत्यं लोकप्रसि
द्धकारणत्वोकस्य मदस्य व्यतिरेके पि यौवनान्मदोत्पत्त्यभिधाने विरोधस्य प्रतिभाने बाधकाभावात् किंचेवं
यदवधिविलासम्, अन्यथाद्ययोर्निरपेक्षकारणतमतीतो यौवनान्मदोत्पत्तौ चमत्कारानुपपत्तेः आलोकपरामर्षत्य
त्रि वेकेनप्रमपस्य र्थादनुमित्यनुत्पत्यादिवदनुपपत्तभावात् किंचेवं यदवधिविलास

१०|

भवनं यौवनमुदियाय चंद्रवदनायाः दहनं विनैव तदवधि सततं हृदयानि दहंति तेइति भवद्गतो दाहकरणमपि इवं
यौवनावधि हृदयदाहो कोशाहं यौवनं हेतुत्वस्यापि ज्ञोकात्यतीत्य विशेषात् कारणाहेतुनापि धानस्य वाकिंचित्क
रत्वात् तदुक्तं कुसुमांजलावाचार्यैः नियमस्यैवायेत्तार्थत्वात् तस्यैव च कारणार्थत्वादिति तस्मात्त्व्यावोक्तनिमित्त
विभावनावाश्रयणीयावायथोक्ते वरीतिरितिदिक् अन्ये तु अभिमितायथाम्रमांभ्रुशिशिरीभवात् मरुत्तमंद
दाकिनीमरुत्तरल तारके स्फुटललाट चंद्रयुति अग्रकुंकुमकलंकितोज्ज्वलकपोलमनुत्प्रेत्तते निराभरणं सु…
दरस्य वर्णपाश सौम्यं मुखं यदपि लब्धकथीवरपिशुनानिः कारणैवेरिणो जगतीयत्र विभावनाप्रसक्तिं…
तदनभ्युपगमादिष्टापत्तिं चोज्ज्ञाय्य कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्समभावविशेषणं देयं अप्रवप्र
सिद्धकारणतावच्छेदकप्रतियोगिताकोऽभावो न तत्र कारणतावच्छेदकत्वापरकान्दंतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकः
तिचेन्न खलाविनैवापराधं भवंति किल वैरिणः इत्यत्राव्याप्यवारणात् तत्र कारणतावच्छेदकीभूतापराधत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वेनापि कारणाभावोक्तेः न च कार्यांशेऽतिशयोक्तिभेदान्यतरालीकफलेन विशेषइतिवाच्यं खला
विनैवापराधं दहंति खलु सज्जनानित्यादौ तथाप्यतिप्रसंगात् तत्रापि अपराधाभेदाध्यवसानसत्त्वादिति पूर्वपक्ष
सिद्धान्तसमाहितं कार्यांशेयदि घायतावच्छेदकं तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगि

ग्रं.कौ.
१०२
102

ताकत्वमभावेपि विशेषणांदेयं प्रकृते न च पीठपाकाद्धाभेदाद्यवसानां ज्ञानत्वं विषयितावच्छेदकं अपराधत्वं च विषयतावच्छे
दकीभूतपीठत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायामेवावच्छेदकं ननु विषयितावच्छेदकीभूतदाहत्वावच्छिन्नकार्यता
प्रतियोगिककारणतायामितिताहशापराधत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो कावपि नात्र विभावनाप्रसंगः खलाविने
वापराधत्वं इति जगतीतलमिन्दुकौतुस्यादेव विभावनेति तत्रापि विंत्यते कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावोकावपि नात्र विभावनाप्रसंगः त्वन्नाभावोकावपि विभावनोत्पत्रन ग्रंथकृतामाग्रहः निरूपादानसंभारमभित्तावेव
तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने इत्यादौ तदभावात् नहि चित्रत्वावच्छिन्नकार्यता उपादानसंभारत्वावच्छे
न्नकारणतानिरूपिता अपि त्वमसीत्वहरितालत्वाद्यवच्छिन्नकारणतानिरूपितैव नचात्र मसीत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वेनाभाव उक्तः स्वीकृताचेयं विभावनैव लंकारिकधुर्यैरिति वैदेषीयं यथा अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यच
क्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणं इति विभावना विशेषोक्तिमाह हेतोः स
त्त्वपि कार्यानुत्पत्तिः सा विशेषोक्तिः सत्यां सामग्र्यां कार्यानुत्पादो विशेषोक्तिः न च सामग्र्याः फलोपधानव्याप्यत्वात्तद
नुपपत्तिः प्रतिबंधकांतरसत्त्वेन तदनुपपत्तेः तदभावातिरिक्तसकलसामग्रीसमवधानस्यैवात्र सामग्रीपदार्थत्वात् सा च
त्रेधा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता अचिंत्यनिमित्ता च तत्राद्या यथा गमिष्याकर्देव वाग्रादिदुं मे हृदयकारि अंग अण चलस्

१०२

सद्वियोगाजिग्रमहोनहविघ्नसंगणायितो विघ्नसंभवो अत्र कदंबवानाभावादीनामाद्यामप्तदेतन्नां सत्त्वेपिश्रीरामस्तदभाव
त्वात्: आद्यासमाप्तिर्वंपकाश्चसमकद्दवातादयइन्नितेषामनुक्तिः द्वितीयायथा स्मरसमम्रविते विफलीकृतो भगवतो
पिभवदहनश्चमाम्हरहितायडतात्मनतनुः अनन्भैनुजनर्दिवितनत्तणमापिपा अत्र कामदाहस्मरत्वे सत्वेपि
नदाहाभावत्वात्: प्रथमार्द्धेन त्रिमितंभेष्माहरवितमेवोपनयस्त्वंवल्कलकनभेष्माः तकामदाहस्मात्र मिहंश्रपि
तधंसमप्तिपोगिमात्रहतिज्ञात्त्ववद्विनप्रागभावासमानकालीनः कामध्वंसः स च कार्यादेशोन्तनसखगात्रहोमेनव
सेवपुनरुत्पत्त्याध्वंसविशेषणांगलितमिति विशेषणाभावप्रयुक्त विशेषणाभावो देवकार्यो हि प्रपकृष्टगात्रहोमनि
मितकारितिउत्तरार्द्धमप्युदाहरणं संभवत्येवेत्यवधेयं द्वितीयायथा शोकोविग्रहणाद्भग्नेऽणाग्राणिनोमामिकुंदकलिग्राय
श्चक्षोद्दिंचिन्नपाशंश्चद्विलिजन्द्रयेणाभमलेण अत्र कुंदकलिकादर्शनसत्त्वेपि तदिच्छाविच्छेदाभावात्: तत्र किंविश्रम
त्तलक्षणएवरूपमस्येवनतु विशिष्टदर्शकमिति विंशतिनिमित्तकं अत्र वदंति विभावनाविशेषोक्त्योर्न पार्थक्यं भवितु
मर्हतिपरस्परलक्षणाक्रान्तविषयकत्वात् तथाहि यत्रकारणाभावेपिकार्योत्पत्तिरुच्यते तत्र कारणाभावरूपकारण
सत्त्वेपिकार्याभावरूपकार्यानुत्पत्तेः संभवत्येव विशेषोक्तिः कार्याभावस्य कारणाभावप्रयोज्यत्वात्: सर्वत्र
सिद्धत्वात्कारणादिपदानां चोभयसाधारणत्वात् एवं यत्र सत्त्वपि कारणे कार्यानुत्पत्तिर्वण

नेतत्रापि कारणाभावेपि कार्याभावरूपकार्यतया विभावनाया अपि संभवः अतो नैतदंगीकारः प्रामाणिकमिति उच्यते
यद्धर्मावच्छिन्ना कार्यता विवक्षिता तत्प्रतियोगिककारणताश्रयाभावेपि तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ विभावना एवं च विभावना
स्थले कारणाभावनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्याभावत्वावच्छिन्नकार्यता न विवक्षिता किंतु भावप्रतियोगित्वेनोक्तं य
त्कारणं तत्प्रतियोगिकार्यतावच्छिन्नैव एवं कारणत्वाभावोप्यभावत्वेनाभिधेयः अतः कारणस्य तदभावाभावरूपत्वे
पि कारणस्यैवोक्तिर्न तु तदभावाभावत्वेनेत्यदोषः तथा च यत्र कारणानधिकरणदेशोत्तरक्षणस्य कार्याधिकरणत्व
मुच्यते कारणाधिकरणात्तरक्षणस्य च यत्र कार्यानधिकरणत्वमुच्यते सा विशेषोक्तिः एवं चैकत्र व्यतिरेकव्य-
भिचारस्फुरणनिबंधनः परत्र चान्वयव्यभिचारस्फुरणनिबंधनश्चमत्कार इति दिक् इति विशेषोक्तिः यथासंख्यमाह
निर्देशक्रमतो यदि समन्वयस्तद्यथासंख्यं येन क्रमेण पदार्था निर्दिष्टास्तेषां क्रमनिर्दिष्टपदार्थान्तरैः समं क्रमेणैव
संबंधस्तद्यथासंख्यं नेत्रादितिर्यग्द्विठो वन्हिरित्यादि कारणाय क्रमत इति माभवतं मनलः पवनो वा वारणो मदकलः प
रम्भुर्वी वज्रमिंदुकरविम्रस्तं वास्वस्तितेस्तु लतया सह दृहत्त इत्यत्राधारादीन्प्राणतत्क्रियस्थले तदकारणाय प्रत्रीमसमानपदा
र्थानां निर्दिष्टत्वमुक्तं श्रीमत्सेरवपप्रतापदहनैः सुष्टेसुरस्यालये प्रालेयैः परितो हृतं हिमगिरिप्राप्तानगेंद्रात्मजा
ताताला लोकननः प्रियाविरहतो संसारसंहारतो गौरीभर्तृपतिरो दितिसमरहरो मंचतिनाकं स्वगः। अत्र तातालोकनतन इत्यादी

नांगोरीन्दयनीत्यादौक्रमेणाहेतुत्तयान्वयः ननु क्रमेणान्वयबोधे किं नियामकमिति चेत् अन्वयिसमसंख्यपदार्थत्तान
स्य यथासंख्यान्वयबोधत्वं कार्यतावच्छेदकमिति मिति केचित् वस्तुतो योग्यताज्ञानमेव तन्नियामकमिति मतमेव सा
माधीयः यत्तु तथासति कीर्तिमतापौभातस्ते सूर्याचंद्रमसाविवेति क्रमभंगो दोषो न स्यात् योग्यतया तन्निर्णयसंभवादिति
तन्न तत्र क्रतरीत्यादेव दतयत्तदतयोरन्वयबोधनं भावात्तीभवयोगेऽशोभास्कंदेन ननु यायि विशेषत्रापि यथासंख्यान्वयबोधत्वावच्छे
न्नापत्तेः कारणासत्वात् न चेष्टापत्तिरूपसिद्धांतात् तथा च यथासंख्यान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति पक्रमात्र हेति योग्यताज्ञाना
भावः उभयसाधारणयोग्यताबोधो धाम तिवंधक इति द्वयापि कल्पनीयं तथा चोभयकल्पनगौरवं तथाचशाब्दबोधसामा
न्यकारणीभूतयोग्यताज्ञानं नियामकं तथैवोपपत्तावतिलाघवं न च क्रमभंगस्य दोषत्वानुपपत्तिः आसत्यस्तानरूपत्वे
न दोषत्वोपपत्तेः अन्वयप्रतियोगिनामव्यवधानेनोपस्थितिर्ह्यासत्तिः तद्विपरीतं च क्रमभंगोऽस्पष्टं इति यथासंख्यं
अर्थान्तरन्यासमाह निर्देशाज्ञायदिसामान्यविशेषौ समर्थ्येते इति विशेषसामान्यसाधर्म्यादपि वा सोऽर्थान्तरन्यासः यत्र
विशेषेण सामान्यं सामान्येन वा विशेषः समर्थ्यते सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्येकं द्वैविध्यमिति भेदचतुष्टय
मित्यर्थः आद्यं साधर्म्येण यथा स्थानेषु शिष्याणिवहैर्वितीर्णसमाना विद्याधरं दिग्गुणावतरमातनोति आदायपंक्तिषु
वकादकविमुक्तकीर्णैरत्नाकरो भवति वारिभिरंभराशिः तदेव वैधर्म्येण यथा अर्थसमतिर्वंधमभरथिगंतसहायवा

अ·कौ· नैव दृष्टान्तमस्मिन् पश्यन्ति दीपेन विना सवस्त्वपि अत्रालोकाभावे विषयचाक्षुषं न भवतीति हि पर्यायोऽप्यालोकसं-
१०५ योगे सति चाक्षुषं भवतीति तेन पूर्वार्द्धसमाधानं द्वितीयं साधर्म्येण यथा अभेदेनोपास्ते कुमुदमुदरे वा निवसन्तो
105 विपन्नादंभोजात् उपगतवन्तो वा मधुलिहः अपर्यायः कोपि स्वपरपरिचर्यापरिचयप्रवंधः साधुनामपमनभिमतं तथा
न मधुपः यथा वा रुक्भावमपहाय चंद्रमा जातः नसपरिपुष्टमंडलः विक्रियान खलु देशकालजातिनिर्मलप्रकृतिघ्नस्थिरा-
दया तदेव वैधर्म्येण यथा मम शरच्चंद्रस्फीता नियतमगण्यागण्यगण्यगण्यमगान्दितां माण्यमप्रकृतिस्थभगाभाति तितरां
किमस्ति शुभ्रोपीत्रिजगति दृष्टोवीपिविषयो विशुद्धाशुद्धानां कचतसदृचारोनिरुपधिः अथ च साधर्म्य
सधाभावात् सामान्यविशेषभावाच्च दृष्टान्तभेदः निदर्शनातिरेकस्तत्रैव निरूपितः आ
वा लिंगात् समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्यासः तदितरसंबंधेऽनुका
व्यलिंगमित्येव भेद इति दीक्षिताः एतद्वदंति यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः सविकल्प
रः सनजिगीषमदांतो हि दुर्जेयाः सागराइव अत्र हि विशेषसमर्पणाय सामान्योपन्यासेपि पुनः सामान्यसमर्थनाय वि
शेषोपन्यास इति विशेषाधिकस्तदोलंकारांतरं यथा वा अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातं एको हि
दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः इदमुपमारीत्या विशेषोपन्यसते अर्थान्तरन्यासे यथा ॥

कर्णाद्देन तद्मंतवेणशेणानंगाद्दस्य काकस्य यं माकं देम कर्ण दशालिनमिद्दत्वां मन्मदे कोकिलं प्रत्यानिस्थले वैभ
वेन कतिविद्दस्तनिकस्तरिकां नैपालतिनिपालभालप्रतिते प्रकेन शंकेतकः नचात्र विशेषसमर्थनार्थमप्रहत
सामान्यस्य लोकप्रसिद्धतया समर्थनानपेक्षत्वात् कथं नत्तसमर्थनाय विशेषांतरोपन्यसनमिति वाच्यं सामान्य
स्य सर्वत्र लोकप्रसिद्धत्वाभावात् नहि योयोक्षमवान् सोग्निमानिति व्याप्तिरूपसामान्यस्य लोकसंप्रतिपन्नतया प्र
यासमद्दानसमिति तद्विशेषरूपद्दष्टांतानुपादानसंभवमात्रेण प्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासेपि तद्विशेषरू
पदृष्टांतोपन्यासनिरपेक्षत्वसंभवति अतोपन्नसामान्यस्य लोकेन संप्रतिपन्नत्वे तत्समर्थविशेषांतरोप
न्यासस्याप्यावश्यकत्वादिदमलंकारांतरमिति तद्विंत्य एवमर्थान्तरन्यासस्य रूपनयातिरिक्तत्वानौचित्यात् प्र
प्रकृतविशेषस्य सामान्येन समर्थनादेकोर्थान्तरन्यासः सामान्यस्य च विशेषेण समर्थनादपरः इति भेदद्वयसमा
वेशात्मकतायाः स्फुटत्वात् किं च प्रसिद्धसामान्यस्य समर्थनानपेक्षितेपि स्पष्टसिद्धस्यानपेक्षत्वमस्तीति तत्सम
र्थनेभिन्नालंकारोनुचित एव तथाहि ईरः किरणोषिवांप्रउरःसंप्रापरित्यागेत्र्यर्थान्तरन्यासत्वं न स्यात् एको हि दोषो
गुणसंनिपाते निमज्जतीति सामान्यस्य त्वन्मते प्रसिद्धत्वेन विशेषोपन्यासं विना समर्थ्यागुदेो प्रतिष्ठितत्वासंभवेन
समर्थकत्वानुपपत्तेः एवं त्वन्मतानभिमतवर्तःकरं किं महात्मनामिमत्र ब्रग्रामगादिपयोसिंधुमिति हृते ङ्कारं

श्रं·कौ·
१०५
105

किंमहात्मनामिति सामान्यस्याप्यस्ति हेत्वपास्तो काथं तथा तत्परित्यक्तसामान्यमात्रोपन्यासेनापि तन्मानित्यस्य स
मर्थनं तस्मादिति मदत्यनुपपत्तिः तस्माद्विशेषाद्विना सामान्यस्य गृहीतमप्याद्यतया सर्वत्र समर्थनीयविशेषाति
रिक्तविशेषस्थले गृहीतसामान्येनैव समर्थनं सामान्यग्राहकीभूतो विशेषसहचारश्च क्वचिद्दर्शनाम्यः क्वचिच्च
स्पष्टार्थकविनेयानतश्चैतावानेव विशेषो न तु क्वचित्समर्थनानपेक्षत्वं क्वचिच्च तदपेक्षत्वमिति दिक् इत्यर्थान्त
रन्यासः ॥ विरोधमाह अविरोधेपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् पर
मार्थतो विरोधाभावेपि यत्रापाततो विरोधो भासते स विरोधालंकार इत्यर्थः अयमेव विरोधाभास इति गीयते वह्नि
नासिंचतीत्यादिवारणाय आपातत इति तत्त्वाभाव अभावेपीत्यंतं तद्रूदानात्व जाते विह्यादि जातिगुणक्रियाद्रव्या
णां स्वेतरस्योतरेण च सह द्वंद्व इत्यर्थः एवं च जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां
द्रव्यस्य द्रव्येण वेति दशभेदाः पर्यवसन्नाः गुणेन सह जातिविरोधस्तु न पृथग्गतः जातेर्गुणविरोध एव तदंतर्भू
वात् एवमुत्तरत्रापि बोध्यं तत्र जाते जात्या यथा श्रीहर्षवंद्य देवानेन्यस्याकर्णनमात्रतोपि भवतो तस्य मोह वि
धायेनांगे मलयानिलोपि भवति प्रायः करीषानलः इंदोर्मानसवालिशमतिपदं मत्वापि मुद्रीविकांकुर्वते तनया
नि पिंपुनरद्य कर्तकिमाकांतास्मि अत्र द्वितीयपादे वायुत्ववह्नित्वजात्योर्विरोध यथावा रभसादभिसर्तुमुद्यतानां

१०५

वनितानांसखिवारिदोविवस्वान्रजनीदिवसोंधकारमर्चिर्विपिनंवपुश्चविमार्गयत्रमार्गः अत्र वनत्वादिजातीनां सूर्यत्वादि
जात्या विरोधः द्वादशसूर्यव्यक्तिवृत्तितया न तस्य जातित्वात् जातिपदं च सामान्यमात्रपरं तेनांधकारत्वादीनामजातित्वेपि
दोषः जातीनामेकार्थासमवायित्वमेव विरोधबीजं संयोगोत्कर्षेणतेषामतिबंधकत्वाभावाद्विरोधः जातिर्गुणेन यथा
परं जो ह्लाउ ह्लागरलसविसोचंदनरसोल्लदकवाये हारो रअणियवणादेहतवणा मुणालीवाणालीअलदि अनलद्दा
तण्डलदावविदायं दिट्ठाकमलवअणादीहणाअणा अत्र ज्योत्स्नात्वजाते शैत्यस्पर्शविशेषरूपगुणेन सहतन्निष्ठ
कार्यतानिरूपितसमवायिकारणतानवच्छेदकत्वरूपो विरोधः विरुद्धगुणानान्यविहारः जातेः क्रियया यथा किसल
अकरचरणाविडकुवलअणअणामिअंकवअणावि अहहरणवचंपअंगीतहविइत्तवदति अकरिअ किसलयत्वा
दिजातीनां तपतीतिक्रियया सहतज्जनकतानवच्छेदकत्वरूपो विरोधः प्राग्वत्परिहारः जातेर्द्रव्येण यथा मारोपस्तरोगुरु
जनेन कृताग्नियोगाद्देयां नराननगमदिसुदपंसस्तूपाः इन्द्रदेवभेरवव्रणान्तरविसंमतं यच्चंद्रोपि वाह्निरभवत्तक इदाप
राधेन इह चंद्रत्वमेकव्यक्तिवृत्तित्वान्न जातिरिति द्रष्टव्यं पंनेनवह्नित्वजातेस्तत्समवेतत्वाभावरूपो विरोधः
प्राग्वदेव परिहारः यद्यपि परिमाणभेदेन द्रव्यभेदावश्यकत्वान्निजसततयासंततानोत्पत्त्यावश्यकत्वाच्च चंद्रत्वस्याने
कत्वमेवास्ति तथापि समानकालीनानेकवृत्तिधर्मपदाज्जातित्वेन विवक्षितं चंद्रस्य चक्षरणादिभेदेनानेकत्वेपि

अ०को० पकत्वेनतदभावात्स्वंदपदस्यद्रव्यवाचकत्वमुक्तं एवमन्यत्रापिबोध्यं गुणस्यगुणेनयथा सरसाविसृमरदविग्रज्ञाणाइन्दुः खायमू
१०९ छदिग्रअविरताविपांडुरत्विग्रज्ञाआविरहीतदहविरोध ।। इहरक्तत्वपांडुत्वगुणयोःसमानकालीनत्वदवच्छेदकानवच्छेदतद्रू
106 पोविरोधः रक्तपदस्यानुरागार्थत्वादविरोधः गुणस्यक्रियया यथा यदिंदावानंदं प्रणयिनिजनेवानभजते व्यनक्तंतस्तापं यदय
मतिधीरोपिविषयं मियंगुरुयामांगप्रकृतिरपिचापांडुमधुरं वपुःतामंतामंवहृतिरमणीयंचभवति अत्रधैर्यगुणस्यतापव
क्तिक्रियया मतत्वमतिवंधकत्वरूपोविरोधः विरहावस्थाभावत्वान्नतन्निरासः गुणस्यद्रव्येण यथा मम देवः सर्वांमनसगोच
रताविहीनभूरिमसादविभवः ममदंक्रियाहावैरोचतिस्वरकृतेनिजिहूदमाणस्याकाशाममध्यन्तकृतंतरणेनयस्या अत्रा
काशमेकव्यक्तिकत्वाज्जातिरितिद्रव्येणतेमाणत्वपरिमाणरूपगुणस्यतदनधिकरणत्वरूपोविरोधः भगवत्प्रभाव
तिशयात्तदभावः क्रियायाःक्रियया यथा निकामंतामांगींमरक्षिकदलीगर्भसुभगाकलाशेषामूर्तिःशशिनइवनेत्रोत्सव
करी अवस्थामापन्नामदनदहनोद्दाहविधुरामियंनःकल्याणीरमयतिमनःकंपयतिच अत्ररमणकंपनक्रिययोर्युगप
देककारणाजन्यत्वरूपोविरोधः अवच्छेदकद्वयसत्वादविरोधः क्रियायाद्रव्येण यथा कंपइमोहदंसेलोहविसखोदेणदल
इमेइणीवाएं सदिइहिणतह्लाग्गोणवरणाउह्लाइमलयपवणकुहमरगो अत्रमहेंद्रशैलत्वेनाजातिरितितेनद्रव्येणकंप
क्रियायास्तत्समवायित्वाभावरूपोविरोधः वानरातिशायवर्णनात्परिहारः अत्रविरोधितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेनवि

वर्त्तितो यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव विरोधित्वं प्रकृते च मेदंद्रशैलत्वस्यैव जातित्वप्रदोषः द्रव्यसमव्याप्यया प्रतिलवविवर्द्धमानत्वतत्कौ
तिकदंवसंबाधं आकाशमपि महीध्रवद्धिमवातीति कौतुकं भाति अत्राकाशत्वं हिमवत्त्वं च न जातिरिति द्वयोस्तादात्म्याभा
वरूपो विरोधः कीर्तिबाहुल्यवर्णनास्य विहारः अत्र वदंति विरोधार्थकस्यापि शाब्दे शाब्दो विरोधः अन्यथा त्वार्थ इति ताव
त्सिद्धांतः तत्र यद्यपि विरोधस्य शाब्दत्वं न शाब्दजन्यज्ञानविषयत्वं विशेष्यविशेषणासंसर्गातिरिक्तस्य शाब्दे ऽभानात्
न च द्वयोऽप्यत्र यद्व्यादौ न अन्तरपदार्थयोरन्वयप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गत्वात्तस्यैव च विरोधपदार्थत्वात्संसर्गतयैव तज्ज्ञान
मिति वाच्यं समोऽपि प्रवृद्धद्वयादौ तत्प्राप्यगतेः न च तत्रापि लक्षणया समत्वविरुद्धप्रवृद्धत्ववदभिन्नसमः इति बोध इति वा
च्यं तथा नवभवादिस्तुतव्यवस्थानुपपत्तेः तथापि समोऽपि प्रवृद्धद्वयादौ स्वापप्रबोधोभययथमौ प्रसिद्धैतौ सत्यां तयो विरोधो
पि स्फुरीते तत्तस्य प्रतिबंधकसामग्र्यावलयित्वाद्विरुद्धाविमौ धर्माविति मानसेव जनानामूलके वा बोधस्तत्तेनैव प्रतिबं
धात्समप्रवृद्धादिपदार्थानामभेदान्वयबोधस्यानुयाश्रत्वं न रोद्धमिति तद्वितीयार्थमादायैवान्वयबोधः न चैवं वि रोध
स्यालंकारत्वानुपपत्तिः शिथिलमूलत्वेन तस्य निहतेरिति वाच्यं कविसंरंभगोचरत्वेन तस्यैव चमत्कारहेतु त्वादि
ति अन्ये तु विरोधप्रतियोगिपदार्थयोर्विरोधस्तात्रूपप्रतिबंधकसत्त्वाद्भेदान्वयबोधविरहे श्लेषभित्तिकाभेदा ध्यवसा
येन विरोधोल्लासकपदार्थोऽन्वयप्रतियोगिपदार्थाभिन्नत्वेन भासते तथा चाविरुद्धस्यान्वयेऽपि तदभेदप्रतियोगि विरुद्धार्थ

अ॰ कौ॰ स्थापितैः पोषतयानिरूप्यभावात्मानसज्ञानविषयत्वेन विरुद्धत्वव्यवहारकारीत्यादुः वयन्त्वन्वयप्रतियोगिपदार्थाभेदाध्य
१०७ 107 वसेन विरोधप्रतियोगिपदार्थेन सहैवान्यपदार्थाभेदान्वयः विरोधज्ञानसत्वेप्याहार्यबोधजननाधीनेवाबोधेतस्यप्रतिबंधक
त्वाभावेनाभेदज्ञानोपपत्तेः यद्वा अन्वयप्रतियोगिपदार्थाभिन्नत्वेन ज्ञायमानविरोधप्रतियोगिपदार्थाभेदान्वयज्ञानंतस्यैवा
विरोधज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् यद्वा आहार्ययोग्यताज्ञानेन विरोधज्ञानसत्वेप्यभेदान्वयबोधसंभवात्
अयं वाईदृशस्थले विरुद्धप्रतियोगिकाभेदएवसंसर्गतयाभासते अपिशब्दस्तत्तात्पर्यग्राहकः नच विरोधाभेदयोः प
रस्परविरुद्धत्वेनैककालावच्छिन्नैकसंसर्गत्वानुपपत्तिः अभेदस्यैवनामार्थान्वयसंसर्गतयाविरोधस्य तत्वेमानाभावश्चेति
वाच्यं अनुभवानुरोधेन तत्कल्पनात् अभेदसंसर्गतायाएवमप्यनपायाच्च विरोधज्ञानस्य चाभेदमात्रसंसर्गकज्ञान
त्वमेवप्रतिबध्यतावच्छेदकं न तु विरोधविशेषतमपि यद्वा अपिशब्दोपस्थापितो विरोधएकपदार्थपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरू
पितप्रतियोगिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यताशालीसन्नाश्रयत्वसंसर्गेणापरपदार्थेऽन्वेतिपुनरेकपदा
र्थेऽभेदसंसर्गेणापरपदार्थोऽन्वेति तथाच स्नेहोपि प्रबुद्धइत्यत्र स्नेहविरुद्धः स्नेहत्ववदभिन्नश्च प्रबुद्धत्ववानितिबोधः
वस्तुतस्तु विचित्राश्रयस्नेहत्वादेः प्रतियोगितया विरोधे आश्रयत्वादिना च पदार्थान्तरेऽन्वयोनविरुद्ध इति युक्तमाकलयामः
अप्यकुसुमानिशराश्चंद्रो वाडवोऽग्निः इत्येतदादीत्यादौ कथं विरोधस्यालंकारत्वं आरोपसत्वेन रूपकस्यैव संभवात् अन्यथा

रूपकस्यापि विशेषस्यैवं संभवात्तस्यैवालंकारत्वप्रसंगात् अत आह रूपकस्य लेश उपमानलिङ्गसाधारणगुणानामुपमेयस्थि
ष्टत्वेन प्रत्ययस्त्वर्थं तन्निर्वाहकारोपस्यैव चमत्कारकत्वं न तु विशेषस्यैवं तेन न विवक्षितत्वान्नानुपपादनात् कुसुमानीत्यादौ चकु
सुमानामपि द्रुमः खञ्जनकत्वप्रयुक्तचमत्कारे विवक्षितो विशेषः शरवर्षादीनामसु न त्वस्यैवाविवक्षितत्वात् न
स्य विशेषस्यैवोपादानात् अतः स्तनमात्रेण रोपस्य नालंकारतेति इति विशेषः स्वभावोक्तिमाह यो वस्तुनः स्व
भाववस्तुनः स्वनिरुक्तिः स्वभावोक्तिः तज्जातीयनियतधर्मवर्णनं स्वभावोक्तिः स्वभावो द्विविधः साधारणः प्रातिस्विकश्च तत्र
त्र जातिविशिष्टावच्छिन्नस्य न तस्य चमत्कारकारित्वेपि दशाविशेषावच्छिन्नस्वभावस्यालौकिकत्वेपि प्रतिभामात्रगम्यात्तयाच
मत्कारजनकत्वादलंकारत्वमिति न्यायपंचाननादयः। यथा ग्रीवाभंगाभिराममुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्द्धेन
प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्विय
ति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयातीति यथा वा कुर्वन्नाभुग्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कंधरामातिरश्चीं लोलेनाहन्यमानं तुहिन
कणमुचा चंचता शीकरेण निद्रार्द्धकण्डूकषायाकषति निविडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरंगस्त्वंगस्य दंतलग्नप्रतनुबुसकणक्रांत
मंगं खुरेण ॥ इति स्वभावोक्तिः ॥ व्याजस्तुतिमाह ॥ व्याजस्तुतिर्विपर्ययपर्यवसानोक्तस्तुतिस्तवोः अस्तुतेर्निंदायाः स्तु
तौ पर्यवसाने स्तुतेर्वा निंदायां तात्पर्ये व्याजस्तुतिः व्याजेन स्तुतिर्व्याजरूपा वा स्तुतिरिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः आद्या यथा मम

अं॰ कौ॰ मित्रं वीरतिरस्करोषि मदनात्साहूज्यं पदं मन्यसे हृद्यादस्य शिमार्गणान्न गुणा गुणान्धत्तेति वक्रं धनुः नित्यं चासि सुवर्णादान
१०८ निरतो दंडैकसक्तां न तन्न तत्कैर्नीमगुणैस्त्रिलोकतिलक स्त्वत्या स्मरं कुर्महे इति निपयण्णा किंकीनके मैकुसुममौर्वालसुचनां
108 तेय द्वायसैरपि सदासद्भावमाप्य जदांतलं विमरकीकसदामसंगभीत्यापि रः स्मररिपोरपि निर्जितासि अलंकारांतरसंकी
र्णा यथा उग्रग्राहमुदन्वतो जलमतिक्राम स्पतालं वने वोम्नि भ्राम्यति दुर्गमं तितिभट्टानां हीनमारोहति यामं याति विषाकु
लैरहिकुलैः पातालमेकाकिनी कीर्तिस्ते मदनाभिराम कुतकं मन्ये भयं योषितां अत्र कीर्तौ स्वैरिणीव्यवहारारोपस्य तत्प्र
तीसुज्ञासितनिंदायास्तुतिपर्यवसायिनया समासोक्तिसंकीर्णा अन्यनिंदास्तुतिभ्यां मनास्तुतिनिंदावगतावपि यं दृश्यते य
था कस्त्वं वानर राम राजभवने लेखार्थसंवाहको यातः कुत्र पुरागतः स हनुमान्निर्दग्धलंकापुरः बद्धो राक्षससूनुनेति ब
हुधा संताडितस्तर्जितः सव्रीडात्तपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते अत्र हनुमन्निंदया वानरांतरस्तुतिर्गम्यते पद्मकमुद
रोऽसि सेन धनिनां वृथीन चाटुकारघानैषां गर्ववचः प्रणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि काले बालतृणानि खादसि परं नि
द्रासि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुरंग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवातिखिन्नस्यात्मनो निंदाव
गम्यत इति दीक्षिताः प्रांचस्तु स्तुतिनिंदयोः सामानाधिकरण्येन प्रतीतावेवोक्तालंकारमभ्युपगच्छंति तेषामयमाशयः
निंदित्ववद्विषयकत्वं स्तुतत्ववद्विषयकत्वं च तावत्स्तुतिनिंदयोर्व्याजत्वमिति स्पष्टमेव तदेव चोक्तालंकारमर्हतीति

निमित्तं तत्र यस्यैव स्तुतिनिंदे तस्यैव स्तुतिनिंदयोः प्रतीतौ संभवति न त्वन्यथा न च स्वविषयतात्पर्यकस्तुतिनिंदान्यतरक
त्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये उभयसाधारणमिति वाच्यं यकालंकारेणाप्यवच्छिन्नविष
यसाधारणस्यालंकारविभाजकोपाधेः कल्पयितुमनुचितत्वात् वैयधिकरण्यस्थले चाप्रस्तुतप्रशंसयैवोपपत्तेस्तत्सा
धारण्यप्रवृत्तिकल्पने मानाभावात् तदुक्तमाचार्यदंडिना अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकांडे तु या स्तुतिः अर्थैरयत्नसुलभे
र्जलदर्भांकुरादिभिः सुखं जीवंति हरिणा वनेष्वपरसेविनः । सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशंस्यते राजानुवर्तनक्लेशा
निर्विण्णेन मनस्विनेति एतदप्रस्तुतप्रशंसायां अप्रस्तुतेन प्रस्तुतार्थप्रतिपत्तिमात्रं न तु प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्निंदास्तुतिरूपत्व
नियमः अत्र वस्तुस्थानिंदाभिव्यक्तिनियमात् किं चैवं समस्तस्थलेपि अप्रस्तुताभ्यां स्तुतिनिंदाभ्यां प्रस्तुतानिंदास्तुतिप्रतीति
रिति अप्रस्तुतप्रशंसैव स्यात् इति व्याजस्तुतेरुच्छेदापत्तिः स्तुतिनिंदाप्रतीतिरूपविशेषादतिरेकस्तूभयत्रापि समानः
अतोर्थैरयत्नसुलभे इत्यादौ व्याजस्तुतिरेव युक्तेति तद्विंत्यं अप्रस्तुतेन प्रस्तुतप्रतिपत्तिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्वरूपं
तदेतादृक्स्थलेपि बाधितमेवेति न निंदास्तुतिप्रतीतिनियमवैलक्षण्येनातिरिक्तत्वसंभवः उक्तधर्मावच्छिन्नत्वेन तदेकदेशि
स्थाः वांतरविशेषेण तद्भेदानुपपत्तेः अन्यथाऽप्यपरीत्या सामान्यधर्मावच्छिन्नावांतरतादृग्विशेषस्थलेप्यवांतरैकसत्वेऽप्रस्तु
तप्रशंसाविलयापत्तेः यदपि किं चैवमित्यादि तदप्यसत् समस्तस्थले स्तुतिनिंदयोरेकधर्मिकत्वादप्रस्तुतप्रशंसायास्तत्रा

ग्रं·चो· संभवेन व्याजस्तुतेः पार्थक्यस्य सामान्यात् प्रस्तुतधर्मिकेप्यप्रस्तुतप्रशंसाभ्युपगमे न तु ललितालंकारपार्थक्यस्वीकारस्तथैव
१०९ व्याहतः स्यादिति दिक् ॥ इति व्याजस्तुतिः ॥ सहोक्तिमाह सहत्वसमभिव्याहारान् सहोक्तिरुभयान्वितेन धर्मे सहादिपदसम
109 भिव्याहारघटकधर्मवाचकपदस्य विशेष्यविशेषणोभयान्वितार्थबोधकत्वं सा सहोक्तिः। उभयनिष्ठधर्मस्य सहैवोक्तिर्यत्रेति व्युत्पत्ते
रित्यर्थः चैत्रमैत्रौ सहागच्छतः इत्यत्र तु सहशब्दसमभिव्याहारप्रयुक्तो नोभयत्रान्वयः न वा गुणप्रधानभावेनेति व्याप्तिः तस्मा
द्यत्रैकत्रास्य प्राधान्येनान्यत्र च गुणतया धर्मान्वयस्तत्रायमलंकारः यथा दिग्वदेदिग्वदेहस्य संकेशभंगवक्त्रिमासंका
शांपं दुरोग्रं प्रसुप्तीकलमेन समं कलमगोपी अत्र कलमेन समं कलमगोपी प्रसुष्यतीति वाक्यं तत्र व्याख्यातार्थप्रकारकशाब्द
बोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणतया गोपीत्यत्र प्रसुष्यतीत्यस्यान्वयः संभवति न तु कलमपदे तस्य प्रथमान्तत्वाभा
वात् तथा च सहशब्दसमभिव्याहारात्तदन्वयः सहार्थो हि साहित्यं तत्त्वैकधर्मान्वयित्वरूपं न च कलमपदे प्रसुष्यतीत्यस्या
न्वयो तयोः साहित्यं संभवतीति तथा च कलमनिष्ठशोषसमानकालीनशोषाश्रयो गोपीत्यर्थः मालारूपा यथा धीरेणाणि
साग्रामादिव्रणसमं प्राणितं दिग्गाउ व्रपक्षा उक्षापणास्तदभुग्नावादेणसमं गलंतीति सेउढागा यथा वा उन्नतिमत् सहकौशि
कस्य पुलकैः सार्द्धं स्रवेनीमितं भ्रूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितं वैदेहीमनसा समं च सहसा कृष्टं ततो भा
ग्निवप्रौष्ठादं क्षतिर्जमिदेन साहितं तद्भग्नमैशं धनुः अत्राद्यकार्यकारणयोः साहित्यरूपा गोपीशोषस्य कलमशोषजन्यत्वेपि ह

१०९

योः समानकालत्वाभिधानात् समास्फालिता कुचाग्रोच धर्मियोरभेदाध्यवसायमूलधनुषः समास्फालनं क्रियाविशेषः संश
यज्ञानस्यानाकर्षणाकोटिप्रतिबंधः आकर्षणांशस्याभिमतत्वेत्वजनककर्ममनसस्कस्थानुरक्तत्वमिति विशेषात् अत्र वर्द्दति
धर्मियोरभेदाध्यवसानमूलत्वस्थलयवसहोक्तिर्भवितुमर्हतीति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययात् प्रकारातिशयोक्तिमूलक
भेदस्कन्धावोनोक्तो न युक्तः तत्रातिशयोक्तेरेवालंकारत्वसंभवात् नवकोपो विनाशश्च जायते युगपत्स्वपेत्यतिशयोक्तौ पेल
यात नवकोपो विनाशेन सहैव त्वद्यजायते इति सहोक्तौ विच्छित्तिविशेषानन्तर्भवात् तस्यैव चालंकारपार्थक्यव्यवस्थापकत्वा
त् न चैवं धर्मियोरभेदाध्यवसानस्थलेप्यतिशयोक्तिसत्वात्कथं पार्थक्यमिति सहोक्त्युच्छेद इति वाच्यं तत्राभेदाध्यवसाय
स्य सहोक्त्युपस्कारकत्वेन गुणतया सहोक्तितिरस्काराभावात् पौर्वापर्यविपर्ययस्थले च सहोक्तेरेवातिशयोक्त्युपस्थापकत्वे
न वैषम्यात् किं च उपमानेनोपमेयनिगरणमेवातिशयोक्तिरलंकारः निगरणमात्रं तत्तथेत्तथा अत्तोत्रातिशयोक्तिविषया
भावात्सहोक्तिरेवेति वस्तुतो दीपके तुल्ययोगितायां चैतदन्तर्भावः तत्रैकरूपेण सर्वत्र धर्मान्वयोत्र तु गुणप्रधानभा
वेनेति विशेषस्तदवांतरभेदत्वमेव साधयति न त्वतिरिक्तत्वं विच्छित्तिविशेषानाधायकत्वात् तस्मात्प्राचीनानुभव
१० मात्रप्रमाणकमेवास्याः पार्थक्यमिति ॥ इति सहोक्तिः॥ विनोक्तिमाह यत्रान्येन विनान्योऽसाधुः साधुर्विनोक्तिः सा यत्र के
नचिद्विना कस्यचिदप्राशस्त्यं प्राशस्त्यं वोच्यते सा विनोक्तिः ॥ आद्या यथा नवरूपमिदं तया विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः

इयमुद्धधनाहृष्यावनीस्रवनीसंमदात्मकायिका अत्र भेमो व्यतिरेकेणानलोयडूपादीनाममप्राशस्त्यं यथा वा अनेन रहिता मे वा नान
११० या रहितोप्यसौ कारणकिनो विनाहं संकष्टं हंसो ज्झिनीं विना अत्र मंदारवती हृदवसेन योरम्भोन्यव्यतिरेकमप्रयुक्तमन्योन्यव्यतिरेके निष्ट
११० मप्राशस्त्यं द्वितीया यथा मम निषायेव विनासरोजिनीसरसीमाहृष्यमंतरा यथा विषादत्वमुपैति भारती जडभावेन विपश्चितं
अत्र ज्ञात्स्यादिव्यतिरेकमप्रयुक्तभारत्यादिनिष्टमाप्राशस्त्याभिधानं विनापदं चार्थपदं तेनांतरेत्यादीनामुपसंग्रहः केचित्तु नित्यसं
बंधानामसंबंधवचनं विनोक्तिः यथा मृणालमंदानिलचंदनानामुशीरशैवालकुशेशयानां विनैव हृदरीकृतचेतनाया विने
वशैत्यं भवति प्रतीतिः अत्र चंदनादीनां शैत्याविनाभावेपि विनाभावो निबद्ध इत्याहुः तच्चिंत्यं अत्र शैत्यसाक्षात्काराभावस्यै
वोक्तशैत्याविनाभावस्यानुक्तेः न च चंदनादिसाधनस्य शैत्यविषयकत्वनियमादत्र च चंदनादिस्पर्शनशैत्यविषयकत्वनिय
मस्यासिद्धेरिति तस्मादविनाभावोऽत्र मायिकस्य हृदयधर्मेव ग्राह्यमित्येव संगतिः परंतु लंकारांतरालिंगनेनैवात्र चमत्कारो न
स्वतः अतो नातिविवेकेयमिति तन्मउक्तोदाहरणेषु किंचिद्व्यतिरेकमप्रयुक्तमाप्राशस्त्यादिस्तावदेवात्र मतत्कारोदयात् इति वि
नोक्तिः परिवृत्तिमाह समधमासदृशैरर्थैरर्थानां विनिमयस्तु परिवृत्तिः ॥ समेन समस्य न्यूनेनोत्तमस्य उत्तमेन न्यूनस्य विनिम
य इति त्रेधा परिवृत्तिः आद्या यथा आदाय चरणं किसलयमस्मादिपमत्र चरणमर्पयति उभयोः सदृशविनिमयादास्मान
मंवचिर्मन्यो अत्र मालविकाया अशोकहस्तात्करणावतंसार्थं किसलयं गृहीत्वा तत्र दोहदार्थं चरणमप्रहारः कृत इत्यागिनमि

त्रो कौ उत्तमेनोत्तमस्य विनिमयः न्यूनेन न्यूनस्य यथा अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुं गृह्णतां त्वत्सुरस्थानां को लाभः स्म
रशासनेति समग्रं गाधरह्नातः द्वितीयाय यथा आसन्नदीपं मणिमं वरुस्य दत्त्वा यदस्मै खलसाय पर्णतः रत्नतुषारद्युतिकृद्देहम
नत्वांडुराभं रजतं तत्क्षणेन अत्र सायंकालेन चन्द्ररूपं कृत्रिमसुवर्णं दत्त्वा सूर्यरूपो मणिविशेषो गृहीत इति न्यूनेनोत्तम
स्य तृतीयो यथा अस्ताचलेऽस्मिन् त्रिकषोपलाभे संध्याकषोल्लेखपरीक्षितो यः विक्रेयतं हेलिहिरण्यपिंडं तारावराटनियमा
दिनश्रीः अत्र सुवर्णपिंडेन वराटिकोपादानात् उत्तमेन न्यूनस्य यथा च कश्चिदर्थगम्यापि यथा हृदयं क्रमं जनानां इतलदं विहृत्याद्धि
अस्तत्यागांतउत्पद्यापरञ्जज्जीवं विगणितगकथावयाहोक्षि अत्र प्रियदर्शनजीवनयोर्विनिमयो गम्यते यथा वा वायुरियुगा
भणितं अर्द्धिकस्मरइउपलपणाफकांतो विविरहं तुंवंतो कोसि देवाणं अत्रादितिरनो विभागं दत्त्वा तत्तुंवनोपादानं यथा
वा जन्मसहस्त्रात् इत्वद्द्वलणोजीयणमत्राणाप्रियसं यइंतविते णवाणेन विज्जसे जेणा ढं विज्ज अत्र नायकवाणावेधं स्मर
हारहत्वात्तस्मै जीवदानं यच्चमत्कारस्तत्रैवेयं अन्नो विकणा इमासमासम्मि पामरेण वरं वइल्लेण गणित्थमम्मरसामली
अप्पणाय णि अक्कंतो इत्यादौ नातिप्रसंगः अत्र स्वकीयं किंचित्परित्यज्यान्यस्योपादानमेतदलंकारशरीरं किमित्यपास्या
भरणानि यौवने क्षतं तत्त्वयावार्द्धकशोभिवत्फलं इत्यादिवदिति केचित् स्वकीयस्यान्याधीनत्वमपि लक्षणांतर्गतमित्यपरे
इति परिवृत्तिः ॥ भाविकमाह भाविकमध्यक्षं स्यात् सध्वंसप्रागभावानां सध्वंसाअतीताः सप्रागभावाभाविनः प्रतियोगि

त्वस्य साहित्यार्थतया विवक्षितत्वात्‌ तथा च भूतानां भाविनां चार्थानां यत् लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमुच्यते तद्भाविकं न चातीता
नागतानां सन्निकर्षविरहेण लौकिकप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः स्वरूपातिशयमाहात्म्येन तत्तत्कालोत्कर्षवत्तया विवक्षितत्वात्
भावः कवेरभिप्रायोऽस्यास्तीति भाविकं विषयत्वाख्यसंबंधपरषष्ठीसमर्थान्मत्वर्थे मतुप्‌ यत्तु प्रत्यक्षा इति विग्रहप्रदर्शनं
तन्न समस्यां च तत्तौ स्वता विति भाष्यकारोक्तेः भूतस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयतासाम्येनोक्तिर्यथा तं तस्य स्मरसंक्रमं स्मरद्रुगिरः
श्लिष्टं च तं वीक्ष्य नवर्णानामपि स्फूर्जतां नरगतं तारं विरामे स्फुटं हेलासंयमितं पुनश्च चलितं नानागमाद्भिवृत्त्यारितं यत्स्वतं
विरते पिगीतसमये गच्छामि स्मृण्वन्निव अत्र गीतविरामेऽपि तस्य श्रवणरूपस्य तात्कालिकस्यानुदर्शनेनोक्तः स्मरणानवच्छे
दरूपकार्येण दृढसंस्काराधायकतया तस्यातिरमणीयत्वे तात्पर्यम् भाविको यथा उद्दिग्रजलसित्तसारोमुद्गमोद्धा
विभ्रपसारिश्लोकगुणिवद्रोत्रपढिंज्ञतोऽस्त्रिभ्रणाज्ञइपरिडिज्ञेतिसाध्वेरामसरो ॥ अत्र वाणस्य समुद्गमध्यपाते भाविन्यपि
तस्मात् प्रागेव प्राख्यानस्य लौकिकप्रत्यक्षमुक्तं श्रीरामप्रभावातिशयवर्णने तात्पर्यम् ननु कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिरूप
या विभावनायाः कोऽस्य भेदः लौकिकप्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुतयाऽनागतातीतविषयरूपहेतुव्यतिरेकेपि तत्प्रत्यक्षरू
पकार्योत्पत्तेः द्वितीयभेदस्यापि प्रायोक्तावप्यंतर्भावसंभवः कारणात्प्रागेव कार्योत्पत्तेरभिधानात् न चात्र यः कौमारहरः
स एव हि वरः तापदवैत्र तयास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदंबानिलाः सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारली

लाविषयोरेवारोपस्यैवेतस्मीन्नरूतलेचनेः समुत्कंठमेत्यादि वडेत्वभावत्वेनोक्ति नीलेतोतिवाच्यं आसीदंजनमत्रेतिपद्यपाने
नवलोचनेभाविभूषणसंभारांसान्नान्कुर्वन्तवाकृतिं विरतेपिगीतसमयेइत्यादौनतन्नद्गतभाव्यर्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकसंसर्गाभावत्वेनहेतुभावोक्तौविभावनाद्वद्वयहृतुत्पावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोर्नसंभवत्येवतयोः
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् अत्रनानपद्यो पीत्यादौतुविभावनामस्त्वेपिनक्षतिः एवंद्वितीयभेदस्यातिशयो
क्तावपिनांतर्भावसंभवः विषयतातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नतादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नका
रणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात् प्रागेवातिशयोक्तेरभ्युगम्यत्वात् कारणात्प्रागेवकार्योत्पत्तिरित्यनेनप्रकारेणोक्तावतिश
योक्तिः भाविविषयप्रत्यक्षत्वेनोक्तौतु भाविकमित्यंगीकारान्मुख्याभिधानानभिधानयोरेवनियामकत्वात् चकिंच
तत्रत्यंकार्यतावच्छेदकंकार्यादिकरणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेनोक्तंयत्कारणंतत्प्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं
अत्रतत्प्रागभावप्रतियोगित्वेनयत्कारणमुक्तंनतदतिरिक्तकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकमितिभेदइतिदि
क् ॥ इतिकाव्यलिंगम् ॥ काव्यलिंगमाहवाक्यपदार्थत्वाभ्यांहेतूक्तिः काव्यलिंगंस्यात् हेतुवचनंकाव्यलिंगमि
तिलक्षणंवाक्यपदार्थत्वाभ्यांतस्योक्तिरितिद्वौभेदौ ॥ आद्यंयथा ॥ ॥८॥

ग्रं.को.
११२
112

तत्रैव तस्य हेतुत्वं संभवति अनन्यापराधदर्पैः पराधहतौ अनमतगोचरतया अपेक्षाबुद्धिस्तु द्वाराः नमनयोः प्रयोजकत्व
मेवेति नच तत्याभ्युपगमयत्नाधारणस्य हेतुत्वर्थत्वे प्रयोजकस्यापि नव वक्ष्यसंगमौ तत्प्रकृतस्यापि हेतुत्वर्थकपदसमभिव्याहा
रदोषतादवस्थ्यमेवेति वाच्यं हेतुत्वं किंस्यलप्रवोक्त नियमस्य विवक्षितत्वात् नचैवमपि तत्र परिकरसांकर्यदुर्वारमेवे
ति वाच्यं हेतुत्वाभिमतशाह्यापात यवोक्त नियमस्योक्तनयानन्तरालेपके संगमौ तत्स्तकोतदभावेपि नियमव्यभिचाराभा
वेन हेतुतापत्तिकतयैव काव्यलिंगत्वानपायात् वाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगस्थलानुरोधात् कार्यबोधकेत्यादि तथाच
कार्यकारणवाचकपदानां यत्र न पदैकवाक्यतयाऽन्वयबोधजनकत्वं अपि तु कार्यबोधकानां परस्परं कारणवाच
कानां च परस्परमिति भिन्नवाक्यतया जनितान्वयबोधानपेक्षा द्वावेकवाक्यतया कार्यकारणभावावगम इति
फलितार्थः सर्थांशुकलितोत्तंसः महौजसो मानधनाधनार्चिताङ्घ्रिः इत्यादौ च न हेतुत्वर्थसमभिव्याहारः व्याख्यैकतयाक्षि
तं क्ष्मतिगणं जन्मानवल्मीकतो नाभीनाभवमच्युतस्य सम्महद्रष्टुं न चाभाषि विविचित्रार्थीन हृद्गतकथामचकथं स्व
त्रामिणा नास्य गुरु ईर्वत्वद्गुणावर्णनं कथमहं कर्त्तुं जडः प्राक्कुयां इत्यादौ च कार्यबोधकपदजन्यान्वयबोधविषयत्वमेव
हेतोरितिनिनातिव्याप्तिः तथाहि ममत्वद्गुणावर्णनाभावो ममत्वास्तत्वाद्यभावमप्रुक इति फलितार्थः अहं त्वद्गुणवर्णनप्र
त्यभाववानिति कार्यबोधकपदमहं पदमपि तदेव चव्याख्यैकतयेत्यादिकारणबोधकपदजन्यान्वयबोधजनकमप्यस्तित

शृं·कौ· व्याप्यहेतुपदस्यैव विशेषणत्वादिति दिक् एतद्रसगंगाधरे अन्वमितिकरणत्वेन सामान्यविशेषाभावाभ्यां चानालिंगितः प्रकृतार्थो
११२ पपादकत्वेन विवक्षितोऽर्थः काव्यलिंगमिति लक्षणं कृत्वोपपादकत्वेनेत्यस्य न तु शाब्दबोधेन हेतुरूपेणावोधित इत्यर्थकतया पंच
113 म्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वकस्य हेतोरेव वारणं प्रयोजनं तेन भयानकत्वादस्ति वर्जनीयो दयाश्रयत्वादस्ति देवसेव्य इत्य
त्र न व्यभिचार इत्युक्ता विनिर्यासुन्मतेरपि च परिहार्याणि पिशुनैः खलाख्यानि शान्तैः सफलकमपास्यानि पिशुनैः इतीं लो
कानामनवरतमेनां नासि कियत्तां कदाप्यग्रांतां त्वं जयति पुनरेका विजयसे ॥ अपंते तीर्थानि त्वविति मिह यस्योद्धृतवि
षौ कर्तं कर्णौ कुर्वीत्यपि किल कपालिभक्तयः इमं तं मामं वत्वमिह करुणाक्रांतहृदये पुनानां सर्वेषामघमघनद
पैदलयसि इत्युदाहृतं तत्परस्परविरुद्धमिति स्पष्टमेव हेत्वर्थवशात् प्रत्ययेन हेतुत्वस्य बोधितत्वात् अन्यथायं च प्रापित
ह्योथ नानुपपत्तेः हरिं प्रपन्न मुच्यत इत्यादौ भगवद्दर्शनमुक्तयोः कार्यकारणभावप्रत्ययस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अत्र
हेतुभूतहरिदर्शनाश्रयो मुच्यत इति बोधस्यावश्यकत्वात् हेतुत्वं च समभिव्याहृतकार्यापेक्षमेवेति तत्कार्यत्वावि
निष्ठकार्यत्वनिरूपितत्वलाभात् नन्वनुमानान्नेदमतिरिच्यते न च यत्र व्याप्यत्वपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानमुपपादक
मुपयुज्यते तत्रानुमानं यत्र स्वरूपेणैव तत्र काव्यलिंगमिति वाच्यं उपपादकस्योपपाद्यार्थाव्यभिचाराभावतदुभयरू
तित्वज्ञानं विनोपपादनसामर्थ्याभावादिति चेन्न अत्र रसगंगाधरकृतः सत्यमत्रानुमितिरूपैवोपपत्तिः तथापि नेदम

नुमानालंकारश्रोतरि यल्लिंगिकानुमितिं बोधयितुं कविः काव्यं निर्मिमीते तल्लिंगकानुमितेरेव तदलंकारत्वात् इह तत्र श्रोतर्यनु
मितिमुत्पादयितुमेव काव्यनिर्माणं न तु बोधयितुं अपि च कविनिबद्धप्रमाणांतरनिष्ठानुमितिरनुमानालंकारं प्रयोजयति
श्रोतृनिष्ठमहावाक्यार्थनिश्चयानुकूलात् काव्यलिंगमिति विशेष इति वस्तुतस्तु अनुमानांतरेणानिर्णीते साध्ये तत्र प्रामाण्यशंका
निरासाय यत्र तदुपपादकस्य वचनं तत्र काव्यलिंगं तत्र बोधपादकस्य व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां ग्रहमाणत्वेपि नानुमानत्वसिध्याऽ
नुमित्यनुदयात् न च तावतापि अनुमितिकरणत्वमव्याहतमेवेति वाच्यं साध्यसाधकत्वायोगव्यवच्छिन्नस्यैवात्र तथात्वेनाभि
मतत्वात् वस्तुतस्तूपपादकस्यानिरुक्तरीत्योपयोगे व्याप्यत्वादिमानवबोधयत एव व्यभिचारज्ञाने सत्यपि मानांतरसिद्धपदार्थ
प्रतिकूलशंकानिरसनसमर्थत्वात् पक्षे व्यभिचारस्यास्फुरणे साध्यबुद्धावप्रामाण्यशंकानिरासकत्वसंभवेपि व्याप्यत्वा
दिनाप्यज्ञायमानतयाऽनुमितेरापादयितुमशक्यत्वात् अत एव यत्त्वन्नेत्रसमानकांति सलिले मग्नं तदिंदीवरं मेघैरंत
रितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी येपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवे
न न क्षम्यते ॥ इति काव्यलिंगोदाहरणमलंकारसर्वस्वकृतोक्तं यत्तु तत्रानुमानमेव चरणत्रयोक्तसादृश्याश्रयविघ
टकत्वहेतुकदैवपतकसादृश्यादर्शनजन्यसुखासहिष्णुत्वसाध्यकानुमितिसंभवादिति तदसत् उत्पलादिमज्जनोपपत्य
र्थमेवात्र चतुर्थचरणोपन्यासात् नन्वनुक्तरीत्या च विपरीतोपपाद्योपपादकलाभप्रसंगात् तस्य चात्रानभिमतत्वात् साद

ग्रं॰ कौ॰ पर्याप्त्यवच्छेदकत्वहेतुत्वसिद्धेश्च तद्दर्शनस्यैव विघटनात् न च तदेव हेतुः कल्प्यमिति वाच्यं मतिवंधकाशे व्यभिचारात् व्य

११५ भिचारास्फुरणदशायामनुमितिः संभवत्येवेत्यभिधाने नूपपादकत्वस्यापि संभवात् तत्कोलाहलतोपि रंगामस्त्वेति कृष्णामहा

115 पापनाशहेतुत्वादित्यनुमानसंभवाच्च यदपि समर्थनादृष्टतरमनयोर्नानुमितिरिति पक्षमनूद्य सहृदयमान्यालिकः इंद्रियसं

निकर्षाभावात् नष्टाहोमानसो वा अनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वादिति तदप्यसत् सत्यां व्यभिचारस्फूर्तौ नानुमितिसामग्र्याप्यवा

भावात् न च तदानव्यभिचारस्फूर्तिरिति वाच्यं सत्यामपि तस्यां तदनुपपत्तेरनुभवसिद्धत्वात् तस्याप्यनुमित्योपपादयितुमश

क्यत्वात् वस्तुतोनुमितिरेवालंकारो न प्रियाकर्षित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रमाणांतरेणाप्रसिद्धिमत्त्वे चानुमितेरनुदयात्तना

स्यानुमानांतरभावप्रकाशीति सर्वमनवद्यम् यत्तु काव्यलिंगं नालंकारः कविप्रतिभानिर्मितत्वप्रयुक्तचमत्कारविशेषाभा

कविच्छित्तिविरहात् हेतुहेतुमद्भावस्य लोकसिद्धत्वात् श्लेषादिसमभिव्याहारजन्यस्य चमत्कारोल्लेखप्रयुक्तत्वात् तदंशस्यैवालंका

रतां कल्पयति न तु काव्यलिंगस्य तत्प्रयुक्तचमत्कारांतराभावादिति तत्तुच्छं लौकिकत्वेपि कविप्रतिभामात्रगम्यतया

चमत्कारजनकत्वात् यत्तदेयहेतुहेतुमद्भावमात्रस्य लोकसिद्धत्वाभावाच्च न हि तन्मुखालोकोच्छेदादीनां महामोहतादात्म्या

दिहेतुत्वं क्वचिन्निबद्धं किं चैवमुपमादेरप्यलंकारत्वं न स्यात् सादृश्यस्य वास्तवत्वेन कविप्रतिभाकल्पितत्वविरहात् न च त

त्राप्युपमाप्रयोजकसाधारणधर्माभेदांशे तत्कल्पितत्वमेवेति वाच्यं रमणीयत्वादिनिमित्तधर्मस्याप्यलोकप्रसिद्धत्वात् ॥

११५

गोसदृशो गवय इत्यादेरपि वस्तुतो भिन्नसाधारणधर्माभेदाध्यवसायमूलकत्वात् द्रव्यत्वादिनिमित्तिकसादृश्यस्य शक्ति
परिच्छेदकत्वायोगात् अभेदांशस्यैव कल्पितत्वात् तदंशस्यैवालंकारत्वं मतं सादृश्यस्य तु उक्तदोषपरिहाराच्च कल्पि
तत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नचमत्कारजनकतायाः स्वयैवोक्तत्वात् चमत्कारजनकस्यालौकिकस्याप्यलंकारत्वे बाध
काभावात् सर्वालंकारोच्छेदापत्तेश्चेति कृतं पल्लवेन ॥ इति काव्यलिंगम् ॥ पर्यायोक्तमाह पर्यायोक्तं कथितं वाच्या-
स्यैवान्यभंग्योक्तिः ॥ यत्र वाच्यपदार्थो व्यंजनयोच्यते तत् पर्यायोक्तं अतएव ध्वनित्वं तत्र वाच्यव्यंग्ययोर्भेदात् अतएव
व्यंग्यप्रकारसमानाधिकरणप्रकारान्तरेणाभिधानं तदिति पर्यवस्यति यथा निवेद्यतां हंत समापयन्तो शिरीषकोषम्र-
दिमाभिमानं पादो कियद्दूरमिमो प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते अत्र कियद्दूरं गंतुमिच्छसीति व्यंग्यं तदेव भंग्यं-
तरेणोतो दूरगमनेच्छात्वेन प्रकारेण व्यंग्यत्वपादनिधानेच्छा वाच्यत्वं न चैकस्यैवार्थस्य व्यापारद्वयेनावगमे पौनरु-
क्त्यमिति वाच्यं प्रकारभेदसत्त्वेन तदभावात् तदुक्तं यदेवोच्यते तदेव व्यंग्यं न तु यथोच्यते तथेति यथा हि निर्विक-
ल्पकज्ञाने घटो घटत्वं च विषयः तद्द इति सविकल्पकेपि तदेव तत्र च घटघटत्वयोर्विशकलिततया निर्विकल्पके स-
विकल्पके च तयोर्वैशिष्ट्येन प्रतीतिरिति तयोर्भेद उपपद्यते तद्वदत्रापीति न दोषः सर्वस्वकारस्तु व्यंग्यस्यैवाभिधेयतायो-
गाद्रूप्यस्यैव भंग्यंतरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति लक्षणानुपपत्तिमाशंक्य भंग्यंतरेण कार्यादिद्वारेणाभिधानमित्यर्थः

अं॰कौ॰ यथा चक्राभिधानमसवाजतेयेन चकारयोराहुवधूजनस्य आलिंगनोद्दामविलासवंध्यं रतोत्सवं चुंवनमात्रशेषं
११५ अत्रराहुशिरश्छेदकारीतिव्यंग्यं राहुवधूसंवंधिरतोत्सवनिष्टचुंवनमात्रावशिष्टत्वनिर्मातृत्वेन रूपेणाभिहितं
115 भगवतस्तस्यैवमन्त्रानन्तादिष्टहेनाभिधेयत्वाच्चनव्यंग्यत्वं एवंयमेश्वविद्वाद्दापिनिवासप्रीतिकृज्जिता मेदनेरा
वणमुखेमानेनन्दयेद्दृते: अत्रापिशक्रैरावणौमदमानमुक्तौ जातावतिव्यंग्यशक्रैरावणयोरभिधाजन्यमतोतिवि
षयत्वान्मदमानमोकस्यैवव्यंग्यत्वेव पर्यवस्यति एवंचव्यंग्यस्यापिकदापिरूपांतरेणाभिधानाद्वपशस्य चाभि
धेयत्वेन व्यंग्यत्वानद्दैतयाव्यंग्यस्यप्रकारांतरेणाभिधानंमसंगतमेवेतिकार्यादिद्वारेणाभिधानमिदमेवलक्षणार्थ
उचितःइति अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु पर्यायेणावाच्यादतिविकमप्रकारेणाव्यंग्येनोपलक्षितंउक्तमभिहितंपर्यायो
क्तमितिलक्षणार्थमित्याहुः अत्रदीक्षिताः उभयोरप्ययंश्लोकोर्थएवसंगतिः द्विव्यंग्यस्यैवरूपांतरेणाभिधानेवहून्युदा
हरणानि यथा नमस्तस्मैकृतोयेनमुधाराहुवधूकुचौ अत्रभगवान्वासुदेवः स्वासाधरणाहृपेणाव्यंग्यः राहुवधूकुचवै
यर्थ्यकारित्वरूपांतरेणासत्यवाभिहितः यथावा लोकंपश्यतियस्यांघ्रिः सयस्यांघ्रिंनपश्यति ताभ्यामप्यपरिच्छेद्याविद्या
विश्वगुरोस्तवअत्रदिगोतमः पतञ्जलिश्चस्वासाधारणरूपाभ्यांव्यंग्यौप्रकारांतरेणाभिहितौ यथावा देवंवंदेजलधिशयनं
देवतासार्वभौमं व्यासप्रष्टाभुवनविदितायस्यवाहाधिवाहाः भूषापेटीभुवनमधरंपुष्करंपुष्पवाटीशाटीपालाःशतमखमुखाःपुरं
११५

अत्रवेदत्वाद्याकारेण व्यंग्यायववेदादयोव्यासादि विनेयत्वाद्याकारेणाभिहिताः एवंचक्रमभिधानेत्यादावपि स्वरूपेण
व्यंग्यस्यापिभगवतोरूपान्तरेणाभिधानमस्तीति यथाश्रुतलक्षणासंभवात् यत्तत्रराहुशिरश्छेदावगमनन्तं दंशो
मस्तताङ्कुरएव अत्ररसगंगाधरकृतः सर्वस्वकारस्य तावद्यथाश्रुतार्थस्यागवीजमुक्तमेव द्वितीयपक्षेपितद्वीजंत
पर्यायशब्देनप्रकारान्तराभिधानेविवक्षितार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणाभिहितमिति योगार्थः तथाचद
शवदननिधनकारीदाशरथिः पुंडरीकाक्ष इत्यादौ रामत्वातिरिक्तधर्मपुरस्कारेण रामस्यैवाभिधानात्पर्यायोक्तप्रसं
गः नचव्यंग्यं यत्रतेनप्रकारेणोक्तं तत्पर्यायोक्तमितिवाच्यं व्यंग्यस्यायोगानन्तर्गतत्वात् नचलक्षणान्तर्गतत्वं तस्यास्त्वेवे
९वं तिवाच्यं व्यंग्यस्यलक्षणेप्रवेशाद्वथ्यकत्वेपर्यायशब्देनैवव्यंग्यस्यैवग्रहीतमुचितत्वात्तुप्रकारान्तरस्यव्यंग्योपल
त्तिनस्यप्रकारान्तरेणैवोक्तिनियमात् अन्यथाव्यंग्यत्वानुपपत्तेरिति एवंनमस्तस्मैकृतौयेनेत्यादिपद्यमुक्तं तदसत्
अत्रराहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेनराहुशिरश्छेदकारित्वंव्यज्यत इति सर्वसंमतं भगवद्वासुदेवं त्वत्र विशेषणमर्यो
दयालभ्यतेननव्यंग्यकलारोपमर्हति अन्यथानमोराहुशिरश्छेदकारिणेऽस्तु खिद्यात्रिणे इत्यत्रापि पर्यायोक्तप्रसंगा
त् किंच राहुस्त्रीकुचनैः फलाकारिणा हृदयेनमइत्यत्रप्रसास्वाधारणधर्मस्याभिधानेनव्यंग्यत्वायोगाद्राहुशिरश्छेदका
रित्वेनैवव्यंग्यत्वमित्यपिपरास्तं राहुशिरश्छेदकारित्वस्यप्रस्तुताङ्कुरविषयत्वेनभगवद्रूपस्यचव्यंग्यत्वानुपपत्तौपर्या

ग्रं·कौ· योक्तस्यैव वैयर्थ्यप्रसंगात् प्रकृतनांकुरस्य प्राचीनैरस्वीकाराच्च प्रकृतेन स्वसत्ताघटितो वा कार्यः प्रकृतत्वमेव यत्र प्रतीयते
११९ तस्यैव तद्विषयत्वाच्च प्रकृतेन कार्येणाकारणावगमनस्यापि तद्विषयत्वे प्रकृतेन कार्येणाकारणावगमने प्रकृत
116 प्रथांस्या प्रकृतेन कार्येणाकारणावगमने पर्यायोक्तमिति सर्वस्वकारादिकृतविभागोच्छेदापत्तेश्चेति अत्रेदं वक्तव्यं यत्रा
वरूकं सर्वस्वकारमतानुकूलं तदसत् व्यंग्यघटकयत्किंचिदर्थस्य वाच्यकोटिप्रवेशमात्रेण व्यंग्यत्वव्याहतिस्वीकारे प्रदा-
मानमोक्षस्यापि कथं व्यंग्यत्वं न तत्र विशेषणानां त्रयाणामर्थानां मदमानोज्झितप्रहाणोपात्तत्वेन वाच्यकोटिनिविष्टत्वात् वाच्य
स्याकारकबोधविषयत्वं व्यंग्यत्वं तदन्याकारकबोधविषयत्वमिति चेत्तर्हि रावणशक्रयोरपि कथं व्यंग्यकोटिवहिर्भावो भि
न्नमदादेनैरावतादेश्च वाच्यताभेदस्य लक्षणापि दुरुपपादत्वात् एवं राहोरपि वाच्यतया राहुशिरश्छेदकारीत्यस्यापि व्यंग्य
त्वेन स्यात् यदपि द्वितीयपद्ये प्रकारान्तराभिधानमित्यंशत्यागबीजमुक्तं तदपि सत् विवक्षितार्थतावच्छेदकधर्मप्रकार
कबोधजनकपदासमभिव्याहृतत्वे सति तदतिरिक्तधर्मपुरस्कारेणाभिधानस्य पर्यायोक्तार्थत्वे दोषाभावात् एवं च वासुदे
वत्वप्रकारेणाव्यंग्यत्वेन प्रकारान्तरेणावाच्यत्वमनुपपद्यत एवं नमो राहुशिरश्छेदकारिणोउः खेद्दारिणो इत्यत्र प्रकारान्त
रेणाभिधानेपि सहस्यैव भगवतः प्रकारकबोधोदयाज्जातिप्रसंगः एवं राहुस्त्रीकुचवैफल्यकारिणो हरये नमः इत्यत्रा
राहुशिरःछेदकारित्वस्य व्यंग्यत्वेपि न पर्यायोक्तं हरिशब्दसमभिव्याहृतत्वात् किंच लोकपञ्चपतियस्यांघ्रिमित्यादौ पूछ

पात्वादिकं वाच्यमप्रायमेवेति प्रतं जलितायसाधारणरूपेणांग्यत्वं तयायुन्नमंतव्यमेवेति सर्वत्रापि तदीयामेव व्यंग्यतामा
दायपर्यायोक्तमित्यपि किं न स्यात् एवं वंदे देवमित्यादौ भगवद्दाशानां व्यासादिविनेयत्वाभिधानेन वेदत्वादिरूपेणाव्यं
ग्यत्वमावश्यकमितिदिक् यत्तु आनुकूल्यप्रातिकूल्याभ्यामानुकूल्यात् वधिचेदिति दर्पणे तदाश्रानुकूल्यमलंकारांतरमुक्तं
तद्रूपेसं एवं यः प्रेयमाणोपि हृदानघोनस्तदर्थनायांहि यमापदागः स्वयंवरस्थान पुष्पस्त्रमस्ववधानकं वरणस्रजा
पु इत्यादावपीदमेव ज्ञेयं इति पर्यायोक्तम् उदात्तमाह वस्तुप्रचयरुदात्तं महतां मंगात्त्ववचनं च संपदादिवस्तुतिश
यवर्णनमुदात्तं उत्कृष्टानां वर्णनीयनिष्ठांगित्वप्रतियोगिकमंगत्वं च यत्रोपात्तेन तदपि तदित्यर्थः यथा नीवीवंधोच्छ्वस
नशिथिलं यत्र यत्राङ्गनानां वासः कायादनिभृतकरेष्वादिपत्स्वप्रियेषु अर्चिस्तुंगानाभिमुखमभिप्राप्य रत्नप्रदीपाह्री
मूढानां भवति विफलप्रेरणाच्चूर्णमुष्टिः यथा वा स्तायत्सौलिरुचः कदंबकणिकाकुडिभराभिन्नवो ये केचित्ला
तिकाश्मरामल्लयते पुष्पद्युशोभोचयाः तत्तत्कांतकुटुंबिनीकृतिनटन्नाटकवल्लीकुरज्योतिर्भिर्जटिलो भवंतिभवने
कावाणादिरभंगयः द्वितीयं यथा वलवाल्मिमद्रूमहे अस्य अपामरूलंतरणो ज्ञोऽवि अरुणफणपक्षावंगाच्छभरसा
मिंश्रणामेश्वरसंते अत्र लक्ष्मीवेलपर्वतस्यानंतफणप्राग्भाराश्रयत्वोत्तया वर्णितो येस्त्वेलमहत्तोनंततस्यांगत्वोत्तयास्व
लोत्कर्षप्रतीतिः नचानंतविषयकभावोत्र चमत्कारकः तस्यांगत्वेन तदभावात् अत्र च वस्तुप्रचय इति सामान्यत उ

ग्रं॰ कौ॰
११७
117

त्याद्यौपाधिकसमुत्कर्षवर्णनेप्ययमेवालंकारः यथा अस्त्रज्ञौ यदि नम्रकुण्ठितमिषधावादं न चेन्मन्यसे तद्दुर्मोऽद्भुतवस्त्र
वर्णनविधौ व्यग्राः कवीनां गिरः देवत्वत्प्रकामप्रतापदहनज्वालावलीप्लोषिताः सर्वैवारिपयस्कवारिवनितानेत्रांबुभिः
स्नाविताः यथावाममम ब्रह्मांडयानयामं बहुभिरपिविरादीर्घैर्भ्रमन्नर्कं विना यस्योपभोगास्पदं पांथिपथिकवृहतो
वाह्यभूतं प्रोद्यत्प्रौढप्रतापज्वलनसमुद्यज्ज्वालमालाकलापैर्ग्रस्तं कृत्वा समस्तं समजनि भवतानूतनं तं पाकतस्तत्
पतेनात्युक्तेः एवमलंकारत्वं संपद्युत्कर्षेदतं प्रौयौनत्कर्षे इत्युक्तिरीतिभेदकथनं च परास्तं तन्नदं तं तपदार्थो
त्कर्षकथनेनानंतालंकारसिद्धिप्रसंगात् इत्युदात्तम् ॥ समुच्चयमाह एकस्मिन्सति हेतौ हेत्वंतरयोगः समुच्च
यः प्रोक्तः प्रकृतकार्यनिर्वाहके एककारणे सत्यपि यत्र खलेकपोतन्यायेन कारणांतराणामपि तत्कार्यसाधकत
योपादानं समुच्चय इत्यर्थः अत एव नेतरहेतूपादानवैयर्थ्यं युगपदेव तत्रावतारेण केनकस्य वैयर्थ्यसिद्धिरनव
धारणात् ननु हेतूक्तिरूपात्काव्यलिंगात्कुतोस्य वैषम्यभेद इति चेत् न तत्र हेतुमात्रं विवक्षितं नन्वत्र गुणप्रधानभा
वः एकत्वानेकत्वं वा इह त्वेकस्य हेतोर्मुख्यत्वमन्येषां गौणत्वं हेत्वनेकत्वं च विवक्षितमिति यथा आयातामधुयामि
नीस्मरधराक्रीडाभरो दुर्भरः प्राणेशोप्यतिदूरलंघितपथः साध्वीप्रवादो महान् एषोपि स्मरकालकूटकवलक्लिष्टो
पदर्थी प्रवाणो जाने यमत्र विपाकविटपी कं हन्त फलं वास्यति इह च सति निश्चायायात्रानुपपत्तिहेतुत्वसंभवेपित्र

तेषामुपादाना यथा नाममम शृंगारमंजरीनाटके मदनतृणोपष्ठमसादसउज्ज्वलमोअङ्गः एवं विशेषअजगोश्र्ये परदंततास्र
रतीवर्णाश्चश्यर्णातिमिरंअश्रंथंदाविजयप्रसाद्धिकद्दणयग्रंथराय अयमेवत्रिधापर्यवसतीत्याह सदसत्सदस
योगे सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे चेत्यर्थः क्रमेणोदाहरणानि राज्ञ्यां निर्जितशत्रुयोगप्रसविवेन्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः प्रद्योतस्य सुतां वसंतसमयश्चैत्ये वनात्वाप्यते कामकाममु
पैत्वयं मम पुनर्मन्ये मदाननुत्सवः अत्रोत्सवं प्रतिराज्यादीनां सतां योगः चलत्रयो विशीपियदं सणाश्चतरुणीय
उत्पयरश्चात्र असदस्सदस्रविश्वाप्र डुगाश्चाप्रश्रणाकवडिश्रसेलं अत्रानेकेषां वनभंगहेतूनामसतां योगः समुच्चयो
तरमाह गुणक्रियायौगपद्येन्यः गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः गुणाश्च क्रिया च गुणक्रिये गुणक्रियाश्च गुणक्रियाश्चे
ति एकशेषः तथा च गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्च यौगपद्येन्यः समुच्चय इत्यर्थः क्रमेणोदाहरणानि यौवनवि
र्जृंभणेन सह तद्वयं मदद्भ्रूज्ञास्याः मदनोद्रेकापूर्णं नमनांसि विकासानि चाभूवन् ॥ अत्र मदत्वरक्ततयोर्यौगपद्यं
चकारेणतदभिधानात् ॥ द्वितीयो यथा ॥ अङ्गं चेअपङ्गस्योअङ्गं च विश्वस्तसमग्राइजाग्राइं रक्षामुदवतरा
देश्चकुलाइयश्चं अहिश्चआइं ॥ अत्रप्रस्थानजननमनक्रिययोः ॥ तृतीयो यथा मम ॥ सञ्जितकजलरेखोवि
बाधरई तत्तस्प्रश्यितस्य नामरसळदप्रोणांनमनंचाभून्मनस्विन्या ॥ तृतीयो यथा अत्रदर्शनप्रोणत्वरूपयो

अ॰ कौ॰ गुणक्रिययोः इह यौगपद्यमात्रं विवक्षितं न तु सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं वा तच्चोदाहृतेषु स्पष्टं यथा वा योगी
११८ अयमहरत्यघोरतिं उज्ज्वलितोऽपि सन्मेण शीतरश्मिरिव अयोगो सम्भवति रागाश्रयो स्तम्भकं नो अत्राधरस्थितस्य लोहितस्य सपत्नी
118 नेत्रसंक्रमो तया आश्रयभेदः एकत्वं चाध्यवसानमात्रेण न तु पारमार्थिकत्वेनेति भावः क्वचिदर्थगम्यं यथा मौनं मयूरी
षु मदीषु कापि विपांडुरत्वं च वलाहकेषु शरद्यभीष्टागमनिर्हृतभिन्नासी कृतानीव वियोगिनीभिः अत्र मौनादयः प्रथ
मं वियोगिनीषु स्थिता स्ततो मयूर्यादिषु स्थितेत्येकस्यानेकत्रावस्थानबुद्धिः प्रथममेकधर्मिनिष्ठानां बहूनां पश्चादनेकध
र्मिनिष्ठत्वमप्यत्र विशेषो बोध्यः यथा वा श्रीकृष्णचंद्रदेवानां प्रागेकत्र विषेवितः सकृतिनां लावण्यपुंजश्चिरं यः कालेन सप
वहो विशकलीभूतः समालोक्यते क्वापि क्वापि घनालिखंजनयावद्वंद्वप्रवालस्फुरन्मुक्ताकंबुमृणालहेमकलशीरंभा
स्थलाब्जादिषु अत्र कालस्य विशकलितत्वमात्रे प्रयोजकत्वं अत्र प्रयोजकानभिधानं स्पष्टं तदभिधाने तु यथा प्राचीं
वासकसज्जिकामुपगते भानौ दिशां वल्लभे पश्चात्तापरुचा यः पतंगच्छदामारेनयनाज्जियमाः लोकस्य त्राणादानिरंकुशाद्
सौ संभोगनिद्रागमौ कोकस्तोमकुमुद्वतीविपिनयोरित्येष मातन्वते अत्रावस्थत्रास्थितयोः संभोगनिद्रयोस्तत्परित्यागेन
चक्रकुमुदहृतित्वमङ्के स्थापकिरणात्तु प्रयोजकाभिधानं च सर्वापरित्यागेन यथा कहसासोहमागुणामयपसमंवह
द्विणि क्लिणानमभिजीग्रहरिजड्गणामं हरिडुणाग्रदिजपमज्ज अत्र गोत्रस्खलनकुपितायामानितायानायकं प्रत्युक्तौ अ

यत्र ह्रियतस्पतनान्नोत्यत्रवृत्तौ नायकत्रूपप्रयोजकाभिधानं द्वितीयपर्यायस्याद्यभेदो यथा अवहत्यज्जणास्सहिजंपि आइ
जाणंकयणारम्मि डोसि पच्छाइताइसोकज्जाइसंसउोये द्वितीयस्य यथा अत्रनायकसंगजन्यसौख्यानां प्रथमं भिक्षावि
षयत्वे पश्चात्तु जीवितसंशये प्रयोजकानभिधानं द्वितीयो यथा विरहे विसं व विसमा अमअं मआदोइ संगमे अ
ह्रिअं ता विद्दिणा समअं विअं देइ विपिआ हिगिणिम्मि विआ यथा वा वज्रयकठोयोमहसीतम्मि दिसो पुत्राणो द्वितं वि
अयह्रिं पणमामि होदिजरे होदिसंतत्तु अत्रानायकस्यापवनादिकायावैषम्येत्यन्तप्येकार्यं क्रमेणविषामृततनिर्दि
तत्त्वत्रूपप्रयोजकत्वं द्वितीयेचवदस्थितयदप्रतिमायाश्च सत्यातारुण्यकालेऽनाहतायाअपि पश्चात्तस्यायवनम
त्कार्यत्वेजरात्रूपप्रयोजकं निर्दिष्टं यथा वा अवमाणिआ विसहइं जीविअं संसअम्मि विपरिकूडा तेचिअ अभिमुह
णि हआस वंदे हिअदिसाहिआ रअणी वरा अत्र प्रथममनाहतानामपि रत्नसां हरवं दीभिः कोऽस्मीका देशणहत
त्वं देतरुकः यत्प्रथमं वृत्तिनचरणाजं भाकां ओहणाभिमुदयाति आक्षिप्य भावनामेवैलन्नु विलोमिवाज्ञ शोभायां
इत्यत्र भावनाया: पूर्वपूर्वविषयकत्वत्यागस्य अविवक्षितत्वात्क्रमालंकारोऽप्यतिरिक्त इति तद्भिन्नम् ॥ इति प्रथमः
अथानुमानमाह अनुमानं व्याप्यबलाद्व्यापकधीर्धर्मिनिष्ठा या अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टस्य सा
धनस्य दर्शनात् धर्मिणि पक्षेन दग्निष्टा यंताभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकविशिष्टस्य साध्यस्य यज्ज्ञानं तदनुमानमित्य

श्री॰कौ॰ र्कः अत्रानुमितिरेवानुमानपदेनोच्यते तस्या एव चमत्कारजनकत्वेनालंकारत्वात् तां विना परामर्शमात्रेणाप्रहृष्टता

११५ 119 त्सहृदयार्थसिद्धिविरहात् व्याप्तिश्चात्र पारमार्थिकी कविकल्पिता वा सा यथा पंचेवा अंजणसोणलो अणपुअंलं बालअअं

सहइंदत्थाअ ठिदकेसपासणिवयपोलंतियं विंज्जणो पंपकंसिचअं चलंगिवसिदं तं झाणकेलिव्विसाआणिराइअमन्बुदेक्क

जणणीपोइ सरेणामुणा इयं भेसवा तदेनाकर्षवियशामसमानीतां कर्पूरमंजरीमालोक्य राज्ञ उक्तिः अत्र यौतांजनतनयोणतय

नत्वादिना हेतुना तस्याश्चाकर्षणेनात्र सर्वं जलकेलिस्थितत्वसाध्यं तथा च प्रयोगः इयं नायिका पतदव्यवहिते सर्वकाले ह

तजलकेलिः तदसाधारणचिह्नवत्त्वात् इति तथाहि नेत्राहरणं भावतत्स्नानकार्यं प्रसिद्धमेव तस्य च स्वाभाविकत्वेनाप्युपप

त्या न तत्साधकत्वं संभवतीति यौतांजनेत्युक्तं कालवाऽल्पादंजननिर्गमनवारणाय यौतेति जलजन्यनाशप्रतियोगिता

र्थं तस्याक्षिनेत्रमात्रक्षालनेनापि संभवादुक्तं लंबालकाग्रमिति तत्रापि संस्काराघवाकेशमोक्षसंभवात्तद्वारणाय अलकेति

वाप्यादिनालंबनत्ववारणाय अग्रेति तथा चाधो वह्निमभागस्य जलसंयोगेन स्निग्धतया अग्रमात्रस्य निर्जलतया लंबत्वमिति भा

वः स्वेदाद्यादिजन्यसंयोगेनापि स्निग्धत्वसंभवादाद्दृढस्नानाकर्षितेत्यादि तथा च संहतेषु केशेष्वंतर्गतस्य भूयसो जलस्य स

हसा शोषाभावहिंदुत्पत्तिः अलकाग्राणां विरलतया ततसंबंधि जलस्य प्रागेव निपतनाल्लंबत्वं इतरथा यस्य हकारणास्ता

त तयमेव स्याशयः देवंतरमप्याह यदेकमिति तथा च परस्य रसहकारेणोक्तचिह्नानां स्नानानुमापकत्वसिद्धि

रिति द्वितीयव्याप्तिमूलानुमानं यथा यत्रैतालहरीचलाचलदृशो व्यापारयंति भ्रुवौ यत्तत्रैव पतंति संततममी म
र्मस्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचापसंचितशरप्रेंखत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः
अत्र कविकल्पितेन व्याप्तिः अनुमानं चेदं केवलव्यतिरेकिस्वरूपमेवेति विशेषो बोध्यः अत्रेदमवधेयं वक्ष्यमाण
मीलितदीनामभेदाध्यवसायमूलत्वं तेनाभेदबोधे उन्मीलितालंकारः तथा सामान्यदीनां विशेषधर्मास्फुरणे विशेषालं
कारः यथा हिमाद्रिं त्वद्यशोमध्ये सुराधीशेन जानता मेलितानाम्बुदिते वंदे पद्मानि च मुखानि चेति हि दीक्षितमतम्
तच्च रसगंगाधरकृतः अनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वादनयोरतिरिक्तत्वानुपपत्तेः न चात्र हिमवत्त्वव्याप्यधावल्यवानि
तिज्ञाने सत्यपि समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वाद्यं हिमवानिति प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते न त्वनुमितिरतस्याः
कथमनुमानेनाभीवद् इति वाच्यं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानमात्रस्यैवात्रानुमानालंकारत्वेन परिभाष
णात् प्रत्यक्षस्यापि तादृशज्ञानजन्यत्वसत्त्वात् वस्तुतः प्रतिबंधकवशादनुमितेरनुत्पादेऽपि तत्करणत्वस्यान
पायात् फलायोगव्यवच्छेदस्य करणलक्षणाप्रयोजकत्वात् एतेन विशेषदर्शनस्येतरकोटिभानमात्रनिवर्तक
१६ तया हिमाद्रिमत्पद्मस्य च दृशः संयोगादिरूपसामग्रीवशादेवोत्पत्तेस्तत्र विशेषदर्शनस्यानुपयुक्ततया पारिभाषि
कापि नात्रानुमितिरित्यपि परास्तमिति तन्न वाच्यते अनुमितिरेवात्रालंकारो न तु तदुपादानात्मकः परामर्शादिस्तु कमेव

तथा च व्याप्यवत्ताप्रतीतेः सत्त्वेऽपि अनुमित्य- [illegible] भावे कथमत्रानुमानालंकारसंभवः परामर्शस्यानलंकारत्वात्

१२० अलंकाराविष्करणं तत्संदेहालंकारो [illegible] पत्तिः तत्रापि विशेषदर्शनजन्यत्वसत्त्वात् अत एव परामर्शस्येवाल-

कारत्वे लिंगकारणतापत्तेः [illegible] तस्य [illegible] हेतूपादानतयानुमानालंकारस्य तस्यालंकारत्वं [illegible] तावत्प-

पत्तिः [illegible] वाच्यत्वाद्यनुपपत्तिरेव अतोऽनुमितिरेवालं कारः सा च कवि-

प्रौढोक्तिसिद्धव्याप्त्युपजीवनेन उपपद्यत इति स्वयमेवोक्तम् इदानीं तु परामर्शसत्त्वमात्रे-

णानुमानालंकार इत्यभ्युपगम्यत इति स्ववचनविरोधो युक्तिविरहश्चाविशेषेण [illegible]

प्रकरणे वक्ष्याम इति दिक् ॥ इत्यनुमानं ॥ परिकरमाह साभिप्रायविशेषणविन्यासे

परिकरोक्तः ॥ यथा अमअमअ गअणसेहर रअणीमुहतिलअ चंद दे छि-

विसु छित्तो जेहिं पिअअमो ममं पि तेहिं चिअ करेहिं ॥ अत्र प्रियस्पर्शाप्तपाभिः

करैः स्वस्पर्शो विरहिण्या चंद्रं प्रति प्रार्थ्यते तदुपयुक्तार्थोऽमृतमयत्वादिविशेषणैः

प्रतिपाद्यते तथाहि आद्येनामृतमयतया स्वभावशुद्धतया परोपकारप्रवृत्तिरेव [illegible]

चंद्रस्य विप्रकृष्टनायकस्पर्शानुपपत्तिमाशंक्य गगनशेखरेति तथा चातितरामुन्नतस्य तत्स्पर्शो [illegible] रिति भावः

१२०

रजनीमुखेतिलकत्वेन स्त्रीषु पक्षपाते सूचनं स्यादेतत् व्यर्थविशेषणत्वं तावद्दोष इति निर्विवादं ततश्च तदभावः
पुष्टार्थत्वदोषाभावमात्रं न त्वलंकार इति अत्रोच्यते यत्रैकधर्मिनिष्ठतया बहूनां साभिप्रायविशेषणानामुपादाने विच्छित्ति
विशेषोऽनुभवसिद्धतया उपपन्न इत्यलंकारमध्ये पठित इति अत्र दीक्षिताः श्लेषयमकादावपुष्टार्थस्य दोषाभावा
त् तत्रैकविशेषणस्य साभिप्रायत्वेपि लंकारत्वं दुर्वारं अन्यथा श्लेषादिस्थलेपि विच्छित्तिविशेषो नास्तीत्यपि वक्तुं शक्यं
यदि तत्रानुभवः प्रमाणमित्युच्यते तदन्यत्रापि तुल्यमिति न पृथगलंकारत्वमिति दीक्षितमतं दूषयित्वा स्वसंदत्वेसत्यु
पस्कारकत्वमलंकारत्वं चमत्कारापकर्षकाभावत्वं च दोषाभावत्वं तयोश्च क्वचिदेकत्र समावेशेनैकेनान्यस्यान्यथा
सिद्धिः उपाधेरसंकरात् यथा तत्त्वास्त्वरणस्य भूषितत्वे दोषाविघातदोषाभावो गुणात्वदिदृशापि अन्यथा काव्यलिंगमप्यलं
कारो न स्यात् निर्हेतुरूपदोषाभावात्मकत्वात् न च दोषाभावत्वेनैव संग्रहः अलंकारत्वेन गणनं किमर्थमिति वाच्यम्
दोषाभावांतरवैलक्षण्यज्ञापनाय तदुपपत्तेः अन्यथा गुणीभूतव्यंग्यत्वेन संगृहीतायाः समासोक्तेरपि अलंकारम
ध्ये गणनानुपपत्तिः स्यादिति प्राहुः यत्र विशेष्यस्य साभिप्रायत्वे परिकरांकुरः यथा नरसिंहमहीपालकीर्तिस्त्रिपथगात
व नकस्य भावयति श्लाघ्या पुनाना भुवनत्रयं अत्र भुवनत्रयपावनोपपत्त्यर्थं त्रिपथगापदं साभिप्रायमिति तत्र
परिकरपर्यंतभावसंभवात् गंगापदस्य हि गंगाविशेष्यकमार्गत्रयगामित्वप्रकारकबोधकत्वाघितावच्छेदकं तत्र

ग्रं० कौ० विशेषणीभूतमार्गत्रयगामित्वांशस्यैव प्रकृतोपकारकत्वात् एवं चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुज इत्यत्रापि विशे
१२८ षणीभूतं भुजचतुष्टयवत्त्वमेव तत्रोपयोगि फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः द्रष्टुमाखण्डलः शक्तः काहमेष क्व
121 ते गुणाः इत्यत्र प्रकृतोपपादकयोगिकार्थविरहात्कथं परिकराङ्कुरभाव इति चेत् नहि सहस्रमुखादिपदानामत्राभावा
द्विशेष्यस्यापि साभिप्रायत्वाभावात्कथं परिकराङ्कुरभावोपीत्यवधार्यतां सहस्रमुखत्वादौ फणीन्द्रादिपदानां तात्पर्यमि
ति चेत् नूनमिदं विशेषणस्य साभिप्रायत्वमेव संभवति फणीन्द्रत्वरूपविशेषणांशेनैव तत्तदाक्षेपात् अत एव योगयोग
रूढपदस्थले अवयवार्थस्यैव प्रकृतोपकारकतायां क्वचित्तेनैव प्रकृतोपकारस्य विशेष्यस्य प्रतीतिसिद्धेः यथा मध्येनि
जस्खलनदोषमवर्जनीयमन्यस्य मन्हृदि विनिवेश्य वह्निर्भृगुः आविश्य देवरसनानि महाकवीनां देवीगिरामपि त
वस्तवमातनोति अत्र देवीगिरामित्यनेन न विद्याविषयाभर्हितत्वस्य सरस्वतीत्वेन च वोपस्य सिद्धिः यत्र तु रूढार्थ
वाचकपदान्तरमपि प्रयुज्यते तत्रावयवार्थमात्रपरत्वमेव तस्य यथा उद्यन्मृगाङ्ककरविकचदलकोमलानां मृत्ति
कृष्णोणान्नालिनोदरसोदराणां मामङ्गनवाथ रुचामवलोकनेन नालं सहस्रनयनः सहृषापि तस्मि अत्र सहस्रनयने
ति दर्शनसामर्थ्यव्यञ्जनेपि तस्यैन्द्रपरत्वं हृषेति पदस्य पौनरुक्त्यापत्तेः अतश्च तव प्रसादात्कुसुमायुधोपि सहायमे
कं मधुमेव लब्ध्वा कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोन्ये इत्यत्र पिनाकपाणिपदेनाशुपरुद्धत्वमात्रप्रतीत्या

१८

पुनर्द्दरपरमयोगवत् कुसुमायुधपदेन तत्संसारत्वप्रतीतावस्य वाचकपदप्रयोगाभावादनुपपत्तिमाशंक्य तत्वाप्तत्वम
पुरुषार्त्तिमाहं पदस्यास्य वाचकत्वमस्त्येवेति साहित्यचिंतामणिकारेणकेन नियमाभिप्रायकमिति स्वयमेवदी
त्ति तेहेतिवार्त्तिके प्रतिपादितं तस्मात्फणीन्द्रस्यादौ फणीन्द्रत्वाल्लिमसहस्रमुखत्वमेव प्रकृतोपकारकमतोन
विशेषणस्साभिप्रायत्वमिति विवितिसिद्धं अयं तु विशेषः क्वचिद्विशेषणस्य साक्षादेव प्रकृतोपकारकं क्वचित्प्रकृतोप
कारकमर्थान्तरमाक्षिप्येति विशेषणपदमत्र संसर्गीति विवक्षाविषयपरं तेन विशेषणविशेष्योभयस्याभिप्रायत्वे
पि परिकरएवेति तत्र अस्माकं परिशिष्टेऽभ्यागतरूमापतेः पद्मनाभस्तलंभूयसा ॥ इति परिकरः ॥ व्याजोक्तिमाह व्याजो
क्तिर्विशदीभवदर्थस्यापह्नुतिर्मिषतः अप्रकाशस्यार्थस्य कथंचिदुद्भावनप्रसंगे सतिकेनचित्कैतवेन तदप
ह्नवो व्याजोक्तिरित्यर्थः यथा स्वभ्रूः क्वकुत्र विद्दिषंतस्सहरयेति दंतवाजानतरसास्मिन्किंतनमंदिरेसखिपुनःस्वापो
विधेयो मया आवेरारामणायकोणकुहरारत्नफालमानन्वतीमार्जारीमखर्वैः कृतवतीकांकांनमेतुर्दृशां यथावा
मागच्छेः कुसुमानि चेन्मम यथा चेदचेन्नतांमालतीनिःपांकंयदथः कपोनतत्रुणीयुतत्कारमभ्रुस्यति व्यक्तंतत्रानिरं
१६६ तराम पुलिङ्गोमाधीकयानोत्तमकाजर्वीराः कतिनेवदक्रमपुर्वधावंनिवामाशयाः उभयत्रापिनखदंतत्तनादिदर्शी
४.५. तेन स्त्रीयव्यभिचारप्रवादप्राकयमाशंक्यतदन्नमितिलिंगाभ्यन्नामलक्षनादय उक्तप्रकारेणनिगूहिताः यत्तदंपत्योर्ति

सं·कौ· शिनस्यतोऽहृह्मकेनाकर्णितंयद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसंनिधौनिमदतत्तस्यैवतारंवधूः कर्णालंविनपद्मरागशकल
१२२ विन्यस्यंचंचुपुटेव्रीडार्तामकरोतिदाडिमफलव्याजेनवाग्बंधनं इत्यत्रयुक्तिरलंकारः व्याजोक्तौवचसागोपनंइहच
१२२ क्रियचेतिद्वयोर्भेदइतितत्रव्याजोक्तिलक्षणस्याभयसाधारण्यात् तत्रोक्तिनिवेशस्यगौरवपराहतत्वात् अन्यथाप्र
कारांतरेणगोपनेलंकारांतरप्रसंगात् ततश्चापिउक्तक्रियान्यतंनिवेशस्यवचस्त्वादितिदिक् ॥ इतिव्याजोक्तिः ॥ परि
संख्यामाह पृष्टमपृष्टंचोक्तंयत्सर्वंवापिवाच्यंवाफलतीतरव्यपोहेपरिसंख्यास्यात्तुसंख्याता पदस्यअभिहितंसदन्यव्या
वच्छेदंफलतिसापरिसंख्येतिलक्षणोक्तिः अभिधानंचदेधाप्रश्नपूर्वकंतदृहितंचव्यवच्छेदोपिद्विविधः शब्दोवाच्योवेति
चत्वारोभेदाइत्यर्थः यद्यपिपादिकप्रासार्थनिवर्तकोनियमः नि[illegible]र्थविषयकान्यव्यावृत्तिकेफलकस्तुपरिसं
ख्येति[illegible]मांसकमर्यादा तथापिपातिकनि[illegible]विशेषणामत्रप्रयोजनाभावादविवक्षितत्वान्नियमोपिपरिसंख्या
पदेनोच्यते अतएवपंचपंचनखाभक्ष्याइतिपरिसंख्यायानियमपदेनोक्तिर्मिदाभावोपिदृश्यते
भिधानेवाच्यव्यवच्छेदेयथा[illegible] कार्याकुत्र[illegible]इष्टसाधनमतिः साधीयसांसंगमेकिं
भूयः परिभावनीयमसतकुत्रास्थेयंकोयावदृढचिंतंकुत्रनिवेश्यमन्यविषयाद्राकृष्यचंडी
यत्नः कुत्रविधेयउत्कटतरः संसारतोमोक्षणे ॥ सत्संगमादिव्यवच्छेदोवा[illegible] ग्य
१२२

गच्छेयवच्छेद यथा मम शेषो ज्ञावनतः कृपानिगुरुकर्णावादेषु नो लौकिके चा चलपंकजगेगणाप्रमाणसदृशां नेत्रे पुनो
चेतसि श्लाघ्यं कुत्र शिरः ममकुत्र श्लाघ्यं नवं शिरः प्रणाममनंदेषु नेवादितेवागमगः ब्राह्मणायते प्रियजनाश्लेषेषु
नोसंसदि अत्र लौकिकव्यवच्छेदाविधिवच्छेदसंज्ञाव्याः अप्रस्तुतैकाभिधानेनाप्रभेदो यथा सोऽत्यायोदयेतेतसि
तंपणिं नरं वश्रणे नरूप्यं यशस्यगुणान्नेविस्मरंतयाहिं यमो अत्रहस्तादिताप्रयागोनितन्त्यापीनरइतिव्यवच्छेदार्थपाः
तत्रैव द्वितीयभेदो यथा दीर्घावधनमालिकाविरचिता दृशो वनेदीवरैः पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुंद
जात्यादिभिः दत्तः स्वेदमचाययोधरयुगेनार्धो न कुंभोभसां स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मंगलं अतप
वकारव्यवच्छेद्या इंदीवरादयः प्रोक्ताः यथा वा हानेन पाणिर्न तु कंकणेन श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुंडलेन विभाति कायः
करुणापराणां परोपकारेण न चंदनेन अत्र पाण्यादिशोभासाधनत्वाभावाश्रया कंकणादयो वाच्याः एवमपम
गर्भमिदं तुष्युद्भुमिति शेषः केचित्तु व्याहृतेर्थगम्यत्वप्रवालंकारोऽयथातथास्य परिसंख्यामात्रं अतो वयंपव्यव
च्छेदभेदद्वयमेवेति वदंति पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यादीनां नवचमत्कारकत्वात्मालंकारतेति वदंति धोयं इति परि
संख्या कारणमालामाह कारणमालापूर्वपूर्वकार्य यथोत्तरहेतौ यथमं कार्यतापत्रस्य पश्चादत्यप्रतिहेतुतंर
थेयं दीर्घत्वाय त्र कार्यकारणभावावर्पिते सा कारणमाला यथा दारिद्रात्तह्रियमेही परिगतः मस्वभ्रश्यते तेजसा निस्ते

अ०कौ०
१२३
123

जाः परिभूयन्ते परिभवान्निर्वेदमापद्यन्ते निर्विण्णः शुचमेति शोकादितस्ततो वृथा परित्यज्यन्ते निर्बुद्धिः तद्यमेतद्दो-
तिथनमासर्वापदामास्पदं अत्र दारिद्र्यस्य सकलज्ञानाशेतस्य हेतुतोक्तानेजोनाशेन स्वपरिभवे हेतुत्वमित्यादिरीत्यामाला
त्वमेवयत्तोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रति हेतुत्वं तच्च्यतेसाकारणमाला तत्रपीयां इतिकारणमाला ॥ अन्योन्यमाह ॥
अन्योन्यं वस्तुनोः परस्परोत्कर्षहेतुत्वे स्फुटं यथा नलेन भायाः शशी निशा वन्यया सभाया भिशयायाशशीव परस्परं
तद्गुणगुणविधातायोग्यानुपास्येनु सुवांसुग्धः यथावा कंठस्य तन्स्यास्तनवंधुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननात् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ कचित्तत्वमेतत्संकीर्णमपि यथा चंडज्योत्स्नमदोमदेन
चंदात्तवोण्ठथदिग्धपिसतो होहिविते हिमद णो मणञ्पोणाणादो विनेणोज्जाञ्चरंभूमिं ॥ कचिदुपमासंकीर्णं यथा इत
रेतरशोभायै संयोगो युवयोरयं नवचंद्रवलाशर्वजटासुकुटयोरिव ॥ कचित्स्वोपकारसंकीर्णं परस्परोपकारस्तु
पमपि यथा उद्धकतोपि अरइजलं मदृ पुहविरलंगुलीविवरं पद्दिडो पवपालिआवितहत्त दृथावतणउग्वितणार
अत्र पीथस्य सलावलोकनोत्सुकायाः प्रपापालिकायाः स्वांगुलीविरलीकरणे ... न पथिकोपकारः तेनैव च
प्रपालिकासुखावलोकनस्यापि सिद्धायपथिकोपकारस्यापि सिद्धिः एवं प्रपापालिकाकर्तृकधारणतब्ध्वकरणेन पथि-
कोपकारस्येव प्रपापालिकोपकारस्यापि पथिकेन प्रपापालिकामुखावलोकनवत्तयापि पथिकमुखावलोकनस्या

विमिद्देरितिदीलिताः॥ रसगंगाधरकृतस्तु स्वव्याधिकरणव्यापारसाध्यस्यैव परस्योपकारस्य चमत्कारतया
यकत्वं न तु स्वसमानाधिकरणव्यापारसाध्यस्यापि तुष्याप्रीतलोकरणवत्स्वव्यापारसाध्यस्योपकारस्याचमत्
कारकत्वात् अतोनेनेदमन्योन्यालंकारमिन्नाहुः इत्यन्योन्यं उत्तरमाह उत्तरमात्रात् प्रश्नोन्नयने स्यादुत्तरं नाम यत्र प्र
तिवाक्यश्रवणादेव प्रश्नवाक्यं कल्प्यते तदुत्तरनामालंकारः यथा अस्मिन्पादिग्रपुञ्जधाद्यकुडंवे स्पृष्टसिग्रव
स्माइं अस्ताणांवाद पुन्वाहरिणो सुभुञ्जणएणामेइ अत्रानेसुव्याधकुडंवेषु एष स्वमीणि एक्के सुतरवाक्येन व्याधीं
प्रति एष स्वमीगणिमसमायेदं तेनानितवसंतिनवेति पथिकस्य प्रश्नः कल्प्यते न चेदं काव्यलिंगमेव उत्तरस्य प्रश्न
हेतुत्वादिति वाच्यं उत्तरस्य प्रश्नजनकत्वाभावात् प्रमाणांतरानिर्स्तीतोपपादकस्यैव तद्विषयत्वव्यवस्थापनाच्च नचै
वमप्यनुमानेन्तर्भावोस्तु यदुत्तरं तन्न तत्प्रश्नपूर्वकमिति व्याप्तिवलेनोत्तरस्य प्रश्नज्ञापकत्वादिति वाच्यं साध्य
साधनयोः सामानाधिकरण्ये नवानुमानप्रवृत्तेः महानसे धूमदर्शनेन पर्वतीयवन्ह्यनुमितेरभावात् इह च प्र
श्नोत्तरयोर्व्यधिकरणत्वादिति अतिरिक्तत्वमेवोचितं ननु एतदुत्तरं व्यवहितपूर्वकालः प्रश्नवाक्याधिकरणं उत्त
रत्ववद्वितपूर्वकालत्वात् मदुत्तरव्यवहितपूर्वकालवत् इत्यनुमानेनास्यामथ्यासिद्धिः स्यादिति चेत् न यत् किं
चित्प्रश्नवाक्याधिकरणत्वसिद्धावप्यस्मात्प्रश्नाधिकरणत्वं तर्त्वात् प्रश्नान्तरे किंचित्कालविलंबेनोक्तिस्पलेव्यभिचाराच्च

श्रीः

१२५

124

न च तत्तत्प्रश्नविषयजिज्ञासानिवर्तकवाक्यान्तराव्यवहितत्वमेवाव्यवहितत्वं विवक्षितमिति वाच्यं तथापि प्रश्न
स्य धर्मिविशेषनिष्ठत्वमतीत्यानुपपत्तेः अथैतदुत्तरजन्यवाक्यबोधवत्प्रकारकेच्छाविशेष्यो मे तत्तत्पूर्वकालावच्छिन्नप
प्रश्नकर्तोत्तरवाक्यबोधजन्यनिवृत्तिप्रतियोगीच्छावत्त्वादित्यनुमितिरस्तु न च हेत्वसिद्धिः एतदुत्तरवाक्यं परकीयजिज्ञासा
निवृत्त्यर्थकत्वेन प्रयुक्तं उत्तरवाक्यत्वात् मदुक्तोत्तरवाक्यवत् इति तत्सिद्धेः न चैवमपि प्रश्नवाक्यविशेषस्य रूपासिद्ध्यसंभ
वः तादृशस्यैव बोधादिति वाच्यं वाक्यकल्पनपक्षेपि अर्थविशेषस्यैव विवक्षितत्वे तथा वाक्यविशेषकल्पने नियमा
भावात् आकाराद्यनुमीयमानस्तत्तादृशाज्ञानपूर्वी विशेषानवच्छेदेपि तादृशार्थबोधकं यस्य यद्वाक्यमुपस्थितं तत्स्यैव
कल्पनवदत्रापि समानं रूपमाणोत्तरेयादृशोच्चानि हि तिसंभवत्तदनुकूलस्यैव प्रश्नस्यानुमित्यासिद्धेः न चैवं तादृशावा
मिज्ञानविद्वद्गणानामपि प्रश्नकल्पनामैवमिति वाच्यं प्रश्नविनानोत्तरानुपपत्तिरितिज्ञानभाववतां प्रश्नोन्नयनाभावात्
अनुपपत्तिज्ञाने सति वक्तस्यैव वक्ष्यामित्तानस्वरूपत्वात् यथोक्तं कुसुमाञ्जलावाचार्यैः अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानि
यन्तोपपादकः इति ननु कथमस्यानुमानाङ्गत्वम् इति चेत् उच्यते साध्यसाधनयोर्व्याप्त्यादीनां च शाब्दत्वप्रवादानुमानालंका
राभ्युपगमात् अव्यवधानेनानुरूपं च साध्यसाधनयोर्बोधवत् इत्यत्रैतस्माद् दृष्टार्थलाभात् ये तु केचिदनिबद्धप्रमाणान्तरं तत्र निरा
सेनानुमितिमनुमानालंकारभिन्नं जितन्मते त्वन्तत्तत्प्रसंगप्रवचनास्ति व्याधोपाधिकयोः प्रश्नज्ञानसत्वेनानुमिर

१२५

स्पन्दयादीति दिक्। उत्तरत्वमाह अप्रेलोकाविदितोत्तरस्यासकृत्तच्चासकृत्तमोक्तौ अप्रेत उत्तरत्वेन लोके प्रसिद्धं यदुत्तरं स
सकृत्तत्कथ्यते तदप्युत्तरमित्यर्थः असकृदिति सकृदुक्तिर्यावच्छेदः वडसंप्रश्नोत्तराणां विवक्षितं नत्वेकस्मिन्नेव प्र
श्नेउत्तराणामिति यथा किं हृद्यं स्त्रीहृदयं किमत्र दिवाः प्रियदिताय दास्यगुणाः कः कामः संकल्पः किं दुःकरसाधनं प्रस्ता
अत्र स्त्रीहृदयादीनां हृद्यत्वादिकं लोके प्रसिद्धमेवोत्तरत्वेनोक्तं यथा वा सत्याम्यः सविदग्धसंसदि सदावाक्क्वत्यपांकेयतानां
वसद्भुमपि प्रसरस्य विशिष्याप्तुम्पये विरागतो न त्वाखोः यः किंमधितिनापयं नवकण्डे मेतिनत्वदृष्टुः कीदृङ्गामसन्धेतिदृष्टु
तिगिरं दत्तेन न तेचोत्तरं अत्र किंमधितिमप्रस्य साधयादिकमुत्तरमप्रसिद्धमेव निबद्धं नतु प्रश्नपरिसंख्यातोऽस्ति किं भेदक
मिति चेत् अत्राहुः नत्वोत्तरस्य लोकप्रसिद्धोत्तरतया प्रयोजनं नान्तरविषयतया विरहेणाप्यथा हृताद्वेव नातर्थं अत्र तत्प्रसि
द्धविषयत्वयोत्तरस्य स्वार्थं यदेति ॥ सूक्ष्मत्वमाह मतिभातिशयाज्ज्ञातो यदाकारेङ्गिताद्दर्थः विशदीक्रियते तन्त्वस्मे
नैव तत्सूक्ष्ममित्युक्तं आकारः संस्थानविशेषः इङ्गितं दृष्टनेत्रभङ्ग्यादिनो यथा प्रकृतयाद्विभिर्ज्ञवीयमर्थं वा सत्ता विशे
षयविधा काचिज्जायते उल्लसप्रकारेणैव यदस्य सेयप्रकाश्यते तत्सूक्ष्ममित्युक्तमित्यर्थः आद्यं यथा संवादस्तासद्द्राक्ष
तासियणादेन्ते णा तद्दकरेलकत्वं चलत्पाणाविकृमाद्यद्वचवदाणामप्रावहिर्यतिस्ता अत्र नायकहृत्स्तदयेलाद्वासंसंयो
गं दृष्ट्वादिनलसं तत्कसवतमभितापश्लेषणात स्वरापस्यविक्रमादिप्रसाम्यमभिधायनायकायत तत्प्रकाशनं कृतम्

अं·कौं किं यज्जनितोदनमानयन् किं पतङ्गकारस्यापमञ्छगतागतेन यां अहं किं मे ख्यामि किमागमिष्यसीति संव्यथन्त नन्वकिं
१२५ ललन्तयाननम् अत्र स्वाभिमतत्वेनाधिकाभिमतत्वे चक्रव्यापारेण किं त्वमत्र समीपमायास्यसि किं वाहं त्वत्समीपमास्यामी
125 तिनायकाभिप्रायमाकलय्य नायिकया सुवनमनेन त्वयैवागंतव्यमिति सूचितं एवं अहं निशावेति इताय इक्चतेक्रमेणाचीतो
लकरायेणादिव ह्रियाविदग्धा किल तन्निषेधिनीव्यधत्त संज्ञामधुरेघपङ्गुलिं ॥ इत्यादिबोध्यं ॥ इति सूक्ष्मं ॥ सारमाह सार
ल सर्वं सर्वोत्तरोत्कर्ष एवोत्तरोत्तरे श्लोके यत्र सर्वं सर्वं पतितो यो मिकोत्कर्षवत्त्वमुत्तरोत्तरस्य कथ्यते स सारालंकारः यथा लोक
स्वजितैर्दिविचादितेयाश्च ख्यादितेयबुमहान्म इंद्रः किं कर्तुमर्थीयदि सोपि रागात्तागांतिकल्पकिमतः परापि केचित
वस्याभेदापि यकस्योत्तरोत्तरोत्कर्षवर्णनेपि सारः यथा अंबीरमतिलघालीलपेवव्यानम्रोहान्तकमनीयहमेकुंभौनौलाभो
रुद्दत्तयनेवुथनाकुचोत्तस्पर्द्धेतोकिललकनकाचलेनसार्द्धम् सर्वसर्वावस्थाविशिष्टाभ्यां कुचाभ्यां उत्तरोत्तरावस्थाविशिष्ट
योस्तयोरेवोत्कर्षः एकाश्रयेक्रमेणानेकाधेयास्थितिरूपपर्यायस्त्वयदण्वत्र प्रतीयते तथाप्युत्कर्षरूपसारस्यापि तन्नाया
सिद्धत्वादंगीकार इतिवदंति तत्रप्रथमाश्रितकंजकोशकाभाववर्णोभामनुभूयकंजकानी अधुनाअपितंकुचोत्तदीयतेन
कविशावकुंभलीलाम् इति तत्पर्यायोदाहरणोपि उत्तरोत्तरोत्कर्षात्वभवादिशोभाश्रितः अयं चालंकारोवैदर्पिरूपपते न
पाचकठवलीषु इष्यतेइंद्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्त

मव्यक्तात्स्फुटः परः पुरुषस्तत्र यदेवं किंचित्साकाङ्क्षास्पदमसंगतिः इति सारः असंगतिमाह देशत्वव्यधिकरणं स्यात्कार्यं चेतस्मा
त्वसंगतिः सोक्ता इह खलु सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावः प्रसिद्धः कार्यत्वावच्छेदकसंबंधेन कार्याधिकरणे वर्त
मानस्य कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभवस्य प्रतियोगितानवच्छेदकोयो धर्मस्तद्वत्त्वस्य कारणतावच्छे
दकत्वात् पदार्थान्तरत्वमतेपि तत्रैव तत्कल्पनात् न च कारणं विना कार्योत्पत्तिः समानाधिकरणकारणान्तरालेपेण
विरोधसमानात् यथा जातस्ते निशि जागरो ~ मम पुनर्नेत्राम्भोजयोः शोणिमा नितः पीतं भवता मधु प्रचितं त्वयाहं घूर्णितं मम मनः
भ्राम्यद्गंगंधाने निकुंजभवने लब्धं त्वया श्रीफलं पंचेषुः पुनरेष मां वदत्यस्त्रैः शरैः कृन्तति यथा श्रीरुद्रचंद्रदेवानां दोलाविलसमा
तनोति भवती रदृष्टा सदा लापतेवा सस्तन कुचयोर्न विरति यदंतलोभं सचाविंदति क्रीडावेग परिश्रमो वपुषि ते दृष्टा सखे दं
गतरस्त्वं भूयो विश्वासि सि नैव सपुनः किं वा विधेयं वद परिश्रमशाह्वेमात्रव्यापारमात्रं विवदति तयापावा संन्यासमकृतकां
चीजहोरहं लनिगंधमवलायाः तस्या जरामेगमसथरोमकि सवीव किरेचिकुरा अत्र स्तु कि तु पकार्यं एणत्र याणां वेयधि
करण्यं तेषामपि परस्य कार्यतिष्ठ प्रतियोगिककारणावैयधिकरण्यमिति विशेषः क्वचित्मालारूपा यथा वर्षास्त्रजा
तानवयौवनश्रीरागास्ववक्षः श्रीकृष्णपयोधराभूत् पुष्पोद्भवौ मोजायतवेन कीनांव भुवरत्स्पत्यतमास्तदिसः क्वचिदसं
गतिसमाधानगर्भापि यथा अजन्ममारोहमसि हरदीर्घसंकल्पसोपानतान्तैतदीयां स्वामान्तस्वर्गपर्यधिकं पुनर्यदत्रावा

ग्रं॰कौ॰ नन्वेवमपेतं तदा अग्नसोपानारोहणाभिप्रायासान्न लेश इति वैयधिकरण्यं तत्र न लक्ष्यमेमीतादात्म्यमनुपपन्नमनुपपा
१२९ दकतया किं चात्र हेतुपदप्रयोजकत्वमेवाभिमतं तथा च सोपानारोहण-स्य प्रकृते अग्नसंचयासे हेतुत्वमिति आरोह
126 णस्यासमयोरप्यसंगतिरुक्ता ननु कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिरूपायां विभावनायामेवास्यान्तर्भाव इति चेन्न तत्र हि कार्याधिक
रणाहृतिभावप्रतियोगित्वं कारणस्योच्यते इह तु कार्यविभाववद्वृत्तित्वं कारणस्येत्यदोषात् किंच तत्र कारणतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताककारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं इह तु कारणतावच्छेदकसंबंधाभावमात्रं विरोधस्फोर
कमिति विशेषात् नन्वेवमपि विरोधालंकारान्न भेद इति चेत् अत्र योनः नन्वेकाधिकरणे द्वयोः संबंधाद्विरोधभा
नं इह त्वधिकरणद्वये इति यत्तु कैश्चिदुक्तं इहापि तत्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मतत्तत्कारणवैयधिकरण्यरूपयोर्धर्मयोरे
कस्मिन्कार्ये रूपेऽधिकरणे संबंधादेव विरोधप्रतिभानोत्पत्तेर्नैतदयुक्तं किं तु विशेष उत्पत्ति विमर्शेऽपि नैव विरोधप्रतिभा
नमिह तु उत्पत्तिविमर्शपूर्वकमेवेति विशेष इति तच्चिंत्यं कारणवैयधिकरण्यस्य कार्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रतीते
विरोधत्वानिर्देशात्वेमानाभावात् कारणाभावस्य कार्यसामानाधिकरण्यसंभवेऽपि कार्योत्पत्तिविरोधप्रतीतेस्तेनानुपपादना
त् कारणाभाववद्वृ हृत्तित्वरूपस्यतस्याविरोधात्मकत्वात् नन्वकार्याधिकरणावृत्तित्वं च तदानीं विरोधस्फोरकं कार्यनिष्ठं तत्
कत्वरूपं विरो॰ पर इति वाच्यं द्वयोरपि समानवृत्तिवेद्यतादिनिगमकाभावात्प्रकारणाभावका... यौधिकरण

त्वं कार्यापि कारणानिष्ठं विरोधाभासकमिति त्वनाशंकामेव कारणाभावकार्ययोर्विरोधज्ञानस्यैवासिद्धिः किंत्वितारिकमध्य
पुंस्कोकिलयकरचरणोत्पादीनां योगमति विमर्षं विना विरोधानवभासात् तस्माद्यत्र किंचिदातिरेकमप्युक्तविरोधस्फूर्तिस्त
त्रासंगतिः यत्र तत्स्वरूपेणैव सा तत्र विरोध इत्येव विभाग इत्यवधेयम् यत्त्वन्यत्र करणीयमन्यतो न्यत्र कृतिरिया अ
न्यत् कर्तुमहत्त्वस्य न हि रुद्रकृतिश्रयापारिज्ञातां वस्थां चिकीर्षित्सां तथा कृत्याः गोत्रोद्धारमहतोपि गोत्रोद्भेदं पुरोः
करोः इति भेदद्वयमस्यदिति तन्न यत्र विशेषणतावच्छेदकसंबंधेन यथापारिज्ञातत्वप्रकारिका इच्छा तत्र विशेषणतावच्छेदकसं
बंधेन यथापारिज्ञातत्वप्रकारिका कृतिरिति उक्तस्थले वाक्संबंधेन इच्छा पृथिवीत्वयथापारिज्ञातत्वप्रकारिका कृतिस्तु रीत्या
ति वैयधिकरण्यस्य सत्त्वात् एवं च तत्खड्गखंडितविपक्षविलासिनीनां भूषा भवत्यभिनवा भुवनैकवीर नेत्रेषु कंकणमथो
रुग्धपत्रवल्ली चोलेंद्रसिंह तिलकं करपल्लवे च इत्यत्रापि भूषणतासंबंधेन कंकणसंयोगप्रतिभूषणतासंबं
धेन रुकादेरकारणतया हस्तत्वकंकणत्वयोर्वैयधिकरण्यमवसेयं तथा गोत्रोद्धारमहतोपीत्यत्र गोत्रं ज
गात्रयभुवामपनेतदाविः स्वरूपमखिलेश्वरदेहभाजनिः सोमकांतिरमनीरथिनामुनेवमोहमवहद्यस्मिन्मुग्ध
विलासिनीनां इत्यत्रापि गोत्रोद्भेदमोहमहत्त्वोश्च उद्देश्यतासंबंधेन तन्न हि विषयफलमहत्त्वयोर्दैवतया तदभावेपि कार्यो
त्पत्तिविभावनायामेवांतर्भावसंभवात्रापि कार्याधिकरणत्वसंबंधेन सामानाधिकरण्याभावमात्रस्याभिमतत्वादिति दिक् ॥

अ॰ कौ॰ समाधिमाह ॥ भवति समाधिरेकदेशत्वं तत्र समवधानतः कार्यं चिकीर्षितस्य स्वकार्यस्य सिद्ध्यर्थमभिमतो यो देवतकृत
१२९ तिविशेषेण तेन कार्यसौकर्यं समाधिः समाधीयते कार्यमनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ तत्र प्रकृतकारणासंभवे यथा पात्रपरिक्रम्य
126 रणोपुदिं पुनः समारूढं तस्मिदिह मम्मह मित्रा रविंद्धासोद्यविरीत्रणिकृतो अत्र मानापनोदार्थं प्रणतेपत्योऽनेन तदभावे
पितन्द्रहेषु त्र समारोढ्यात्रपविलत्राणोचष्टालनितहासगम्यो मानत्यागः क्वचिदनारब्धमेव यथा मानमस्यानिराकर्तुं
याह यो मे पतिष्यतः उपकारायदिष्ट्येत दुर्दीर्णाघनगर्जितम् सौकर्यमत्र तदुन्मीवत्क्विमोदेशकमप्रवृत्तिविषये तत्तिरि
क्तदेवतनाकार्योपकाराधानं उपकारश्च तद्दिति रिक्तप्रयुक्तकिंचित्सहकारिसकलसहकारिसमवधानसजीवनीयां
तरसंवलितत्वादि साधारणाः कारणावाऽन्यसवाचिवदितत्वाद्त्र समुच्चयभेदः कार्यस्य च प्रवृत्तिविषयता
स्य फलतो लाभाच्च काव्यलिंगात् तृतीयोपकारो यथा चातकस्त्रिचतुरः पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया
सोऽपि पूरयति विश्वमंभसा हंत हंत महतामुदारता अत्र जलमार्थितायामपि जलदतिष्ठेऽर्णसंभवतत्र लसिद्धिः
पतेन प्रहर्षणमलंकारांतरमित्यपास्तं पर्वदितत् साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमंतरेणापि अभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम् त
त्रिविधं अकस्मादभीप्सितार्थस्य लाभे तत्सिद्ध्यर्थं यत्ने क्रियमाणे ततोऽप्यधिकवस्तुनो लाभे उपायार्थप्रवृत्त्या फललाभे च
क्रमेणोदाहरणानि निरस्तुतो रोषवशान्यविषजन्मियो हृगान्ताशापितः परांमुखः किंमूर्छितोसावितिकांदिशीकयाक १२९

विरहं व्यचिरायमस्त्वजे केलीमंदिरमागमस्मशानकैरालीरपासेऽतिमैः समायाः सगुरुषः सरोरुहदृशः संवीजनं
कुर्वतः शानं साप्यनभित्तयवकपठ्यामिलितास्याम विश्रांतासोत्यभिधायवलासितयापाणिमिमाथीयता ॥
तद्दर्शनोपायविमर्शनार्थं मयाद्य दालीसदर्मगतेन तत्रैव सालतत्पमलातीरातायणीमर्चयितं मयाद्य इति
अत्रेदं चिंत्यते उद्देश्यतासंबंधेन प्रवृत्तिविषयस्य पदार्थप्रयोजकत्वमिच्छाविषयत्वप्रयोजकं तदर्थावच्छिन्नकार्यस्य दे
त्वेनरागात् सिद्धिरिति तावदस्मदुक्तरीत्यास्तमायिलत्तात्पर्यवसितं तत्र भवदभिमतमद्दर्शणालंकारविषयस्याथाश्च
मेव तत्पाद्दिमानस्यागद्रूपकार्यस्य प्रतिबंधकाभावविधयास्यालिंगनादिप्रयोजकत्वमेव नायकनिष्ठेच्छाविषय
तायां प्रयोजकं आलिंगनाद्यवच्छिन्नमानस्यागस्य च भयात् सिद्धिरेवं द्वितीयादिभेदोऽपियोज्यम् यत्तत्रव्यंजन
वीजनसमयेकामुकस्य माननिवारणस्यैव मुख्योद्देश्यत्वेन तदानीं तम् साध्यकुचादिस्पर्शानुपस्थितेरिति तन्न
तदापितदुपपत्तेरावश्यकत्वात् अन्यथा तदुद्देश्यस्यैवानुपपत्तिरिति एवं तृतीयेऽपि उपायविमर्शरूपकार्यस्योपा
यिकादर्शनप्रयोजकत्वं इच्छाविषयत्वप्रयोजकं तदवच्छिन्ननायिकादर्शनस्य देतुत्वेन रागात् सिद्धिस्तत्वात् न च प्रयोज
तावच्छेदकप्रयोज्यत्वे तदुभयं विवक्षितं अतो नासंगतिः एवं लोभाद्रागादिकानां विकेतं तत्क्रमनिश्चा मठंस्याल योगोपक्के
शोर्यी मध्ये दर्शं मदेहं नीलमणिः इत्यत्र वराटिकानामिच्छाविषयत्वेन रक्षतं तत्रप्राप्तिप्रयोजकत्वं प्रयोज्यं तत्र शास्त्रवच्छिन्नं

अ॰कौ॰
१२७
127

चमयोजकत्वासंबंधेन नीलमणिरूपमपि कार्यमिति साध्यवसानमत्र कार्यमिति तु विशेषः एवं उच्चैरस्तप्रथममथः स्थि
तमस्तगादीषुष्णांशुश्छिन्नविटपग्रहीतकामा आरोढुंपदमदथावशोकयष्ट्या मूलं पुनश्छिन्ने न सुशिक्षिताः स्म इत्या
द्वावपि योजनम् ॥ इति समाधिः ॥ समम् ॥ अथ योग्यसंगमान्मैः संबध्येते समं तत्स्मात् यत्र परस्परप्रतियोगिकसं
बंधानुरूपयोः संबंध उच्यते तत्समं संबंधानुरूप्यं द्विविधं सतोरसतोश्च यथा स्त्रीपुंसव्यक्तिलजनं रचयतः परस्परः प्रजा
नामभूदभ्यासः परिपक्रमः क्रमनयोर्दीपत्यसंपत्तये प्रासंसारबद्धंपिपुरुषस्मिथमेमार्पणक्रीडयाख्येतज्ञपतिगारुडा
गवचनाप्राकर्षिचेतोभुवः अत्रात्मस्त्रीपुरुषसंबंधजननाभ्यासस्यभेमीनलसंबंधफलकत्वोत्पातनत्संबंधस्यानुरूप्यं
लभ्यते यथा वा प्रारब्धोत्तमाकांतंकुरंगदीकेषु वंतं तं दयतु सामान्यजातं कल्याणि भवत्तत्कृतकृत्यः स च युवा वरीयानन्यो
ऽसमगुणगुणनिर्माणनिपुणो विधातुर्व्यापारः फलतु कृतकृत्यश्च मनोजश्च भवतु अत्र मालतीमाधवसंबंधानुरू
प्यं सहजातकल्याणिशाहूर्थ्यं यथा वा सधर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वया स्निचितातिथिताम वापितः समापि साधुः स
तिभात्ययं क्रमः अकालियोगेन हि योग्यसंगमः द्वितीयं यथा सवितुस्त्विषापि दह्यते क्षिनयः सततमीतमोभिरधिग
म्यते तां द्युतिमग्रहीद्रुहगणो लघवः प्रकटीभवंति मलिनाश्रयतः अत्र लघूनां मलिनाश्रयेण प्राकट्यं स्वभाववस्तुसा
धिस्योचितसंयोगस्य संबंधयोगिकविनकार्यकारणभावः यथा गुणोपयोगे निजकारणस्य न हानिः सह्योकथमेतत् चेद् यथा च

यदाणत्ति राजवदिहार्थमित्यादि ॥ समसोन्यम् ॥ विषममाह ॥ संबंधानुपपत्तावि हार्थानामुनि एसंभावे जन्यज
नकोभयगुणक्रियाविरोधे च विषमः स्यात् यत्रात्यंतविलक्षणयोः परस्परं संबंधो घटनानुपपद्यमानः प्रतीयते स ए
को विषमः यथा कुत्रजाण्दयममाधिनीकचते विषमसनीयमाग्रथं ॥ नीलानतंबंयङ्च्युतेन दिंदमन्मथहणणते न वि
श्वत्रकोमलाग्रुधोत्कटयथयोः कार्यकारणभावसंबंधोऽस्त्यनानुपपन्नमवज्ञासते अत्र संबंधसमाधानमत्तराईगम्यमि
ति तत्संकीर्णोयं यथावा नावलनावलुवाणाः संनिपात्योयमास्मिन्नमज्जन्निमग्रापारीतरत्नलराशाविवाविः क्वचन दृ
ष्टिणकानां जीवितं चातिलोलं क्वचनिशितनिधारावज्रसाराः शराक्ते गम्या यथा राज्ञः प्रियायं सखादेसविवायकार्यदत्वा
त्मजाभवत्तनिर्हृतिमानमास्यः उद्देशीवितवदतामियमपानेनधूमग्रहेणाविमलाप्राशिताकलवा अत्र उर्दर्शनेनेनि
नंदनविशेषणेन मालतीसंबंधानर्हत्वलाभः यथावा रोः संदेहवशांवद त्रिभुवनश्रीगर्वसर्वंकषः कैलासोद्धरणप्र
चंडचरितो देवः कुबेरानुजः यत्रायं स्वयमस्ति सेयममरावत्यापि वंद्या पुरी नीतामर्कटकेन कामपि दशां दिक्देवमावश्य
क प्रथमेधुक्त्वह्पेणीव संबंधानुपपत्तिरत्र मलंकायामर्कटजन्मदुर्दशासंबंधानुपपत्तिश्रिपराचारणात्स्तोमयापितान
दधिष्ठातेनैव तदनुपपत्तेर्भानादिति विशेषः ॥ यथावा कथं सवेगोहीनं गुणवंतं महौजसं उर्मुखोस्ममुत्वरामका
मयामास रावती पतेनन्यस्रसंभवोर्थनिः पत्तेरसंभावार्थवर्णनं कोवेद गोपारिशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति असंभवस्यालं

158

ग्रं॰कौ॰ १२८ 128

कारांतरत्वमपास्तम् एतेनैव स्वेष्टसिद्ध्यर्थमिष्टविपरीताक्रियमाणामिह मतिकृताचरणं विचित्रालंकारः यथा वंधानम्र

त्वौ वल्लभवल्लभलोन कुर्वते कर्मपाशान्तंतः शांत्यै मुनिशतमवोनल्पचिंतां भजंते तीर्थे मज्जंत्यश्रु भजलपेः परमारोदु

कामाः सर्वे श्रामादिकमिह भवभ्रांतिभाजां नराणां इत्यपास्तं इतन्मुक्तिपाशयोः कार्यकारणभावानुपपत्तिमत्वात् यत्तु क

श्रुतमयः कुसुमकाकाक्षुपंकः कुचपंकजं कुसुमस्तः कचकस्तूरी पि विधानुर्विरचयतामित्यादौ नायमलंकारः वस्तुतस्तुलो

कसिद्धत्वेनालंकारत्वायोगात् कविमतिभाकल्पितार्थानामेवालंकारत्वात् एवं वनान्ते खेलंती पांशाकाशिमुमालोकाच

किताभुजप्रांतं भर्तुर्भुवनभयहृतं विपातितया गृहे सेयं सीता दशवदननीता कवरदेः परीता रक्षोभिः श्रयति कृप

णां कामपि दशां इत्यत्रापि तथैव अवमाणानीके यं हतकनकसूत्रः कुसुमस्रक् कुसुमको हारोयं कुचसपतनयाः केयमबला

कृततकल्यार्त्वं ललितमिह भर्तुः कुचवयं समाकृतं धाम्नाति भृतनिभृतं पल्लवयति इत्यलंकारसर्वस्वकारोदाहरणम

पि प्रत्युक्तमिति तदसत् तत्राप्यनुपपत्तेः कविमतिभाकल्पितत्वात् मुक्तिमकयोः संबंधानुपपत्तेर्लोकमात्रसिद्धिविरहात्

प्रत्युत तत्संबंधस्यैव प्रसिद्धत्वात् एवमुत्तरत्रापि बसेयं यत्रेष्टानवाप्तिसहितानिष्टलाभः स द्वितीयः यथा ॥ क

न्यान्तस्यवधाय याविषमयी गृहं प्रसूनामयादेवात्संवंतकस्तया विनिहतो

यक्तस्य राज्यात् ॥

१२८

भाक् येषां सर्वेषु विशेषु च मणाग्दिनां स्त्रैरेव न घातितानामौषध्यैव फलं निष्पन्नमिति विधेयांशमेनीतयः॥ अत्र चंद्रमुखमव
घार्यं रक्तसेन हि ते रूपायैर्न केवलं तद्धाभावमात्रं किं तु पर्वतकादि वधरूपानिष्टमपि यथा वा अयं दुर्यातो भोयेः
पति विनिगवापालकरतिश्रुतोऽस्माभिरीश्यो पनयनयथायामोपनतनयः॥ अनेन मम हीनवर्षसुतेन तथा ये न जननीत्यतना द्
प्यस्माकं निजमपि पयोदुर्लभमभूत् सानंदमेषमकरंदमिद्दार विंद विंदे षट्पदमुत्तेवति ज्जने रश्मांकि दे याद कांशपविमदे
तमुद्देनीकरविंशरभ्रंदहनिः सरणं पुमर्थः सचीभिर्द्रोणितं वपुः कवालितं सलीभिरापुरीशोनीरंभेः ककचोपमेर्दल
द्वुटैः पततद्वयं कीलितं हरणि एवमनोरथाः किमपरं कल्याणिकलापमतं जीयाः केतकि दूटनिर्गमपथं जीवत्यसौ षट्पदः
इदं सर्वमर्थं रूपेष्टानवासावृत्तादरणं अनर्थपरिहाररूपेष्टानवाप्तौ यथा मम त्वं यापारितवान् प्रियां तरदिशापमाल
ह्रोलोचने रक्तकेवरवर्णिनीं प्रतिमयानिन्द्रोत्तमाक्रांत्वा तातव्यमेव यदा भ्रुशायिवचसा प्रदेन कांतेन यत्तत्कृतो
पक्रमणास्य तु शिकभिपापानो भुजंगानने॥ अत्र नायिकांतरदर्शनरूपानर्थपरिहारार्थवचनप्रपंचेन न केवलं त
दभावमात्रं किंतु गोत्रस्खलनमपि इदं च सर्वस्वनिष्ठानवाप्तिद्वारा दर्शनं परनिष्ठतेन यथा यः कल्पितः कुचतटे वि
रहार्तमयाः श्रीस्वाय सांद्रघनचंदनपंकलेपः अंतः सन्तापमधिकं जनमन्दागारपाकवाष्पघनकर्दमलेपकत्तम्
अत्र नायिकायाः श्रीत्वाय कल्पितेन चंदनलेपेन तापशांत्यभावस्ताप्येन न केवलमिष्टस्यार्थेन नाम्नापि विशिष्टसत्वं वैशिष्ट्यसमु

ग्रं·कौ· त्वयैनोदाहृतेर्थं एकविभाजकतामात्रेणापि वैशिष्ट्यमिति मत्वैकमादायापि विषमत्वं तत्र केवलेष्टानवाप्तौ यथा पं
१२९ कोद्भवत्वं पविवादभयान्नरमगात्स्यात्मातेसरोजमकुलं कुचवेषधादि शावकं न धात्र विदितं पविद्दन्ति मससभूयोपि येन
129 युक्तचंदनपंकलेपः तत्र केवलानिष्टप्राप्तौ यथा दिष्ठ्याग्र्यणादि दोसखलसद्भावाद्यंग्रणालविशेषग्राहोयंगाकशेवं
विग्रकलिग्रंखुश्लेहिं अत्रतायकविषयकानुरागव्यंजकाभावत्वेनेष्टानां तदर्शनादीनां लाभेपि अन्यानिष्टतद्विषय
कस्तानहृपानिष्टप्राप्तिः न चैवंविशेषोक्तिरिति वाच्यं अदर्शनादीनां लक्षणादितोपि संभवेनानुरागाबोधहेतुत्वाभावात्
ततमकारेणोक्तभावात्वग्रदर्शनोदासमस्यप्राप्तवाक्यादिनातन्निर्णायोदयाचेति यथावा निजांशुनिर्दयमदंराभ
साभिरस्तिघावि धुर्वीकृतिलांछनोन्मज्जांत्वदास्यलीयास्यतितावतापि किं वधूवधैनैव पुनः कलंकितः अत्रशमत्रहू
पकलंकस्योक्तभस्मसंयोगेननाशसंभवेप्यपरिहार्यपातकरूपकलंकप्रतिलंभः यत्र भीष्टार्थविरुद्धलाभो विषाद
नालंकारः तत्र छायाहृतिमग्नमानसतयामतेतानि वृतेननेन च हृकोटि विषादितार्गलइत्तोयासाप्य दंपंजरात् इत्यंकी
खेरमनोरथमपंपीयूषमास्वादयन्तः संप्रविवेशवारणाकराकारः फणिग्रामणीः न चात्र विषमसंभवः इष्टार्थकारणप्र
योगाभावात् इष्टार्थप्रयुक्तकारणेनसहानिष्टोत्पादकभावलक्षसंसर्गानंतु रूपतस्यात् तद्वैरत्वादिति नचित्यमेतद्रूपेष
कारणस्येच्छायाहृदापि प्रयोगात् अत्यच्छायाः प्रयोगेपि निष्ठहननयमिति चेत् किंततः इष्टसाधनत्वेन निश्चितानतका

रणादनिष्टकार्योत्पत्तिरिति विषमस्वरूपाभाव इति चेत् कुत इष्टमात्राभावविशिष्टानिष्टप्राप्तेरेव तन्त्रस्वरूपत्वात् अने
ष्टस्यार्थस्य प्रयुक्तं कारणजन्यत्वविशेषणोपयोजनाभावात् तथा च विषादनालंकार पार्थिकाद्रराग्रहेणैव तत्स्पष्टत्वा
त् तस्मादिष्टार्थस्य यत्नस्य तत्प्राप्त्यभावसहितानिष्टप्राप्तेरेव विषमभेदस्य शरीरं अनिष्टप्राप्तिश्च तत्कारणादन्यतो
वेति नाग्रहः विषमस्यैवैतद्भेदद्वयमिति तत्तन्निवारयामः न त्वेवमतद्रूपसंसर्गाद्रूपविषमसामान्यलक्षणानुप
पत्तिः इष्टसाधनत्वेन ज्ञायमानात् कारणादनिष्टोत्पत्तावेव तद्व्याघोत्पादकसंसर्गाद्यादेरननुरूपत्वस्फुरणादिति चे
त् मैवं इष्टोद्यमानिष्टलाभयोरननुरूपत्वस्फुरणादेव तदुपपत्तेरित्यलं पल्लवेन यत्र कार्यकारणभूतधर्मिणोर्विरु
द्धगुणक्रियाजनकत्वसत्त्वौ यः यथा कुवलयकल्याणपैच्छेवैयतनोतन्नजन्मनः पितृशितिद्विरुक्ता काशा सारज्ञः
किल कालिमा पावनयमुनाक्रोडेः कालेवितस्तमसापि वाद्यपि पदमलकाद्यास्तनायाद्भ्ययनस्वभासतः यथा वा यं
प्रासूतमन्दस्वरूपाद्भवत्वादेनःखंजः कथं सक्तापान्तनयः सुतः किल पितुः साहस्यमत्विक्षतिपनस्योत्तरमयनः स
मज्जविनिर्गतेन सालंबनेसादह्वैरपि पंगुरात्रैभिरभियुक्तोभवन्नास्तुमानन्त्र अत्रोभयत्रसमाधानगाभीर्यं प्रथममस
योजकांतराधीनः द्वितीये कारणस्यापि कार्यगुणावत्वकल्पनाधीनश्चपरिहार इति विशेषः । सजेपत्था कथं विधात्रम
यिपाणिपंकजातरश्मियायेनत्वच्छ्रवशिलितः विपोतमेवतभयेतिनिर्गतालिपिर्लिखा दंतपनिष्ठुराक्षरा अवश्यमी

शोभमस्तु त्वज्जननं नगाम्बुजस्त्वदस्य शोभमस्तु त्वद्विरुद्धं न तत्र त्वालिर्यैः उत्त्वात्वैनेष्टप्रियत्वं पंचत्वात्तु यस्य तत्। क्रियाविरोधे यथा
अमन्दमन्दमधिपश्चादिर्यदन्दस्यानन्दारामनमह्लादं चंदमुदकत्वाणावसंश्रमितउमणोतदपश्चाद्वो। अत्र दस्तसमरान्नत्र
नकत्वं तस्य मतापजननकत्वं दस्त मतापनिष्ठहस्लाद्रागाद्दनत्क्रिययोर्विरोध इति दिक्। इति विषमः। अधिकमाह आ
धारस्याधेयादाधेयस्यापि वाधाराच्च। यदि वा पिनेमहत्त्वं न तत्कथयं तदधिकमधिकत्ता॥ यत्राधेयापेक्षया न्यूनपरिमा
णस्याप्याधारस्य महत्तया वर्णनं यत्र चाधारापेक्षयाल्पस्याप्याधेयस्य महत्तया वर्णनं तद्द्विविधमप्यधिकालंकारः आधाराधे
ययोः परस्परापेक्षोत्कर्षो हि तैः एवं चाश्रयत्वनिरूपकत्वात्तदर्थं वंवेनोत्कर्षवदाधारकत्वं एवं मप्यपकर्षमिति विशे
नपीति लक्षणावलक्ष्यं पर्यवसति प्रथमं यथा अंके विदर्भेन्द्रपुत्रस्य यौके न संनमो नैषत यास्य समाजः यथा पयोराशि
रगास्यद्दस्ते यथा जगदाजदरेसुरावे। अत्र जननसमाजापेक्षया कुण्डिनपुरस्य महत्त्ववर्णनं द्वितीयं यथा आस्ते दामो
दरीयामियमुदरदरीयावलंब्य त्रिलोकीं संमान्तं शाकिमंति प्रथिमभरवशाद्यन्नैनतद्यशांसि नामेतांस्तथापि त्वानिरगु
रिवमभुधं सिनः पांडुपद्मकुमापन्नानि तानि द्विपद्दानमत्ताभीनिताभीपयेन अत्र त्रैलोक्याधारतया महतोपि भगवदुदरा
पेक्षया समहत्तमुक्तं यत्र योगन्यकाचिदाश्रितापविततं यातालमत्रतैकाविनकाण्त्रैवयवतापरापरजलाधारावधिर्वर्तते यत
तस्कीतमहोनभः किंयदिदं यस्मैभिरेकाश्रिते हरैरस्याणामस्तत्पूर्णमितियमामापिनास्तंगतां। इति सर्वस्वकारोदाहरणम

घुतं गणस्य महत्परिमाणतया वास्तवत्वेन कविप्रतिभाविलिखितत्वादिति तत्र हेतुनियामकसंबंधेनाकाशस्य पर्वे
तादीनां सूक्ष्माणामाश्रयतया तदाश्रयत्वायाः कविनैव कल्पितत्वात् आधिक्यांशावच्छेदेनैव तत्कल्पितत्वस्य चाप्रयो
जकत्वात् यत्तु यत्र तत्र सूक्ष्मादाधाराधेयस्य सूक्ष्मतामणिमालोर्मिकान्तेष्वकरे जपवदायते अत्राङ्गुलीयकस्य सू
क्ष्मपरिमाणत्वेऽपि तदपेक्षयाकरस्य सूक्ष्मत्वं वर्णितमिति अल्पाख्यमलंकारांतरमिति तच्चिंत्यं आधारापेक्षयाश्चापे
यस्य महत्त्वकल्पनरूपाधिकभेदस्यैवपर्यवसानात् ॥ इतिसूत्रं ॥ प्रत्यनीकमाह व्यात्मापकारजनकमहत्त्वपकाराय
मर्थेन तत्संबंधिपकारे साज्ञतमैः प्रत्यनीकमित्युक्तं यत्र साक्षात्तस्य विपक्षजेतमशक्ते तद्विपक्षसंबंधिनोऽपकारः क
थ्यते तत्प्रत्यनीकं संबंधित्वं च द्वेधा साक्षात्परंपरया च आद्यं यथा मम यस्य खण्डापिजनकेन पुरा सदा हो भाले तणो
निवसता पुरसूदनस्य तस्य तदीयहृदयेवसता स्मरेणाधुमस्य रोमलतिकेति कृतोग्रहः किं अत्र रोमावलीवर्णनेका
मेन स्वदाहकवह्न्यायकारणशक्तात्मजन्यधूमनिरोधहेतुत्वेन स्वतावह्निक्षमयोर्जन्यजनकभावरूपः साक्षात्संबंधः ॥
द्वितीयं यथा एकेनापानिलतापविवमुखपरीणापिपीतः पितातेभ्राता तावान्येनशमस्थिभवननलतोत्सेनतनिर्वासिता
१६१ क्षिपकोऽयं वीरभूदृणायति त्वणकत्वा सरोजालयचेत्मात तत्ज्ञातिमात्रप्रणाधिनिमपिमात्रप्रकोपं विदधाः अत्रसा
सु.सु. जात्यरूपः साक्षात्संबंधः निषेधसमयख्यापकारः द्वितीयो यथा कामेन भालनयनोपरिवैरभाजामालेयशैलतनुजाहृदिनम्रतिमा

अं॰कौ॰ नशीलात्वंनीयमेकुसुमगाविषादव्याभावंकल्पातवन्हिगततैत्तणभत्तामिहणां अत्रस्वप्रतिपत्ताधिवस्यसो त्वंतसंवंधि
१२१ माभवान्याः साद्दश्येनसंवंधिमामायकार्याअप्रकारउक्तः यथाभातानप्रतिपत्तेणप्रतिपत्तसंवंधिनोःप्रकारेतथासंवं
131 धिसंवंधिनास्वसंवंधिप्रतिपत्तस्याप्यप्रकारोपलक्षार्थं यथा हृत्तस्ययत्संत्रयतेरहस्यांतस्वकमामंत्रयतेमुखेयत् तद्दे
विशुष्यायुधमित्रचंद्रसंख्योचितीसावलतन्मुखेस्य अत्रमुखेनचंद्रस्यसाद्दश्यप्रतूपःचंद्रेणकामस्योद्दीपोद्दीपकभावःसंवं
धःकामनेहृदयस्यविरोधिताद्रूपइति एवंपरासंवंधिनामुखेनकामवैरिणोहृदयस्यसंवंधिनोमंत्रभेदरूपोःप्रकारः॥
यथावामेमेवत्तकिरणिपरिणये दृष्टांतरालविषयत्वमपीयिवांसस्वभीतुर्विज्ञमनुवद्ध्ःशःपुरायततनत्कंदकांडपरि
वर्तनकारणात्स्यमन्येसतेनवितवोतिरुज्जंसदृग्रां अत्ररत्नामयोजगराडःसंवंधवताचंद्रेणस्वसंवंधिराडःप्रतिपत्तहृता
प्रकारः अत्रप्रतिपत्तसात्वानसंवंधिनविगितिविशेषः अत्रवदंतिद्वैतत्तमेतानइदमलंकारांतरमयुक्तं सर्वत्रद्वैतहे
तमज्ञावप्रतीतेः नचात्रद्वैतनिश्चयःउत्प्रेक्षासंभावनायांतस्तेरेत्यात्रमितिभेदइतिवाच्यं अंगद्वैतउत्प्रेक्षायामिवा
शभावेनसंभावनाविरहेणनिश्चयसंभवेनतदुच्छेदापत्तेः नचात्रप्रतिपत्तृगतवलवत्वसगतदुर्वलत्वप्रतीत्याभेदइ
तिवाच्यंतावतापिद्वैतउत्प्रेक्षाविशेषस्येवसंभवेनतदतिरिक्तत्वानौचित्यात् हथिवीविशेषवैलक्षण्येनरूपदस्यहथिवी
व्यतिरिक्तत्वाभावात् इति तच्चिंत्यं उत्प्रेक्षाविनिर्मुक्तविषयस्यदर्शनत्वात् अत्रताद्दशद्वैतनिर्णयोदयात्तु नचवंयो

न्प्रेतावित्विलयप्रसंगः न द्वित्वादिशान्नुभावाभावौ देहत्वनिर्णयनिर्णयप्रयोजकत्विनाभिमतौ येनोक्तदोषापत्तिः स्यात् किं
त्वत्र किं चिन्निष्ठकार्यतामात्रियोगिकं यत्नकारणमनुमप्रसंगेन निष्ठकार्यतानिरूपितकारणात्वाप्यभिधानेन सर्वकारणानि
र्णयः उक्तप्रेक्षायां तदभावात्तत्र निर्णय इति विषमसंकटमेव न त्वेवं उक्तमेषयोम मतनसहते ज्ञातिवेशानिशायां भिंदो विंदी
वरदलहष्णानसमौंदर्यगर्वः मीतः शांतिप्रसभमनयावक्रकांत्येति हर्षात्स्वरनामस्वेललितनतन्वेनेपादयोः पद्मलक्ष्मीः
इहत्रापिपद्मलक्ष्मास्वरणासंबंधजनकत्वाभिमतद्रव्यस्यपद्मवैरिचंद्रदर्पोपशमनरूपंकारणात्वकमितिदेहत्वनिर्णय
प्रसंग इति चेत् मैवं तत्रदेहत्वनिर्णयसामग्र्यां सत्यामपि संभावनार्थकपदसमभिव्याहारेणानदनुदयात् नैवंवतत्र
मन्येइतिपदपरित्यागेवाक्यात्प्रेतावनुपपत्तिः त्वदीयात्तत्रदेहत्वनिर्णयानुपपत्तेः एवं च त्वन्नयनसौन्दर्यमिति ममरूपकीर्ति
मदहग्नुवियल्लमनप्रविहाराय्येयमिति त्वयिमनस्तरदिवनिरस्तदयः सततां त्विग्णोतिखलतांमदनः त्वं विनिर्जि
तमनोभवः रूपः साचसंदरभवत्यनुरक्तापंचभिगुणपदेवशारैर्वीनाइयत्तवशयादिवकामः इत्यादावपि संभावना
र्थकपदसत्वेनदेहत्वनिर्णयापत्तेरितिचेत्सत्यं सहजनिमितनयनीत्तसहशादस्येनवस्तुनावल्ल प्रपिधीयते पद
मन्मीलितमाङविशेषत्वाः पत्रधर्मेत्तरस्तृतिधर्मसमेन धर्मेनयसरायांतरस्यान्तिरोधानंतन्मीलितमितिलक्ष
णं धर्मस्त्वदेधा स्वाभाविकोनैमित्तिकश्चेति द्विभेदः आद्यंयथाममगात्रेषुवंधकलिकागुणावंधरेषुकस्मीरसंभवरसे

अ॰ कौ॰ नपरिस्फुरति विंबाधरे पुनरलक्तकरंजितेऽपि कस्यापि नोद्भवति सततप्रतिभालवोऽपि अत्र सादृश्यिकाभ्यां गण्डाधरनिष्ठाभ्यां
१३२ गौरत्वारुणत्वाभ्यां कुंकुमपावकनिष्ठतिरस्कारः अंशेन यथा अपकृतः स्वेदभरैः करेणयोस्तथायुषोर्हीनजलैर्मिलन्मुडः
132 दृशोरपि प्रस्फुटनम्रक्षसात्विकद्वैनैः समाधीयत धूमलेखनैः अत्र स्वेदजलस्य दानजलेनांशं तकेन धर्मेण सात्विकाश्रु
णाश्रु धूमजन्येनाश्रुणा तिरस्कारः तत्राद्यसजातीयापेक्षोत्कर्षवत्त्वं द्वितीयस्य च प्रस्तुतविषयस्य कार्यत्वप्रतियोगि
ककारणताश्रयकत्वं तिरस्कारप्रयोजकं इति मीलितं एकावलीमाह प्रथमं विशेषणानां चेद्विशेष्यमग्रे भवत्यसमहृत वि
रहप्रतियोगी वा तदानेकावलीसोक्ता यत्र प्रथमं विशेषणानां पश्चाद्विशेष्यत्वं सा एका यत्र प्रथमाभावप्रतियोगिनोऽप्याप्र
तिपोषिकाभावाधिकरणत्वं सा परेति द्विधैकावली एकवारमात्रं तदुपादाने चमत्काराभावादसकृदिति वडवंपरं तत्रोप
यत्रापि वाच्यं यथा भिल्लचरं तावत्ततो ग्रावतरं भ्रमत्तभिल्लमदिप्ररोमद्विदर्पसंभ्रमविद्रुतोविद्रुमारण्यात्रसललिता
णा अत्र तइउग्र होमाचेत्ताः कर्मारंभानियतविपाकानि कर्माणि अतिविषमाश्च विपाका वैषम्यमदः स्खलितता विशेष्यत्वेना
न्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वमात्रं तत्त्वं न तु निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमपि अतो नानुपपत्तिः एवं वि
शेषणानामपि विशेषणतावच्छेदकसाधारण्यग्राह्यं तेन गुणानां यमांसमवगाहनानिबन्धनानाहूपविशेषभाजः दृष्टं समीक्षी
लितसहिलासमस्तविलासाः कुसुमायुधसेव्यप्रदुपस्यवरांगनानाम विशेषणानामभावेऽपि न दोषः अंगनानिष्ठविशेष्यतानि

त्यपि न विशेषणतया भासित्वं येन रूपस्य विशेषणतातात्पर्यत्वेन विशेषणतावच्छेदकताया: सत्वात् द्वितीयो यथा ननु नीलं यत्र
सुचारुपंकजं न पंकजं तदद् लीनषट्पदं नवघटेमौक्तिकं गुंजितेनानयोनगंगुंजितं न तत्र जरायत्मनः अत्र द्विसुचारुपं
कजाभाववत्त्वं नीलं अभावप्रतियोगितावच्छेदकं न द्वैमभावप्रतियोगिता पंकजस्य द्वितीयवाक्ये षट्पदाभावाधिकरणत्वम्
न चैवमप्यलीनषट्पदमित्यत्रालीनाषट्पदायत्रेति व्युत्पत्त्या षट्पदसंबंधाभाववत् षट्पदवोधाद्भावे संबंधस्ये
व प्रतियोगितया षट्पदस्य तथात्वाशेषपर्यवेतिवाच्यं प्रतियोगिपदेन तत्तत्त्वावच्छेदककोटिसाधारणप्रतियोगिकोटिनिवे
शत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अत एव तस्य सम्भावयत्वं न सति तत्त्वदानेनेहत्वायेन वदेतितु नास्येयमो यत्र न सत्तमस्ति न
तन्नसत्त्वं पक्षे लेनातविवक्षितत्वं अवदन् क्रियायां प्रवाभावप्रतियोगित्वेपि न क्षतिः कर्मत्वेन पर्मस्यापि तन्न कोटिनि
विष्टत्वात् सन्नाथः सयोन स्वाहितसमीपस्थितेन न तडितं पयः पयांनोधिषणां नन्वेतदपरे येन हि साधुताश्रितानां साधुता स्याद्धे
न यत्र साधवः इत्यादिषु पद्यते पत्तसर्वस्य सर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति विशेष्यत्वेन रूपभेदेपूत्तरोत्तरस्य विशेषणस्य स्वस्वापकत्वाद्योद्
कत्वाभ्यां हि विधं स्वसंबंधेन विशेष्यतावच्छेदके नियामकत्वं स्वापकत्वं स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकव्यतिरेकबुद्धि
जनकत्वमपोहकत्वं यथा सपंडितोयः साहितार्थदर्शी हितं च नयत्र पदान पक्रिया परे च तयोश्रितसाधुभावाः सा
साधनायत्र वकाप्तिकेशवः द्वितीयं यथा नार्थः स्यादिश्चाद्येदितार्थदर्शीनस्य पंडितत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकनियाम

ग्रं॰कौं कत्वे द्वितीये च हेतुतावच्छेदकव्यतिरेके नार्थान्तरव्यतिरेकाभिधानमिति तन्न भिन्नघटत्वे तत्त्वादौ न तत्त्वलमित्यादौ चोदाहृतेऽव्याप्ते
१२२ नत्रतत्रोक्तविशेषणानां विशेष्यतावच्छेदकनियामकतया स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकव्यतिरेकप्रयोजकताया
133 भावात् नहि पंकजव्यतिरेकेण जलत्वाभावे तात्पर्यं किं तु जलत्वावच्छेदेन पंकजायोगव्यतिरेकपर्यवसानं तत्समयपरेस्मोके
तथैव तात्पर्यावगमात् इत्येकावली स्मरणमाह सदृशेत्यादिना उद्बोधितसंस्कारभवा स्मृतिः स्मरणं अननुभवेऽव्यभिचारवारणा
य भवांतं ज्ञानविशेषाणां उद्बोधकानां नैयत्यसमवधानजन्यस्मरणवारणाय सदृशेत्यादीनि ज्ञानपदं च स्मृत्यनुभवोभयसा
धारणं अतः स्मरणे सैवोद्बोधकत्वेपि नाव्याप्तिः वस्तुतस्तथाविधायाः संस्कारव्यक्तेस्तन्निष्ठकारणतानिरूपितकार्यत्वं प
र्यवसितं दंशेन तदंशामाहायलत्वेन सम्बन्धालंबनस्मरणेपि न व्यभिचारः यथा तत प्रसुप्तनवनरुत्रवाऽऽवह्निस्मृतिस्तत्रगुप
तिरुविनीवा तत्रैव विषयतेऽधिकमेवतायं तेनान्विताशैत्यगुणानस्मरणाली अत्रवाऽऽसदृशमृणालीदर्शनेन दमयंती
वाक्त्वनुभवजन्यसंस्कारोद्बोधः तेन तद्वाऽऽस्मरणं जन्मांतरानुभूतस्मरणं यथा दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादंभस्तः स्फु
रदरविंदवारुहस्तां उद्बोधसुप्रियमिव कांचिदुत्तरंतीमस्माषीं जलनिधिमंथनस्य शौरिः अत्रवापिकादर्शनेन लक्ष्मीस्मरणं तेन
चसमदृसण तस्मरणोपपत्तिः नचैकसंबंधिज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकतया वापिकादर्शनजन्यलक्ष्मीस्मर
णाकस्या नेमानाभाव इति वाच्यं वाप्यव्यवक्ष्मीप्रतियोगिकसादृश्यवत्त्वकामिनीज्ञानस्यैव संबंधिनः स्मारक

त्वाभावात् सादृश्यप्रवत्वेन ज्ञायमानस्य कामिनीज्ञानस्य तावद्यं श्रीस्मरणजनकत्वात् अन्यथा उद्दीपनस्यापि दिव्यस्यासंग
नत्वापत्तेः अन्यसदृशदर्शनेनान्यस्मरणानुपपत्तेः। श्रीस्मरणहेतोरेव दर्शनस्य समुद्रमंथनस्मरणजनकताया विव
क्षितत्वात् क्वचित् स्वोपाध्यवच्छिन्नदर्शनोद्बुद्धसंस्कारेणान्योपाध्यवच्छिन्नस्मरणं यथा मम रुक्मिणीपरिणये स्वद
दीयतया यान्तं व्योमतारुणावरजास्थितं जितदिक्त्वतत्त्वामालोक्य स्मरं रतिनभश्चरा। स्मरतस्तद्गुणं द्वन्द्वामेरोर्दरीदर्पितं
बलाजनकस्तनयामाईरामं समाश्रितपुष्पकं अत्र श्रीकृष्णालोकनेन श्रीरामस्मरणं यथा वा वज्रभंश्रयशरणि द्वाश्रा
द्रवणाद्रूपेक्षणाद्वस्वस्मर्ई श्रमसमञ्चविष्णुपत्कृहं संभतिजोमद्रणसंभवं श्रमसमुद्रो अत्र श्रीरामबाणप्रहारेण पर्वतभू
मिसमुद्राणां वज्रवराहभुजमथनानामाघातानां स्मरणमुपन्यस्तं इति स्मरणं तदभाववति मतिस्तत्प्रकाशिका भ्रां
तिमान् भवति चंद्रत्वाद्यभाववति मुखादौ चंद्रत्वादिप्रकारकं ज्ञानं यत्र भवति स भ्रांतिमान् चंद्रत्वमुखत्वोभयप्रकार
कं ज्ञानं मण्डपालंदमेवत्यदोषः यथा अद्यमदहन्नोपशमनसलाहमानेन पाचिवं हसितो चंदोत्ति त्रकवणोविरम
कुसुमंजलि विलकवो अत्र स्वे चंद्रत्व प्रकारकज्ञानोके भ्रांतिमान् शुक्तिविशेषकरजतत्वादिप्रकारकज्ञा
नं तु वैचित्र्यविरहान्नालंकारः यथा वा शुसिञ्जाकमाहरणं दनीलकिरणाद्भ्रमसिमरुद्रा माणिणीवञ्जणस्मिसक
ज्जलं समंकाद्दपिपणा अत्र करणाभरणेंद्रनीलकिरणमिश्रितचंद्रमयूखेषु सकज्जलाश्रुबत्तानं कलितकलितविशे

अलं॰ कौ॰
१३४
134

ष्पकं यथा वापीकंठाभरणाभ वलोरुहवंदतितीरो कुंदस्फीतेयशसि नभसो निंबमालोकयंत्यः त्वदेविरण्यो विरहवि
कलावदसितन्यस्तका मायारं धांतरवकमलिनीपत्त्रवृत्त्यामस्पृशंति अत्राकाशस्यकलितत्वाभावेपियशः प्रतिविंवितव
नृपविशेषणांशस्यकलितत्वाभावेपियशः प्रतिविंवितत्वरूपविशेषणांशस्यकलितत्वेन विशिष्टेकलितत्वाप
देशः क्वचिदन्योन्यविशेषणकभिन्नप्रकारकोयथाणाइस्रोडतिभुजंगमहिसोजीडाइलिहस्तनतोमहिसस्तकसग
परस्परमोतिसप्याणिलिहइलालं अत्रमहिष्यस्यभुजंगेनदीस्रोतस्तस्तानभुजंगस्यमहिषलालायांपिलालास्तत्वस्ताने
नत्वमहिषेहलम्यस्तत्वप्रकारकभ्रममूलमितिस्तानयं क्वचिदेकस्यानेकप्रकारकोयथाममंदाकिन्यांवलस्रो
हलकमलधियेकिलिवाप्यांमरालभ्रांत्येपिशंभोः कपोलेममुकुलितमूलकेलीयवजभ्रमायहाराग्रेहीरवुध्येभुज
गपतिफणारत्नप्रदीपोत्पलधीयापार्वत्याः कलयमानमपतिकलिततपापात्तुपीयूषरश्मिः अत्रैकस्मिन्नेवेदेपार्वत्यास्तत्तत्स्था
नभेदेनानेकप्रकारकंस्तानं क्वचिदनेकेषामेकस्मिन्ननेकप्रकारकोयथाममैव संकेतकुंजभवनप्रतिसंचरंतीमा
लोक्यमृगैक्षभवतींगहनांधकारेचापेयकोकमयीस्तनीतिद्विरेफाः सौदामिनीतिकलयंतिमदंमयूराः पत्तेनोक
स्थलेऽवलोकितालंकारभ्रमीकाराणुक्तिमनेकत्वविवर्तणीयंमितिस्तपाकांतेन हृदयेनेकधर्मप्रकारकानेकसमवेतत्स्तानेस्थले
नतत्समवायतगजभ्रांतेतिहहाभिः श्रीकांतरतिमोवतेः यथास्थितप्रवालाभिर्दृष्टः शोरिः सकौतुकमिमादिवृत्त पत्तेनवंद

इति चकोरः कमलमिति भ्रमाः चकोरास्तनं मुखमभिधावंती मुखे लेख इति चित्रमीमांसाव्याख्यास्ता वं रूपो यथा कर्णोत्पलान्य
नमापगतद्युते लोचनस्मिन्निमीलति मुखं सखि योद्विरेफः तं येन वारयितुमघसमस्त सकाशितस्मिन् करोपि न किमंबुज
साम्यदोषः अत्रोत्तरोत्तरं नयनमुखादिसंयोगाद्भृंगभ्रांति प्रतीतिः अनेके च अनेकप्रकारकत्वमत्र विशेषः भिन्नकर्तृको
त्तरोत्तरभ्रांतौ यथा चित्रमीमांसायां शिंजानैर्मंजरीति स्तनकलशयुगं चुंबितं चंचरीकैस्तत्रासोल्लासलीलाकिसलय
मनसा पानयः कीरदष्टाः तज्ञोपायालपंत्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकैः विस्यं चोलं इसिं हत्वदविम्बगाहर्षणाना
पारएयं शारएयं अत्राप्यनिष्टभ्रांतिजन्यस्वानर्थपरिहारार्थयत्नेनान्यस्य भ्रांतिरिति अत्राद्ये मंदारमंजरीप्रकारकतायाः
का विशेष्यकत्वान्नं तजन्यं चुंबनं तत्स्तनकलशावच्छेदेनान्यदेतत् द्वितीयेपि कीरदष्टाज्ञानादिति दोषात्तत्सविशेषणे ही
ति न्यायेन दंशस्यैव विधेयत्वात्तत्सिद्धिः तृतीयेपि नायिकास्वरविशेष्यककोकिलत्वभिन्नप्रकारकभ्रांतिजन्यनायिका
विशेष्यककोकिलप्रकारकत्वानेन नाङ्गनकर्मत्वं यत्तेन स्तनयोर्मंजरीसादृश्यं नक विसंप्रदायसिद्धं येन तन्मूलाभ्रां
तिः स्यात्तदोषांतरमूलासानालंकारः कलशसादृश्यविशिष्टस्तनानुमानेन मंजरीभ्रांतौ मुखं कमलं नवचंद्रवत्प्र
तीमइत्यादिवत्सादृश्यमूलकेकालावच्छिन्नेतन्मूलकालंकारांतरस्य च मत्तकारकत्वाभावाच्च कीरदष्टा इत्यत्र विधे
या विमर्शो ज्ञाता इत्यथाप्याहारेपि विवतिमस्या विधेयत्वमादवश्यं तृतीयेपि पिकनिनदानां ताडनायोग्यत्वं नाम पिकवधूः।

सं॰कौ॰
१३५
135

त्यादन ह्रारा चन नत संभवस्तथा मतीत्यभावान्नत्र चोद्यं बुध्याद्धतः साधुरित्यादौ दंति बुध्याद्धतः स्फूर्दैर्विराह्रोवत गोचर इत्यादौ
च वुद्धिविशेषाकारेहनन कर्मत्वस्यैव बोधादित्यादि दूषणान्यलग्नकानि भवंतीत्यवधेयं साहश्यमूलके त्यादि तद्वि
षयं तथाहि मुखकमलइत्यादौ रूपकस्वीकारे तत्र च कमलविशेषकत्वस्यैव नियमात्तत्र च चंद्रसादृश्याप्रसिद्धिःअ
तस्सात्तानेतदुत्तरं यद्यपि मुखविशेष्यतयाभासमत इत्युक्तं तथापि प्राह्योपात्तसादृश्यस्यान्वयानुपपत्तिरेवमालो
पमायाः सर्वसंमतत्वात् दृश्यते च कलयति च हिमांशोर्निःकलंकस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदपांडुः कपोल
इत्यादावुपमालंकार एव ह्यत्रेऽपि कपोलेसादृश्यमूलकनिदर्शनालंकारसमावेशाश्च मतत्कारश्चेति दिक् इति भ्रांतिमा
न् प्रतीपमाह उपमानानर्थक्यं च प्रतिपमस्योपमेयत्वं उपमानकार्यस्योपमेयेनैव निर्वाहाद्यत्रोपमानवैयर्थ्यं कि
उपमानस्योपमेयत्वकल्पनं चेति द्विविधं प्रतीपं सामान्यलक्षणं तु यन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वाग्रत्वाभिमतोप
मानकत्वमेव अभिमानश्च क्वचिदन्यनिष्ठः क्वचिदुपमाननिष्ठश्चेति अत्र कर्हिरमंजर्यालावण्येन चंपककलिकादीना
मात्तेपः क्वचिदेकधर्मिनिष्ठधर्मद्वयेन धर्मिद्वयनिष्ठोभयधर्मकार्यनिर्वाहात्तदाश्रयधर्मिद्वयत्तेपः यथा तदोजसस्तद्य
शसः स्थितावि मौ हृथेति चिनेकृतेपदायदा ततो निभानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिधिःकुंडलनाविधोरपि अत्र नली
यमनापकीर्तिभ्यां सूर्यचंद्रयोर्वैकल्पं द्वितीयस्य द्विविधः उपमितेरजिः पमानतिः पत्याचा आद्यं यथा तहमद्रसागिकंग

लद्दश्श्यश्च समग्रसमंडलो विहितः अस्य मंगलवद्राहेरिंदुग्रहणो विंवं द्विजराजमिश्रंको अत्र चंद्रस्य मुखप्रतियोगिकसादृश्यानि:
पतिर्वाच्या व्यंग्या यथा अस्याः करस्य हिंनगार्हिद्र दडिर्वालत्वमापतत् खिल्यपल्लवोयः भूयोपिनामायशामायगर्वकुर्वन्कथंवा
स्तनस्य वालः अत्र किसलयस्य भेमीकराधरप्रतियोगिकसादृश्यासिद्धिर्वालत्वमासियोत्या यथा वा परभृततरुणी
नां समयगायातिगानं ननवतरुणीवाणीयं स्तथाविप्रवेणी कतिनकतिनकंठेकर्तुमभ्यसन्तेसौभवद्रूपविपिनास्वेता
भिरामेरितेन अत्रापि कगिरं भेमीवाकसादृश्यासिद्धिर्व्यंग्या यथा वा आरब्धे दयितामुखप्रतिसर्वे निर्मातमसिनपि
वृतं तत्समसमानकालमिलितामंभूरुहं द्वावर्षति आत्मदोर्दिग्गणे दिग्गणे यदि हृष्टे पर्यंकपंकेरुहः संकोचाद्दति दुःस्थि
तस्य न विधेयस्त्वाक्लिष्टमुन्मीलितां अत्र चंद्रस्य मुखानुपमत्वं व्यंग्यम् प्रथमयोः कार्यस्यैकतत्र कारणासंवैकमिति विशे
षः द्वितीयं यथा हरिवंशे नवाननाभो वरगात्रि चंद्रो न दृश्यते संदर्दिष्टाणि विवः त्वत्तकेशपाशप्रतिमैर्निरुद्धो वलाहक
कैश्चारुनिरंतरोरु यथा वा यस्यां घुमघुममालिनितमस्तोमं वलीच्छाशुभानेत्राणामपमृत्सुदाशिरिणाग्रः सूर्याच्छपवा
तिथौ अंभोजानि परां चितत्रिजमध्यं दत्वेव तेभ्यस्तत्तोगौरांगी वदनोपमासतन्मादते प्रतिर्जः वनाम् यथा वा गोत्रेस्स
तादजनिभगवानेय यस्य मयोनिः प्रख्योख्यांपदखिलमदः श्रीणांपतिर्हिरेयान् एकाग्रपदधतिभगवत्सुसभानो च
भक्तिं तेनाप्युक्तेस्तत्तन्नवदनोपमर्ममंभोरुहाणि अत्र सादृश्यपदेनत्वाक्लि विशिष्टंतदितिविशेषः क्वचिदुपमानस्योपमेय

अ॰कौ॰ त्वाभिमतनिष्ठसादृश्यप्रतियोगितानिषेधोऽनन्वया यथा कलयतिकमलोपमानमक्ष्णोः प्रथयतिवाविधुधामस्य
१२८ साम्यं सखिकथयकिमाचरामिकांतेसमजनि तत्र सादृश्यनैवदोषः अत्र सादृश्यतादोषकीर्तनेन यथोक्तनिषेधोऽनं-
136 न्वयः सएववाच्योयथा अनलंनलभ्यं तु प्रतिहततधियः पल्लवतुलां रसज्ञामनाकइवकमले मंथरयतवयं तु श्रीभिस्ता
वितरणवशीभूतजगतां करणां सौभाग्यं तव तुलयितुं पंगुरसना क्वचिदन्यस्य स्वप्रतियोगिकसादृश्याश्रयांतराभावज्ञा
नवतस्तदुपमेयदर्शनेन यथा मम आत्मीयप्रवलोकमाश्रितवतानुपातिभावेण किंवर्द्दिक्षादृशा नहि भिन्नविरहस्ता-
नानरीत्वन्यसीपत दूतिमनोज्ञपर्मनिवद्धाधारः कुरंगीदृशामन्येकेशकलापईतरणा यथंनभामवालानते इति प्रतीपः ॥
सामान्यमाह स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं तु सामान्यं यत्र कस्य चिद्वस्तुनः परित्यक्तस्वगुणस्यैव स्वहृत्तिगुणस-
जातीयगुणाश्रयेण सहाभिन्नतयाभानं तत्तु सामान्यं तद्गुणाव्यभिचारवारणाय अपरित्यक्तेपि स्वगुणसाजात्यं रूपतव्या
प्यधर्मिणा गुणत्वादिना वैधर्म्यं अन्यथा गुणत्वादिधर्मभिन्नरूपाणां साजात्यासिद्धिप्रसंजकत्वात् समानस्य भावः सामान्यमि-
ति व्युत्पत्त्योभयोरेकधर्मवत्ताप्रतिपादनादित्यर्थः यथा सितारविंदप्रचयेषु लीना संसक्तफेनेषु च सैकतेषु कुंदावदाताः
कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः अत्र कुंदसैकतहंसानामेकगुणतयाः भेदेनमानं न च शाब्देन हंसानां दृ-
ष्यकप्रतीतिरस्येवेति वाच्यं तत्तु पूर्वकालेऽभेदमानस्य निर्वाधतया तदभिप्रायेणैवोदाहृतत्वात् उत्तरकालीनभेदज्ञानेन

पूर्वकालीनाभेदज्ञानबाधाभावात् अत एव वेत्रत्वचातल्परुचां वधूनां करणिग्रतो गंडतलं गता तिस्रगाः स हेलं यदि
नापतिष्यन्को वेदपिष्यन्नवचंपकानि यत्तु नैतद्युक्तं उत्तरप्रतिपत्त्या तिरस्कृतत्वात् पूर्वप्रतीतेर्न चमत्कारकत्वं किं
तूत्तरप्रतीतेरेवेति तयैव व्यपदेशस्य युक्तत्वात् अन्यथा व्यतिरेके पुष्पमालायां पवापत्तेरिति न हि तं भेदप्रतीतेर्वर्णा
नीयोत्कर्षानाधायकत्वेन तथा नापत्तेः तिरस्कारातिरस्कारयोश्चाप्रयोजकत्वात् अन्यथा विरोधाभासस्याप्युच्छेदाप
त्तेः विरोधस्य तत्राप्यप्रविष्टत्वात् एतेन मीलितसामान्योभयप्रतिद्वंद्विभूतं उन्मीलितविशेषकात्मकं दीप्तितोऽकमलंका
रद्वयं प्रत्याख्यातं वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेन प्रथमप्रवृत्तिकाभ्यां मीलितसामान्याभ्यामेवान्यथासिद्धेः भेदज्ञाना
भावविशिष्टं यथा समरेणामदैर्यदापणोत्तल्पयत्सौरभलोभनिघ्नं लं पणितातनजलारवैरवेदपि गंजंतमलिं मली
मसां गंतं यदि व्यवसितासिध्यतां धकारे नीलांचलेनतनुमाहुणामनुयपुलीलेविद्युल्लता यदि पथिप्रतिरोधिनी स्या
दस्माह्नतेव कनकद्रवगौरिगच्छेः इत्यादौ रंजकावरणाभावेपि युद्भिन्नत्तयान्तवज्ञानं भविष्यतीति प्रतीतेः ननु भ्रां
तिमदपेतयानेदमतिरिक्तं अत्रापि यावत्स्वविशेष्यावृत्तिधर्मप्रकारकत्वस्य सत्वात् तथाहि इयं कस्तूरीति ज्ञानविशे
ष्यमत्र कस्तूरीभ्रमस्य तत्र पत्रपकविशेष्यवकस्तूर्यां तद्वृत्ति कस्तूरीत्वप्रकारकं ज्ञानं न भ्रांतिस्तथापि भृंगरूपविशेष्या
वृत्तिधर्मकस्तूरीत्वं तत्प्रकारकत्वस्यापि सत्वेन भ्रांतित्वानपायात् यथा शुक्तिरजतयोरिदं रजतमिति ज्ञानं रजतां

अ॰कौ॰
१६०
137

षोऽयमारूपमपि पुनरुक्तं शोभ्रान्तिरिति चेत् सत्यं अत्र नामास्य भ्रान्तित्वं तथापि तस्यानालंकारत्वं तदभाववचनमात्रविशे
षाकत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्यैवालंकारत्वेन स्वीकारात् किं च चमत्कारकारणतावच्छेदकरूपस्यैवालंकार
विभाजकोपाधित्वं इह च भ्रान्तित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताको न चमत्कारो विवादितः किं च संनसाध
र्म्येणापकधर्मिणोः स्वधर्मिप्रतियोगिकाभेदवत्त्वयाः तु पार्थिवेति जन्यत्वेति विभाजकोपाधिभेदात् केचित्तु भ्रान्तिमति
स्वर्धमारोपणोद्योऽभिमतोऽत्र तु अनुभूयमानारोपप्रयत्नस्यासांकर्यमित्याहुः अथ तथापि मीलितालंकारस्य भेदकं तु दर्शितं य
त्तु दीक्षिताः मीलितालंकारे प्रकृतस्य परेणापरस्याभिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरू
पावभासेपि व्यावर्तकविशेषानोपलभ्यत इति भेदः रसोनालक्तिलायोज्ज्वायाश्चरणोऽस्य सहजारुणोऽस्त्यत्र हि चरणाधपे
तयावस्थान्तरत्वेनागन्तुकं पावकादिनभासते इति न मीलितं पद्माकरमविशन्तां मुखं विना लक्षितमभूद्यामि चित्तुपमव
क्तीनां मुखव्यक्तीनां च प्रत्येकं प्रतितिरस्त्येव परं तत्र इदं पद्ममिदं मुखमिति विविविचानितिर्यानास्ति तस्माद्व्यक्तिभेदनिरो
धाने मीलितं भासमानेपि व्यक्तिभेदव्यावर्तकधर्मानवभासे सामान्यमित्याहुः तच्चिन्त्यं व्यक्तिभेदप्रतीतिविरहस्य किं वस्तु
तोऽभिन्नायां व्यक्तेः व्याकथंचित् प्रतीतिरभिमता उतव्यक्तं तत्र तन्निष्ठाभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वेन नाद्यः मीलितसाधारण्या
त् न द्वितीयः सामान्येप्यभावात् व्यावर्तकधर्मानवभासे व्यक्तिभेदप्रतीतेरुद्देशत्वात् अथ व्यावर्तकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता

कोभेदेनविवक्षितः किंतत्र तद्व्यक्तिप्रतियोगिकत्वस्य च सामान्येप्यक्षितत्रमस्त्वेतत्प्रसक्त्वादिरूपेण निर्णयेपि इयं व
क्तिरेतद्व्यक्तिभिन्नेतिज्ञानस्य निर्बाधत्वात् मीलितेन तु यावकव्यक्तेरारुणव्यक्तिप्रतियोगिकाभेदस्याप्यभावेन तदभावे
न दोषाभावादिति चेत् सत्यं मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः सितमद्दंतपत्रकृतवक्त्ररुचो
रुचिरामलांशुकाः शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः प्रियवसतिं प्रयांति सुखमेव निरस्त
भियोभिसारिकाः इत्यादौ तदभावात् अत्र नायिकाव्यक्तीनां चंद्रिकाव्यक्तिभिन्नत्वेन भानाभावात् एवंश्रीशानंदस्य
मलयांधकारैः कुंदेनिपीनेत्तवनीलकंठ पृथ्व्यक्ववंथं पृथ्व्यगतमानं न त्वय्यद्ययादे तु तत्कालरात्रि इत्यत्रभगवत्कंठ
प्रतीतेः पृथग्प्रतीतिरवधेया नचतन्मते मल्लिकामालधारिण्यः सर्वांगीणार्द्रचंदनाः क्षौमवत्यो न लक्ष्यंते ज्योत्स्ना
यामभिसारिकाः इत्यस्य पीलितोदाहरणत्वेनालिखेनादिशापत्तिरितिवाच्यं सामान्योदाहरणतयालिखड्क्रिकाव्यप्र
काशादिभिर्विरोधप्रसंगात् किंच यद्येतावदेव तस्य भेदकमंगीक्रियते तर्हि क्षौमवत्यो न लक्ष्यंते ज्योत्स्नायामभिसा
रिकाइत्यस्य प्रमाकरप्रविष्टानां मुखेनालक्षित्सुभ्कवामित्यस्य च केन विशेषेणायं मीलितं तद्दितीये सामान्यत्वं वापि ते
ननु तद्व्यक्तिभेदाभेदभानाभानाभ्यामेवैतत्कमेव भेदकमिति चेन्न मैवं आरोपितव्यक्तिभेदभानसंभवात् तथाहि
एकधर्मावच्छिन्नत्वेप्येकधर्मावच्छिन्नतयाव्यक्तिभेदभाने सामान्यमितितन्मते पर्यवसितार्थः अन्यथा पद्मेष्वेव पद्माका

रप्रतीतेरपि तथाच प्रसंगात् न च द्वैतीमवत्सु इत्यत्रापि विशिष्टं चंद्रिकात्वाभाववत्त्वामभिसारिकाया चंद्रिकात्वेन दे
शांतरीयचंद्रिकाव्यक्तिप्रतिप्रयोगिकव्यक्तिभेदवत्त्वेन च ज्ञानस्य सत्वात् एवं च यथा मुखस्य पद्मत्वेन पद्मांतरभि
न्नत्वेन च भानादत्र सामान्यमभ्युपेयितथाभिसारिकायां इयं चंद्रिकायांतरभिन्नेति भिन्नव्यक्तिकतया भानमस्त्येवेति
तथैवात्रापि कथं सामान्यं नांगीकुर्याः पद्मत्वेन भासमानायां मुखव्यक्तावेव व्यक्त्यंतरतया भानं न तु चंद्रिकात्वेन भासमाना
यामभिसारिकायामिति त्वन्मतेपि दुर्घटत्वात् यत्तु मतं वस्तुद्वयस्य लक्षणाद्वयसाम्यात् केन चिद्दलीयसा स्वरूपतिरो
धानेमीलितं स्वरूपप्रतीतावपि गुणसामान्याद्भेदतिरोधानेसामान्यमिति तदप्यसत् गमिव क्षितिसूक्ष्मग्रासं सुंदरि मात्र
वरेउ ग्राम उमिश्रको उद्वेत्तु दंविलमचंदिग्राह्वको पेष्टः इमं दत्तं इत्यादौ स्वरूपप्रतीतेरभावात् मलयजरसेत्यादाव
पि नियमेन स्वरूपप्रतीतेरभावाच्च एकात्म्यं वध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्फुटमिति प्रकाशलक्षणविसंवादाच्च किं
च मीलिते व्यक्तिभेदे न प्रतीयत इत्यस्य कोर्थः किं तस्याज्ञानविषयत्वे वनास्ति किं वा स्वावृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानविषयता
नास्तीति नाद्यः सद्भिविषयाभावात् संनिकर्षाभावाद्वा प्रतिबंधकसत्वाद्वा नाद्यद्वितीयौ तथाप्युपभ्युपगमात् अन्यथा
चरणौ सद्रजारुणाविन्यस्यापि मीलितत्वापत्तेः मुखत्वावच्छेदेनासंनिकर्षे पद्ममात्रविशेष्यकपद्मत्वप्रकारकज्ञानस्या
पि तत्वापत्तेश्च न तृतीयः यावकमात्रविशेष्यकज्ञानप्रतिबंधकस्य तदाप्यभावात् न द्वितीयः सामान्यसाधारण्यात् तत्रापि

मुख्यादेर्मुख्यत्वप्रकारकत्वानविषयत्वात् चरणत्वप्रकारकबोधविषयतायाश्च याचकेप्यबाधाभावात् एतेन भेदाग्रहेण
लिंगानां लिंगैः प्रत्यक्षवस्तुनः अप्रकाशोत्पन्नध्यक्षंवस्तुनस्तन्निमीलितं अत्र सामान्यवारणाया नध्यक्षस्येति तत्राध्य
क्षस्यैव वस्तुनः तरस्याग्रहणमिति प्रत्यक्षविषयस्यापि वस्तुनो बलवत्सजातीयाग्रहणकृतं तज्ज्ञिमत्त्वेनाग्रहणं सामा
न्यं मीलितेन तन्निगूह्यमानं वस्तुनः प्रत्यक्षविषयइति नातिव्याप्तिरिति चरमांगगाथरोक्तमपि परास्तं स्वधुतिधर्मि
प्रकारकत्वेन वस्तु निउभयत्राप्यनवभासात् अन्यथाचोभयत्रापिभानात् किंच स्फुटलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिं
गैरपि तिसाम्याज्झिमत्वेनाग्रहमाणानां वस्तुं तरलिंगानां स्वकरणानुमापकत्वं मीलितमित्युक्ता सत्यसिद्धोदर
स्वभावयति निर्विवाधवेष्टगातितव वदवदनेमणिरदनेनांहलंकेनलक्षयेमवर्थ्यं इत्युदाहरणमयुक्तं द्वयविष
यकरूपचात्तद्वस्यामसिद्धावस्तुं तरग्रहणं विनोपिविजातीयरूपादिरूपाणां तदीयलिंगानामपिचाक्षुषानुप
पत्तेः तदर्थं चाक्षुषविषयतायास्तत्रैवाभ्युपगमादित्यादिक उच्यते यत्र तिरोधायकधर्मविशेष्यकोबोधस्तत्र मीलितं
यत्र ताटस्थ्यधर्मीश्रयविशेष्यकोबोधस्तत्र सामान्यमिति विभागः तथाहि अपांगतरलेटयौ मधुरवज्ञवर्णगिरो वि
लासभरमंथराणगतिरतीव कांतमुखं इति स्फुरितमंगके मृगदृशां स्वतोलीलया तदत्र नमदोदयः कृतपदोपि संलक्ष
ते इत्यादाविदं तारुण्यादिकं स्वभावजन्यमिति बोधेन तयं स्वभाववस्त्वादिरूपः मलयजरजसेत्यादौ तु द्वयं चंद्रिकेत्यादि

ग्रं॰ कौ॰ तिरोधायकधावल्यादिरूपधर्मोऽत्र विशेषकपदवाच्यो नालेदधावल्यं चंद्रिकीयमित्यादिरूपः । आश्रयत्वं चात्र कारणत्वं तद्रूपग्रा-
१३५ हि अनन्तरत्वादिनां स्वभावानां श्रितत्वेऽपि दोषः बोधश्चात्र यन्निष्ठज्ञानविषयत्वाभावः स्वधर्मस्य प्रतिपाद्यत्वदात्मसमवे-
139 तो विवक्षितः तस्यैवालंकारताप्रयोजकतया चमत्कारधायकत्वात् न तु तत्प्रतिपादकशब्दजन्य इति उदाहृतेषु तथा-
बोधविरहेऽपि न क्षतिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ इति मीलितं ॥ विशेषमाह । स्थितिराधाराभावे वृत्तिरनेकेषु युगपदेकस्य एक-
कारम्भेऽशक्यकार्यान्तरसिद्धिरिति विशेषः । आधारपदस्य संबंधिसापेक्षतया स्थितिराधेयस्य सर्वथैवाधाराभावे कार्यस्या-
वस्थानासंभवाच्च आधारपदं प्रसिद्धाधारपरं तथा च प्रसिद्धमाधारमन्तरेणापि आधेयस्य स्थितिः प्रथमो यमेको विशेष इ-
ति पर्यवस्यति यथा दूरं उद्धीहदि अफविसोभगेहज्जंपि अकसोदि अब्भंदिअपुणो समंविअो इअ किं सदेथेण अत्तना-
पिकानिष्टरूपस्य नायिकैवाधारः प्रसिद्धः समवायिकारणत्वात् तां विना च पल्लोस्तदवस्थानसत्कंन उपनीतभाव विष-
यत्वाभिप्रायेणोपपत्तिः । यथा वा मम श्रीराजचंद्रदेवस्य येन शेखरेण सिंहासनेऽशनमावस्यपरिस्कृतेऽपि चित्रं गुणा अ-
विषया वचसां तदीयाः सयोजनस्य हृदयान्यवनामयन्ति । प्रथमं कार्यकाले आधाराणां तत्ताभाव इह तत्त्वं स इति विशेषः ॥
यत्र चैकमेव वस्तु युगपदनेकत्र वर्तते स द्वितीयः पर्यायवारणाय युगपदिति ॥ यथा चित्ते विहट्टदि ण टुट्टदि ण
सा गुणेसु सेज्जा ॥

रलोदृदिविसदृदिदिग्मन्देसुवोऽल्लम्भिवदृदिद्यमसप्यदिकथवंपेक्षणोणऽत्तदृदिविवंतरुणीतरही अत्रैकस्यापवकस्
र्मजर्गीयुगपदनेकत्रवृत्तिः यत्रैवैककार्यारंभकयत्नेनदुःकरकार्यांतरमपिसमारभ्यतेसद्वतीयः परिहृतमयशःप्रा
प्तिमस्मास्त्वदन्तोऽद्यराज्यदृदः पकमपिनीतिवीजंवऊफलमामेतियस्यतवा अत्रचाणाक्येनपर्वतकवधजनकारंभेण
नंदवधजन्यायशःपरिहारः अन्यस्यायशःसंबंधः अद्वैराज्यहारिवधेनसाम्भदयस्येतिवहवोर्थाःसाधिताः यथावा अस्म
द्धोत्रमहनरःक्रांतभ्रन्नामघायमाद्योरविः पिव्यानोवयमध्यतेभगवतीभूर्वयाराजन्वती अद्यसंवऊमन्यतेसदृवरै
रस्माभिरणंवशलोयेनैनावदरुंदनीयतिरपिस्वेतानयहूतातिनः यथावा भूस्थितलेखाचनिलोऽनमाचनासाचरंभाच
पदरुस्वसिः दृष्टातनः स्वरयतीयमेकानेकाग्रः प्रेतणकौतुकानि अत्रैकभेमीदर्शनेनवहूनांस्परोदर्शानसिद्धिरुक्ता
यथावाममउदंचदन्तोजामनिसृरभिनिष्यासपवनांनितांतरंध्यासंसारतनुविविधिनात्तंविदधता सुमेरुःसृष्टो
न्योविरवविस्रपरोमालयमरुद्विजातीयोभूमौसमजनिस्वधादीधितिरपि ननुप्रथमतृतीयभेदौविभावनायामेवां
तर्भावमर्हतः आधाररूपकारणाभावेपिस्थितेरुक्तत्वात् साध्यताख्यसंबंधेनतद्विषयकप्रयत्नभावेपितत्कार्योक्तेश्च
तिचेत्कारणाभावेपियत्रकार्योत्पत्तिर्वर्ण्यतेसाविभावना अत्रतुस्थितिरेववर्ण्यतइतिनदोषः किंच तत्रकारणतावि
च्छेदकावच्छिन्नाभावत्ताभावएवोच्यते अत्रतुतत्तद्व्यक्तितावच्छिन्नाभावोपंससाधारणः एवंद्वितीयस्यापिनवकाशः

अलं·कौ·
१५०
150

तत्र स्वानिष्टकार्यत्वप्रतियोगिककारणाभावावच्छिन्नकार्यीयत्वातिः अत्र स्वव्यानिष्टकार्यत्वप्रतियोगिककारणावच्छिन्नकार्यी
यत्वातिशयचमत्कारहेतुरिति विषमात् कारणतावच्छेदकावच्छिन्नानभिधानाच्च नन्वनित्यसाधारणानुगतलक्षणाभा-
वात् कथमेषां विशेषभेदानां अन्यतमत्वेन संग्रहे सत्यलंकारान्तरभेदनाया अपि वक्तुं शक्यत्वान्नियामकाभावात् अतएवाद्
यगलंकारत्वमेव कल्पयितुमुचितमिति चेन्न स्वनिरूपितव्यभिचारप्रतियोगिकत्वस्यानुगतधर्मस्य वक्तुं शक्यत्वात् आ
धाराधेयानां कार्यकारणानां परस्परं निरूप्यनिरूपकभावसत्त्वात् आधेयाधेयस्य प्रतियोगिन आधारनिरूपकस्य निरू
पकव्यभिचारात् द्वितीयेऽप्येकहेतुत्वेनवापरत्र हेतुत्वान्न व्यभिचारस्याविशेषात् तृतीयेऽपि कारणनिरूपप्रतियोगिनः कार्यनिरूपनि
रूपकव्यभिचारसत्त्वात् न चैवं विभावनाविशेषोक्त्योरतिप्रसक्तं तत्रापि कार्यकारणाभावव्यभिचारादिति वाच्यं किंचि
न्निरूपकसाहचर्यस्यापि विवक्षितत्वात् अत्रैकत्राधेयस्याधारान्तरसंबंधिप्रत्याधारसाहचर्यं विवक्षितमेव एवं कार
णस्य स्वप्रतियोगिककार्यसाहचर्यमपि तथा विभावनायां तु कारणान्तराधीना यद्यपि कार्योत्पत्तिस्तथापि तस्याविवक्षि
तत्वान्न व्यभिचारः कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिप्रयोज्यचमत्कारस्यैव तत्रानुमतत्वात् विशेषोक्तावपि कारणस्य कार्यव्य
भिचारित्वेऽपि कार्यान्तरसाहचर्यस्यानभिमतत्वात् सत्यपि कारणे कार्यानुत्पादमात्रप्रयोज्यचमत्कारस्यैव तत्राभिमतत्वादि
त्यलमतिप्रसंगेन इति विशेषः अथ तद्गुणमाह परकीयगुणातिरोहितगुणस्य भावत्वं तद्गुणोक्तः बलवद्वस्तुतद्गुण

प्रतिबद्धगुणज्ञानस्य वस्तुनो भानं यत्र स तद्गुणालंकारः मीलितातिव्याप्तिवारणाय वस्तुनो भानमिति सामान्यातिव्याप्ति
वारणाय ज्ञानस्येत्यंतं तत्र तु तदीयगुणस्याप्रिग्रहान्न दोषः नच भ्रांतिमदतिव्याप्तिः धर्मितावच्छेदकातिरिक्तप्रकारतांशे वि
षयतावैयधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् अत्र हि विषयत्वमेव धर्मितावच्छेदकीकृतस्य धर्मांतरगुणप्रकारकं ज्ञानं तत्र तु धर्मिता
वच्छेदकतया विशेषधर्मो न भासत इत्येव विशेषात् एवं च धर्मितावच्छेदकत्वेन या प्रकारता तदन्यप्रकारता यत्र स तद्गुणः
अन्यत्र भ्रांतिमानलंकार इति फलितं केचित्तु भ्रांतिमति स्मर्यमाणारोपोऽत्र त्वनुभूयमानारोप इत्येव विशेष इत्याहुः यथा
माणां सिंदूरिणीपद्मरागेणारुणकपोलादरप्रद्दाभिमा उक्तं अस्मद्गुरुचरणैर्हारावलीहारी चिरं दिशा अत्र मनस्विनीवाक्षप्रस
णांन यनकपोलाधरप्रभाकरंबितत्वेन स्मरचापसादृश्योत्प्रेक्षः यथा वा मदंतुरितचारुहासलिराशमुहपंकजस्वरादिपवण
णा हविंअतदपिवइअरकर्तुंअविशेमदंदयद्दाणाणिहाइ मुखपवनसौरभ्येण गैषयकदुत्वतिरस्कारः सौरभ्यसंबंधः॥
यथा वा गाढाश्लेषविकीर्णचंदनरजः पुंजप्रसंगादियं शय्यासंप्रतिकोमलांगि कठिनेत्यारोप्य मां वल्लसि गाढौष्ठग्रहदष्टवि
माकुलतया पादाग्रसंदंशकेनाकृष्यांबरमात्मनो यदुचितं धूर्तेन तत्प्रस्तुतं अत्र शय्यास्पर्शविरोधेनेतद्रंजनपरागीय
काठिन्यस्पर्शसंबंध उक्तः अत्र सर्वत्र तिरोधायकगुणस्य तिरोधेयगुणानिष्पन्नत्वं तत्ताभावप्रतियोगिगुणत्वव्याप्यजात्यवच्छि
न्नत्वमवधेयं तेन यच्चंद्रालोके प्राकसितद्रस्य गुणो न तु कर्षी तद्गुणः पद्मं तिथेः नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरिति नीलत्वमिति

अं॰ कौ॰
१५८
१५१

अननुगुणत्वमलंकारांतरमुक्तं तन्निराकृतं भवति तत्रापि उत्पलीयानीलगुणनिष्ठात्यंताभावव्यापिनीगुणत्वव्याप्यनी
लत्वादिव्याप्यानीलतरत्वादिजातितदवच्छिन्नत्वस्य कर्णोत्पलीयनीलगुणे सत्वेन तद्गुण एवांतर्भावसंभवात् विरोधाय
कगुणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वविवक्षयैवालंकारांतरत्वेनानुगुणस्य तैर्लिखि
तत्वात् तथाविवक्षायां तु प्रयोजनाभावेनैक्यमेव स्वीकार्यमिति युक्तं न च तदुक्तविवक्षायां तद्गुणोदाहरणेष्वलक्षणा
नुपपत्तिः विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरंत्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीर
नीलैः इत्यादौ विरोधे सूर्यरथ्यासंबंधीयहरितत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वारुणिमरक्तत्वनिष्ठजातेर्गुणत्वव्याप्यत्वव्याप्यत्वा
भावादिति वाच्यं तत्र व्याप्यपदस्य भेदाभेदसाधारणव्याप्यतापरत्वेन गुणत्वव्याप्यं यद्गुणत्वं तद्व्याप्यतायाः सत्वेन दोषानवका
काशात् न चैवं गुणत्वव्याप्यं यद्गुणत्वं तद्व्याप्यतायाः गुणत्वेऽपि सत्वात् तस्य विरोधेयगुणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वानुप
पत्तिरिति वाच्यं द्वितीयव्याप्यपदे भेदघटिताया एव व्याप्यताया विवक्षितत्वेन कस्यापि दोषस्यासंस्पर्शादिति दिक् यतेन
पुनः स्वगुणसंप्राप्तिर्विज्ञेया पूर्वरूपता हरकंठांशुलिप्तोपि शेषस्त्वद्यशसाचितः यथा वा भूपालकस्य यशांसि विश्वमभवे
णोपार्जितानि क्रमादेतस्य स्तुमहे महेभदशनस्पर्धीनि कैरवादैः लिंपद्भिः कृतकं कृतोपि रजतं राज्ञां यशः पारदैस्य स्वर्ण
गिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णीपुनर्निर्मित इति पूर्वरूपाख्यमलंकारांतरमपास्तं तद्गुणाद्यद्रूपत्वात् अतएव विभिन्नवर्णा इत्यादि

कंकाव्यप्रकाशेन तद्गुणोदाहरणं लिखितं उक्तं च काव्यप्रदीपे अतद्गुणोदाहरणं रविहरणापेतया गरुडाग्रजस्य तदपेतयात्र हरि
न्मणीनां गुणतया प्रतीतिरिति न चातद्गुणालंकारोत्तर निरासार्थं त्वद्रूक विवक्षायां प्रस्तालंकारत्वं तु वीरं अत्र हरिन्मणित्वं
हरितत्वजातेस्तिरोधेयस्फटिकस्थहरितत्वनिष्ठासंसर्गाभावप्रतियोगित्वादिति वाच्यं यन्निष्ठतिरोधेयत्वप्रतियोगिकान्तिरो
धेयकत्वाश्रणालित्वमभिमतं तन्निष्ठासंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यात्रापि सत्वात् अत्र हि रक्तत्वनिष्ठतिरोधेयतानिरूपितमेव
हरिन्मणिनिष्ठहरितत्वस्य तिरोधायकत्वं विवक्षितं रक्तत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं च हरितत्वजातेरस्त्येवेति भूषणे त्वा
दिकं तूदाहरणमयुक्तं रक्तिमैव यत्र तद्गुणसंबंधप्रयुक्तस्वगुणाभासैवस्वरूपत्वात् हरेरत्याद्युदाहरणे तथैवार्थप्रतीतेः
लक्षणा यद्यपि तादृशार्थस्यैव प्रतीयात् न त्वत्र वप्रतापसंबंधिरूपसंबंधप्रयुक्तस्य सुवर्णादेः स्वकीयरूपलाभस्य विव
क्षितत्वात् तद्रूपतिरोधायकद्रव्यांतरसंबंधापनायकत्वेनैवात्र वक्तेः पुरस्कारात् इति तद्गुणः अतद्गुणमाह अन्यगुण
संबंधेप्यतत्स्यातद्गुणः प्रोक्तः स्वनिष्ठगुणसत्वेऽन्यगुणनिष्ठप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिवध्यतानाश्रयत्वेऽतद्गुणः यथा
ण्डनइति विहीसगणतमं सोम्म महाव परिणीव दिग्र विस्माणां दिहिविसेदि वअमसं उअहिस्सणामाअरे दिविणा विहवि
अं यथा वा धाता भालतलानलौकवलितांकं दोस्था हालाहलैरालीप्याय जटाटवी वलयितैः श्रीविघाणांगरोः कीर्णाभस्म
भिराहतास्थिपटलैर्विहाजटाग्रैरपि स्थीयामन्नतिमाधुरीं हरशिरोरत्नं किमिंदोः कला यथा वा विरोधिवर्णविभवणाभ्रभासां

मल्लात्रिकौतूहलमीक्षमाणां स्मरस्य चापभ्रमचालिते तु भ्रूवैविलासा द्वालितेव दंतीं अत्र प्रथमार्द्धे विजातीयरूपदलं
कारद्रत्नकांतीनां मन्मथुद्धतया वर्णिमा तेषां परस्परगुणानुविधानं वर्ण्यं तद्गुणोपकस्योत्कर्षाविवक्षा इह तु उभयोःसा
म्यविवक्षेति विशेषः फले अत्रदिर्पंति सत्यपि परगुणाग्रहणहेतौ न तद्रूपकार्यतानाद्या विशेषोक्तितो नातिरिच्यत एवाच्यं नचा
त्र कार्यकारणभावो न विवक्षितः किं तु धर्मांतरसंनिधानेपि तद्गुणाग्रहणाभाव एवेति वाच्यम् अपि शब्देन विरोधस्योक्त्वा
त् विरोधस्य च कार्यकारणविवक्षायामेव समुल्लासात् अन्यथाकारणाभावेपि कार्यानुत्पत्तौ विरोधानुपपत्तिप्रसंगात् इति
अत्रोच्यते कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिसाम्येपि यत्राभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य तद्धर्मावच्छिन्नकारणतावच्छेदकप्रतियोगि
ककार्यतावच्छेदकविवक्षितं तत्र विशेषोक्तिः यत्र तु भावप्रतियोगिनस्तन्निष्ठकारणतानिरूपितकार्यताशालित्वमात्रं
तत्रातद्गुण इति विभागात् इत्यतद्गुणः व्याघातमाह कार्यांतरहेतुतयाऽन्येनाभिमतात् हि हेतुकार्यं चेत् क्रियते परेण तत्स्या
द्व्याघातोयं समाख्यातः ॥ अभिमतकार्यनिरूपितकारणतावत्त्वेनान्यविवक्षितस्यार्थस्य यत्र तद्विरुद्धार्थनिष्ठकार्यतानिरूपि
तकारणताश्रयत्वं केनचित् प्रतिपाद्यते स व्याघातः व्याहन्यतेऽन्याभिमतकार्यकारणभावोऽनेनेति व्युत्पत्तेः यथा जितस्तवा
स्येन विधुः स्मरः श्रियाकृतप्रतिसौमममतौ वधेकृतः नवेतिहत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसंकल्पधराः किलामराः ॥
अत्र भैम्या नलसंबंधिनी त्वबुद्धिः कामचंद्रयोर्भैमीवरेऽथ हेतुत्वेनाभिमता ॥

भेमातनस्याप्यवनलमास्तिदेतत्त्वं साधितमिति व्याघातः न हि इच्छाविषयेभूतभेम्यानिष्ट विरोधिभेमीष्टत्वस्वरूपो विरो-
धः यथा वा अदोषत्वमेव सतां विद्वग्एव मे द्विषां स्पृष्टादोषकणाधिरोधः तत्रात्रुसन्तस्मृति दूषणोभवेदलीकमाधातम
वधमुधमः अत्र दोषारोपस्य दोषवत्ताप्रतीतिं प्रति हेतुत्वमारोपकस्य विवक्षितं तत्सैव दोषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भाववत्तुप्रतीतिहेतुत्वमुपपन्नं यतः किं विशेषवत्ताप्रतीतिजनकस्य सर्वदोषाभाववधीहेतुत्वाच्च मतत्कारः अत्रारो-
ताभावस्य प्रतियोगिनासार्द्धमेकसंदथावच्छिन्नसमानदेशकालत्वरूपो विरोधः कर्णोत्पलायनमपगतयुतेस्त
तास्मिन्निमीलति मुखं सखि योदितेषु तं येन वारयितुमप्य समं समत्तकासितास्मिन्करोपिनकिमं वुजसाम्यदोषः अत्रम
मरथारहेतत्वेनाभिमतस्य द्रास्य गतसंबंधहेतुत्वसमकं इच्छाविषयीभूताभावप्रतियोगित्वं विरोधः यथा वा अंभो-
धीनां तमालप्रभवकिलपथ्यामवेलावनानां मापारेभ्यस्तुर्णीचफुल्लमितिकुलदेभितांतर्जलानां मालेवाम्लान
पुष्पानवल्पति श्राने रुषनेयाशिरोभिः सामथ्येव स्वलंतीकथयति विनयालंकृतं त्वेप्रभुत्वं अत्र चंद्रगुप्तेनाश-
क्तिव्यंजकतयास्वाज्ञाभंगो दोषत्वेनमागमः सएव चाणक्येणविनयव्यंजकतया गुणत्वेनोक्तः एतेन लेशोपि निरस्तः
एवं हि स परैरुक्तो लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छंदचारिषु शुक पंजरबंधस्ते
मधुराणां गिरां फलं अत्र विरप्रोषितपुत्रदर्शनोत्सुकस्य पितरमस्तन्तप्रशंसारूपेवाक्ये शुकनिष्ठबंधनरूपगुणस्य

अ·कौ· स्वाकांक्ष्यविरोधित्वेन दोषत्वं तद्विपरीतनिष्ठवक्तृत्वाभावरूपदोषस्य च स्वाकांक्ष्यानुकूलत्वेन गुणत्वं कल्पितं न चात्र व्या
१४३ जस्तुतिरितिवाच्यं शुकस्य निंदाव्याजेन प्रशंसायां तदन्येषां स्तुतिव्याजेन निंदायां वा प्रवृत्तेन तात्पर्यविरहस्य स्पष्टत्वादि
143 ति तत्राप्युपकारहेतुत्वेनाभिमताद् वक्तृत्वाद् रूपस्वाकांक्ष्यप्रतिबंधकत्वरूपविरुद्धकार्यस्य अनर्थहेतुत्वेनाभिमताद्
वक्तृत्वात् स्वाकांक्ष्यरूपेष्टकार्योत्पत्तेश्चाभिधानाद्व्याघातः एवं तदंतर्भावात् एवमुदाहरणांतरेष्वपि योज्यं अत्र वदंति व्य
तिरेक एवालंकारः दृष्याद्यं मन्मथिजं जीवयंति दृशैव याः विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः इति प्राचीनो
दाहरणे जयिनीविशेषणेन तस्यैव प्रकाशनात् न च व्याघातोऽप्यत्र व्यतिरेकोत्थापकत्वेनास्थित इति वाच्यं तथाप्यलं
कारांतरत्वसिद्धेः विधेयत्वविषयाभावादितिदिक् तदसत् सादृश्याविवक्षायामेव व्यतिरेक इत्यसत्कृष्टत्वस्याप्यत
त्वात् अत्र च धर्मांतरेणापि शिवनायिकयोः सादृश्यानभिमतेः स्पष्टत्वात् नन्वेवमपि पूर्वोक्तेषु एवमुक्तालंकारा य
थायथं निरूपिताः यत्रैषां संवलितानां चमत्कारविशेषाधायकत्वं तत्राप्यलंकारत्वमनुभवानुरोधात् मंतव्यं तत्रापि
द्वौ प्रकारौ संसृष्टिः संकरश्च लोकेपि हि मणिहारस्वर्णालंकारादिना विशोभा उभयघटितत्वाद्यादिनापि तद्वदत्रापि
तत्राद्यप्रकारमाह संसृष्टिः परस्परमनपेक्षास्थितिरनेकस्य अनेकपदेन द्वयोर्बहूनां चोपादानं संकरव्यावर्तनाय अ
नपेक्षेति तत्र द्वयोर्यथा गुंफंती नयनोदविद्रुतिवदैमुक्ताभिरामलतो निश्वासमरुल्पितारुणाधरतले निस्पंदताभा

१४३

गताकेलीमंदिरे रेहलीं मुखशशिज्योत्स्नाभिरालिंपती हस्तन्यस्तकपोलपालिनिभृतं कल्याणि कं ध्यायसि अत्रोपमा
रूपकौ बहूनां यथा पत्रैरेव यदागजेंद्रमलिनैराध्मातलं वो यैर्वर्षद्भिः सततडिद्बलाकधवलैर्मेघैः सधालं मनः तत्
किं मोषितभर्तृवधपटहो हा हा हतास्येवकामाहृद्भ्राहितिस्तिब्रवीति शब्दयोत्तारतं तेन मदिपत् अत्र गजेंद्रमलिनी
त्युपमा यद्यपि तडिद्बलाकाभिः धवलेत्यत्र तृतीयासमासो न संभवति बलाकापदे ह्रस्वत्वानुपपत्तेः तथापि तडिद्
बलाकाभिः सहिताः तडिद्बलाका इति समासे उपसर्जनह्रस्वत्वं कृत्वा सततडिद्बलाकाश्च ते धवलाश्चेति कर्मधारयो वा कः
सततडिद्बलाकत्वं च विशेषणं हेतुगर्भं तद्गुणसंबंधेन शावलसिद्धेः एवं चात्र तद्गुणालंकारः न च चित्ररूपमप्यत्रैव
ह्यगुणास्यश्यामतया सामान्यमवधानात् स्वगुणत्यागो नास्तीति वाच्यं चित्ररूपस्यातिरिक्तत्ववादिनां मतेनैतस्यैव चत्वात्
वधपटह इति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन कथंचित् समाधानात् हारं दत्तेनेति प्रतिपत्तिरिति निदर्शनादुद्दिष्टेपि
मतसितत्वे द्वेगजनकव्यापारः दत्तेत्यारमत्तेपमदर्शारस्तूपमापर्यवसानात् तस्मादेषां निरपेक्षाणामेव सत्त्वात् संसृ
ष्टिः एकमपेक्षासमुत्थासमुद्भावेन संकरः प्रोक्तः यत्रैकमलंकारमुपजीव्यालंकारांतरं स्वरूपमासादयति तत्रांगांगिभा
वरूपः संकरः सोपि द्विविधः यथा सिंहस्याकृतिमृगयम्बुदेति निभृतं तस्कंधावधिश्यामिकेवोमां तस्य शिलीमुखैरसमरां र
भोह्दरेधावेति जानीमो नु पदि मदोषजिमिरव्यामिश्र संध्याधियेवालं यांति समस्तवाऽजभुजातेजः सहस्रांशवः ॥ अ

अं॰ कौ॰
१५५
155

त्र दृक्तिति तिमिरसंवलितसंख्यात्वप्रकारकभ्रान्तिरभिमतात् तत्रासिंहत्वजन्यमूर्द्धाशावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणेन
हुणालंकारमुपजीव्य भ्रान्तिमानुन्मिषति अतस्तस्यानुग्राहकत्वं भ्रान्तिमतस्त्वात्·· ग्राह्यत्वं इति संकरः तेजः स्फु
रतां शाव इति रूपकं तत्र प्रसिद्धसाधर्म्यापेक्षमेवेति न कस्यचिदनुग्राह्यं यद्वा भ्रमस्यात्र स्तोतदेहस्त्वाभिधानाज्झान्तिमत्का
व्यलिंगसंकरः वहूनां वा यथा जातेयुम्मतप्रयाणोवतिरमणाप्रजोयोगदोषादशेषादिग्योषाः स्तान्निसद्यस्तदविल्पव
प्लनेत्रतीरायमासहसंगमस्तत्रप्रतापैः समममुप्रसिदयौदोहदंदेधवतासामावीभातामस्तृतेयदियमत्रमहः खंडमार्तंड
विंव प्रत्रजोयोगेति श्लेषः दिग्योषा इति रूपकं जातेश्मुत प्रेत्स्यादिशां नेत्रांवुसंयोगप्रान्तेवकरस्तानत्वप्रकारकसंभाव
नाविषयत्वस्फुर्तीत प्रतापेनायकव्यवहारारोपात्समासोक्तिः दोहदव्यवहारदेहत्वयामातविस्पादितावाक्यार्थहेतुकंका
व्यलिंगं तत्र रूपकं श्लेषांगं दिशां स्त्रीत्वारोपं विना रजोयोगेन्यत्रानेव रूप ह्वितोयार्थ प्रतिपत्तिविरहात् श्लेषेण च स्तानोत्
मेतान्निर्वहति आर्तवयोगाभावे वा तेसंवंधेस्नानत्वप्रकारिकायाः संभावनायाश्चानुपपत्ते एवं दिशां नायिकात्वारोपः प्र
तापस्य नायकव्यवहारविषय प्रतीतिरूपसमासोक्त्युत्थापकः नहिं नायिकासंगमभर्तृत्वभिन्नः प्रतापादिशोः कश्चित्
साधर्म्यविशेषः प्रसिद्धः एवं काव्यलिंगमपि तदुत्थापमेव दिशा स्त्रीत्वं विना गर्भजनकतायाप्रतिपादयितुमशक्यत्वात्
एवमन्येषामन्योन्यापेक्षत्वादंगांगिभावरूपः संकर इति दिक् संकरान्तरमाह साधकवाधकमानाभावादेतस्य निर्णयाभावे

यत्र कस्यचिदलंकारस्य बाधकसाधकवानास्ति त्वान्यतमनिर्णयाभावात्संकरः यथा देवा अन्तस्मिफले किंकीरउ यति
अंउणाभणामो कंकेल्लिपल्लवाणं णापल्लवा होंति सारिच्छा अत्र मलक्षगुणनायकप्रतीतिः मद्भुताशोकहृतानेनेति स
मासोक्तिः किंवा अप्रस्तुताशोकवृत्तान्तेन प्रस्तुतपुरुषप्रतीत्याः प्रस्तुतप्रशंसेत्युभयसंभवात्संदेहप्रकरणादेर्निर्वाह
कस्याभावदिति अत्र एवं कापि योपितमृगाङ्ग इमास्मृगालाञ्छनः केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः स्यत्र मृगद्वक
द्विन हन्तांतस्य प्रस्तुतत्वेन समासोक्तिः किंवा अपादप्रस्तुतप्रशंसानिर्णयान्न संदेहः अनेकालंकारकोटिकसंशयो यथा नयना
नंददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति अधुनापि निरुद्धाशमपि शीर्णमिदं तमः अत्र दिनकालो दीपककालस्य भंग्यन्तरेण प्र
तिपादनात् किं पर्यायोक्तं किं वा इन्दुविम्बेन मुखस्य निर्णीतत्वादतिशयोक्तिः अथो स्विदेतदिति मुखं निर्दिश्यतस्येन्दुवि
पेन सहाभेदवर्णनाद्रूपकं यद्वा प्रदोषवर्णने चन्द्रविम्बस्य प्रकृतत्वेन विशेषणसाम्यान्मुखप्रतीत्या समासोक्तिः उत
मुखवर्णने प्रकृते चन्द्रस्याऽप्रकृतस्यैव वर्णनादप्रकृतप्रशंसेति संदेहः एतत्काव्यप्रकाशकृता एतदिति मुखं निर्दे
शं मुखे चन्द्रयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा प्रसीदतीत्यस्योभयान्वयित्वेन तुल्ययोगिता एकस्य प्रकृतत्वे परस्य चाप्रकृत
त्वे दीपकं चेत्यलंकारद्वयमपि संदेहविषयत्वेन लिखितं तच्च यद्यपि समुच्चयो नावगम्यते चकारादेः समुच्चायकस्याभावात्
तथापि गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादाविवाध्याहृतचकारेण समुच्चयप्रतीतिरिति तज्ज्ञा व्याख्यातारः समुच्चयवाचकं विनाप्यर्थ

अ॰ कौ॰ विषयत्वकोटिक इति केचित् तन्न अलंकारान्तरमभिमतकविकल्पितकाद्यैः अकवेलात्पर्यमेवेत्येयमाकारकसंदेहासं
१५५ भवात् तस्मादिदमत्र चमत्कारप्रयोजकमिदं वेति संदेहः स च सर्वत्राप्यविशिष्ट एव प्रथमपक्षे संशयानुपपत्तिः
145 कोटिद्वयविरहावगाहनपर्यवसानस्य संशयत्वात् अत्र चालंकारान्तरेण सहास्यालंकारविरोधासिद्धेरेवोभयसत्त्वस्या
नुपपत्तेरिति चेत् उच्यते तत्तदलंकारजन्यतावच्छेदकीभूतानां चमत्कारनिष्ठवैजात्यानां परस्परविरुद्धत्वेन तज्जनका
वच्छेदकानामपि विरोधघटितानिसंभवात् तथा च स्वस्वजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नचमत्कारभेदव्याप्तिजनकत्वसंसृष्टिः
चित्ररूपवद्वैजात्यान्तरावच्छिन्नचमत्कारजनकत्वसंकरः अथ एषामवान्तरवैजात्यावच्छिन्नचमत्कारजनकत्वे संदे
हः इति चेत् कथं यत्रैककोटिकनिश्चायकलिंगसद्भावस्तत्र तु न संदेहः यथा आनंदमंथरपुरंदरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन
निहितं महिषासुरस्य पादांबुजं भवतु वो विजयाय मंजुमंजीरशिंजितमनोहरमंबिकायाः यथा वा राजनारायणं ल
क्ष्मीस्त्वामालिंगति निर्भरं अत्र पादांबुजमित्यत्र उपमितसमासे मयूरव्यंसकादिसमासे चोपमारूपकयोः संभवात् संदेहः
तत्र रूपकसत्त्वे उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यप्रसंगेन तत्र च मंजीरादिविशेषणानामन्वयानुपपत्तिः रूपबाधकसत्त्वात् उपमेवे
ति निर्णीयते यस्मात्तथाह विपर्यये चरणारविंदमुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरानतांगा इत्यत्र उत्तंसनकार्यस्यारविंदे निरूपितत्व
मेवेति रूपकमेव एवं राजनारायणमित्यत्रोपमायां राजप्राधान्येन लक्ष्मीसमागमानौचित्यापातात्तन्नारायणत्वोपपादकता

रायणतादात्म्यसिद्ध्यर्थं रूपकमेवेति अत्र केचित् ईदृशस्थले सर्वत्र पदवाच्यतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेवाभेदान्वयबोधः
न तु तत्पदार्थस्य सादृश्येन लक्षणया उक्तव्यवस्थानुपपत्तेः एवं चाम्बुजमित्यत्र रूपकस्वीकारेऽपि अम्बुजसदृशत्वेनैव प्रतीत्या
तु एवं पदार्थप्राधान्यस्य संभवेन बाधकाभावात् गुणानां तिप्राधान्यसिद्धौ लोत्पलादौ व्यवस्थापितेत्यात् अस्मन्मते त्वम्बुज
त्वादिनैव बोधात्तानुपपत्तिः एवं राजनारायणमित्यत्र नारायणसदृशत्वेनैव बोधे राज्ञः प्राधान्याविशेषेण रूपका-
स्वीकारेऽप्यनुपपत्तिर्नादवस्थापतिरापाद्येति अन्ये त्वाहुः रूपके उपमानतावच्छेदकरूपेणैव न तु सदृशत्वेन स्वीका
रेण नारायणत्वेनैव रूपेण बोधात् उक्तानुपपत्तिविरहः मुखं चाम्बुजमित्यत्र रूपकस्वीकारेऽम्बुजसदृशस्याप्यम्बुजत्वेनैव
प्रतीत्या तत्र मञ्जीरादिसंभवाद्रूपकत्वस्याप्युपपत्तेः तत्पदलक्षणाज्ञानस्य वाच्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यविशेष्यक
शाब्दबोधत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् एतद्विचारस्तु रूपकप्रकरण एव प्रपञ्चयिष्यत इति दिक् केचित्तु एककोटि
साधकमात्रं भवति न त्वितरकोटिबाधकमपि यथा सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिरिति अत्रादि
यद्यपि ज्योत्स्नायाश्चन्द्र एव सत्त्वेन मुखे तदभावात् मुखे हासद्युतिनिष्ठोपमेयतानिरूपितोपमानताशालिज्योत्स्ना
या मुखे निष्ठोपमेयतानिरूपितोपमानताशालि चन्द्र इति तयान्त्रैव साधारणधर्मत्वसंभवात् वक्त्रशशीत्युपमित
समासोऽयमित्युपमायां मानमस्ति तथापि सौभाग्यपदस्य शोभार्थपरतायां निर्णीतायामेव तथा यदि तु हासद्युतिरिति

अ॰कौ॰ क्ततिपदेन प्रभा विवक्षिते तदाननवक्त्रमेव शशीति रूपकमपि संभवत्येव चेद्रूप्रभामः संभवादिति न रूपककोटिबाध
१५९ कं निश्चितं पद्मवक्त्रं देन वमस्त्रयं पदपरः श्रीतां स्फुरज्जंभते इत्यत्रांशुस्तापे सत्तया वक्त्रमेव रूपकानुगुण्यं तथापि वंद्
156 तुल्यमुखे विद्यमाने त्येन मुखेन्दुना किमिति कथंचिदर्थपर्यवसानोपमाबाधकं अतोस्य कोटिव्यतिरेकनिर्णायकं न कोष
वबाधकमिति बोध्यं संकरांतरमाह एकपदानुप्रविष्टालंकारयोरवगाहनात् यत्रालंकारद्वयं एकपदप्रविष्टालंकारयोर्भेदेन
स्फुटमप्रतिपत्तिस्तत्रैकाश्रयानुप्रवेशलक्षणः संकरः स च शब्दालंकारेणार्थालंकारस्य रूपेण अर्थालंकारद्वयस्य वा एकवा
चकत्वरूपेणाश्रयत्वेनोभयोः सामानाधिकरण्यादिति भावः यत्र पदभंगं विना अभिन्नावच्छेदेनालंकारद्वयप्रतीतिस्त
त्रसंसृष्टिरेवेत्यत उक्तं एकपदादिति यथा स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविंदं श्लिष्ट
ष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धांधकारमधुपावलि संचुकोच अत्र रूपकानुप्रासावेकपदानुप्रविष्टौ स्पष्टौ मां च स्फु
अर्थालंकारयोरप्युक्तरूपसंकरमंगीकुर्वंति वचकानुप्रवेशात्तत्र द्विवाचकत्वस्य वाच्यनिष्ठत्वात् हान्ययोरेवानुप्र
वेशः प्रतिभाति उदाहरणं यथा सस्पृहस्फीतितं यस्योभिन्नभेदमारभ्य मंदं गवाक्षे उद्यानवापीपयसीव यस्यामेणीदृ
शो नाद्यग्रदेमेते अत्राद्यविशेषणेषु शाब्दमात्रसामंजस्येऽपि द्वितीये साम्येऽप्युपमा तदुभयमपि एकस्मिन्निवपदेऽनुप्रविष्टं
नाद्यग्र रूपयप्सोरुपमायां इव शब्देन तयोः साधारण्यमेतया बोधनादिति अत्र दीक्षिताः नैतदुक्तं ससंदेहे तत्र श्लेषस

त्वेपि तज्ज्ञोपार्थ्ये हृद्यस्याभेदे प्यभेदरूपातिशयोक्तिमहिम्नैव काविवक्षायां तत्रापि धर्मांशस्य प्रतिपिपादयिषितत्वेन श
ब्दसाम्यस्य तत्रानभिमतत्वात् अन्यथा अहोरांगवतीसंध्येत्यादौ विशेषणसाम्याभावेन श्लिष्टविशेषणकसमासोक्तानुप
पत्तेः अस्तु वा शब्दसाम्यमपि प्रतिपाद्यं तथाप्युपमावाचकत्वात् तस्य श्लेषवाचकत्वमनुपपन्नमेव तस्माद्यत्रैकस्मिन्ने
वार्थे प्रतिपाद्यमानेऽलंकारद्वयप्रतीतिस्तत्रैकात्मप्रवेशात्मा संकरः यथा विधुकरपरिरंभादात्मनिष्यंदपूर्णैः श
शिदृषदुपकॢप्तैरालवालैस्तरूणां विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण विरचिसहृतचित्तस्तत्रभैमीवनेन अत्रसमृ
द्धिमहत्त्ववर्णनादुदात्तं असंबंधेसंबंधकथनात्मातिशयोक्तिः नचोदात्तस्य यथोक्तातिशयोक्तिव्याप्यत्वेन विविक्तविष
याभावात् तथात्वं कथमेतदिति वाच्यम् दिव्यलोकवर्णने उदात्तस्यातिशयोक्तिव्यभिचारेणाशोध्यदारिद्र्यादिवर्णने चाति
शयोक्तेरुदात्तव्यभिचारेणाप्रकृतेद्वयोः समावेशात् न चानयोरंगांगिभावः एकस्यान्यानुपजीवकत्वात् नापि समप्राधा
न्यं उदात्तप्रतिपादकशक्तेरेवातिशयोक्तिप्रत्यापन्नत्वात् नापि संदेहः एककोटेरपरकोटिप्रतिक्षेपकत्वाभावात् इत्याहुः
तदसत् स्वस्वजन्यतावच्छेदकीभूतवैजात्यावच्छिन्नचमत्कारनिष्ठकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकधर्मवत्तया
प्रकृते एककोटेस्तदन्यकोटिविरोधित्वेन संदेहस्योपपत्तेः एतद्विलक्षणायाः प्रतिक्षेपकतायाः अलंकारमात्रेपि दुर्वच
त्वात् प्राचां त्वयमाशयः उपमाप्रकरणे यत्र हृद्यधर्मोक्तौ श्लेषेणावगाहित्वेन च तदुक्तिर्व्यवहारस्तादृशमेवभेदमाश्रि

अं.कौ.
१५७
147

त्वसंपृक्तोऽस्मदादरणं तदुपादानं च वशाद्धेन संभवन्त्येव तस्य साधारणधर्मवाचकताया अध्वनितौ कारणात् एतेन शब्दसाम्य
स्य वशाद्ध्रुप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपमावाचित्वस्यैव प्राप्त्या श्लेषवाचकत्वाभावादित्यपास्तं श्लेषत्वेन रूपेण तस्य वशाद्वाच्यत्वाभावेऽपि
श्लेषवाच्यार्थद्वयस्य साधारणधर्मत्वेन इव पदबोध्यत्वावकाशत्वात् तावतैव प्रकृतोदाहरणोपपत्तेरिति दिक् अथ नाम
संगेन रसालंकारान्निरूपयति रसभावतदाभासो रसवत्प्रेयऊर्जस्वी भावशान्तिसमाहितभावोदयभावसंधिशबलत्वे रसोना
मलौकिकैर्नायिकादिभिः कारणैः कटाक्षादिभिः स्वकार्यैर्न त्वनुमानतां सामाजिकानां मानसनिसंस्कारतया वर्तमानत्व
पत्वेन काव्यादौ नायिकादीनां संबन्धिविशेषापत्त्याभावो भयावभासराहित्येन नायिकात्वादिप्रकारकत्वादिप्रतीतिबला
दुद्बोधितो विषयो वाचिअविशेषेण चमत्कारकारीतिरस्मादिति तत्स्वरूपमन्यत्र स्फुटं स च यत्र प्राधान्येनावतिष्ठते
तत्र ध्वनिरेवेत्यपि तथा यत्र तु रसो नायिकेत्यर्थे गुणीभवति तत्रान्योपस्कारकत्वाद्रसवदलंकारो भवति भावस्य तथात्वे
प्रेयोऽलंकारः तदुक्तेन रसभावयोः परामर्शः रसाभासभावाभासयोस्तथा ऊर्जस्विनामालंकारः आभासत्वं चानौचित्यप्र
वृत्तत्वाद्बोध्यं भावशान्तेरन्यांगत्वे समाहितनामालंकारः एवं भावोदयभावशबलतयोरप्यलंकारत्वं विशेषसंज्ञाभिधा
नात्स्वसंज्ञयैव ज्ञेयं तत्र रसस्यान्यांगत्वे यथा अन्त्रैः कल्पितमंगलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य शिर
सा हृत्पुण्डरीकस्रजः एताः शोणितपंककुंकुमजुषः संभूय कान्तैः पिबन्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचांगनाः

अत्रशृंगारोपीभक्तस्यांगं पूर्वस्मात्पद्यतया गुणीभावः मुख्यस्मात्पद्यतया च गुणीभावः ध्वनित्वमेव एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं

वंक्षाणीपं कुचयोः प्रतिबिंबितानि द्रष्टुं दृशान न समागमनक्षमेण भूयोपि शैलपरिहृत्तिभयेन गाढमालिंगि

तोगिरिजयाशिरिशाहृतानात गुंजामालाम्बरसिरुचिरां कंचुकं भूर्जपत्रैर्गोले भाले रचयति लकं धातुधाराद्रवेण इत्थं

रीत्याति व चालितवाजचंद्रदितीं दोर्वीरं वारं शावर महद्दृशः सादरं पीतयति अत्र शबरीनिष्ठवैरिस्त्रीविषयकभा

वः कविनिष्ठराजविषयकतिद्रूपभावस्येति मयोलंकारः द्वितीयो यथा मम देव त्वद्विपंथिपार्थिवसमालोकैकस

कात्मनां कांतारेषु पुलिंदराजनिवहमाणप्रियाणामपि तेषामेव तथावरोधनवक्षलावण्यमुत्पश्यतां तेषां चापि पर

स्परं निरुपमा जाता नुरागाद्गतिः अत्र शबरीनिष्ठवैरिराजविषयकः शबरनिष्ठवैरिस्त्रीविषयकश्च रसाभासः कवि

निष्ठराजविषयके भावस्य माणिक्यमंडनरुचिप्रसरत्प्रमोदै रुद्रावयं तव रागविशेषमंतः सामंतनभूमिपतयश्च र

णारविंदनीराजयंति नवराजकुलावतंस अत्र वैरिनिष्ठराजविषयकभावाभासः कविनिष्ठराजविषयकभावस्येति कु

जेस्वी अस्मिन्नेव जने विधेयमधुना व्यावर्तितेकं मनोहत्स्वं वा शापिनः कुलेकथमिति त्रिमोमयासंशयः इत्येवं वड

दोषमाधिगहनं यत्कार्यमंगीकृतं तन्माभून्ममचिद्विषामपि मुधैवाभ्यर्थितां विस्तरः अत्र विमर्षभावशांतिर्नलनि

ष्ठेंद्रविषयकभावस्येति समाहितं भावोदयो यथा मम नेत्रारविंददलयोर्लसताकृणिम्ना ममेचेललाटतटकंटकठपाभ्र

अ॰ कौ॰
१४८
148

कृत्वा विंबाधरेणाकिमपिस्फुरता रागेण कोपोविभाति भवतोभ्युदयन्द्विषत्सु अत्र कोपोदयो राजविषयकभावस्य पोषो
यथा ममैव अद्यादेवजगतां नवोलवाणि मासीदं तिमात्राणि किंवपंतेन दिमानसानि विषये प्रसंगविरुद्धात्मनापि रहितं म
नसः स्पृहातरलितां लभेत वा यं मया प्रेयानिमचलाधिराजदुहितुः प्रिया नाथिरं पातु वः अत्र भगवदालोकनेन भगव
त्याः सर्वमंगलायाः विभ्रममतिनिर्वेदोत्कंठानां शाबलत्वं कविनिष्ठगौरीविषयकभावांगमिति सर्वं शिवम् ॥ अथैकरसीरि
तमलंकरणानंतरयत्काव्यप्रकाशकथितं तदत्रमवेशात् संक्षेपतो वडनिवंधविभावनेनालंकारज्ञानमिदं चारुमया
यत्नापि विश्वेश्वरेण मननाचलेन साहित्यसिंधुतः कृष्टः पुरुषोत्तमहृदयगतः स्यादलंकारकौस्तुभश्चिरं येयेये
यदि किंचिदत्र भवतां दुरवद्यमाप्नुते हृदयं तेनाधात्र सपादमार्गिकतया काचिन्नशाव्यापि नतिः विद्वद्भिः पुनरुच्यते यदि पु
नः स्यात्तेनशोभापरा संतापोपि विभावयत्यतितरां कांतिस्वरस्यानले ॥ इति श्रीविश्वेश्वरपंडितकृतोऽलंकारकौ
स्तुभः संपूर्णिमगमत् ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥ शुभं भूयात् ॥

९९

अलंकारलोका

